

३४२

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय
गीतिका
संग्रहालय क्रमांक
१६८

लेखक विमलकेश्वर
शाह जी

सन
१९८९

पुस्तकाचे नांव गीतिकायली

मा. मा. २५

२

नलदमयंतीनाटक

नांवाचें पुस्तक

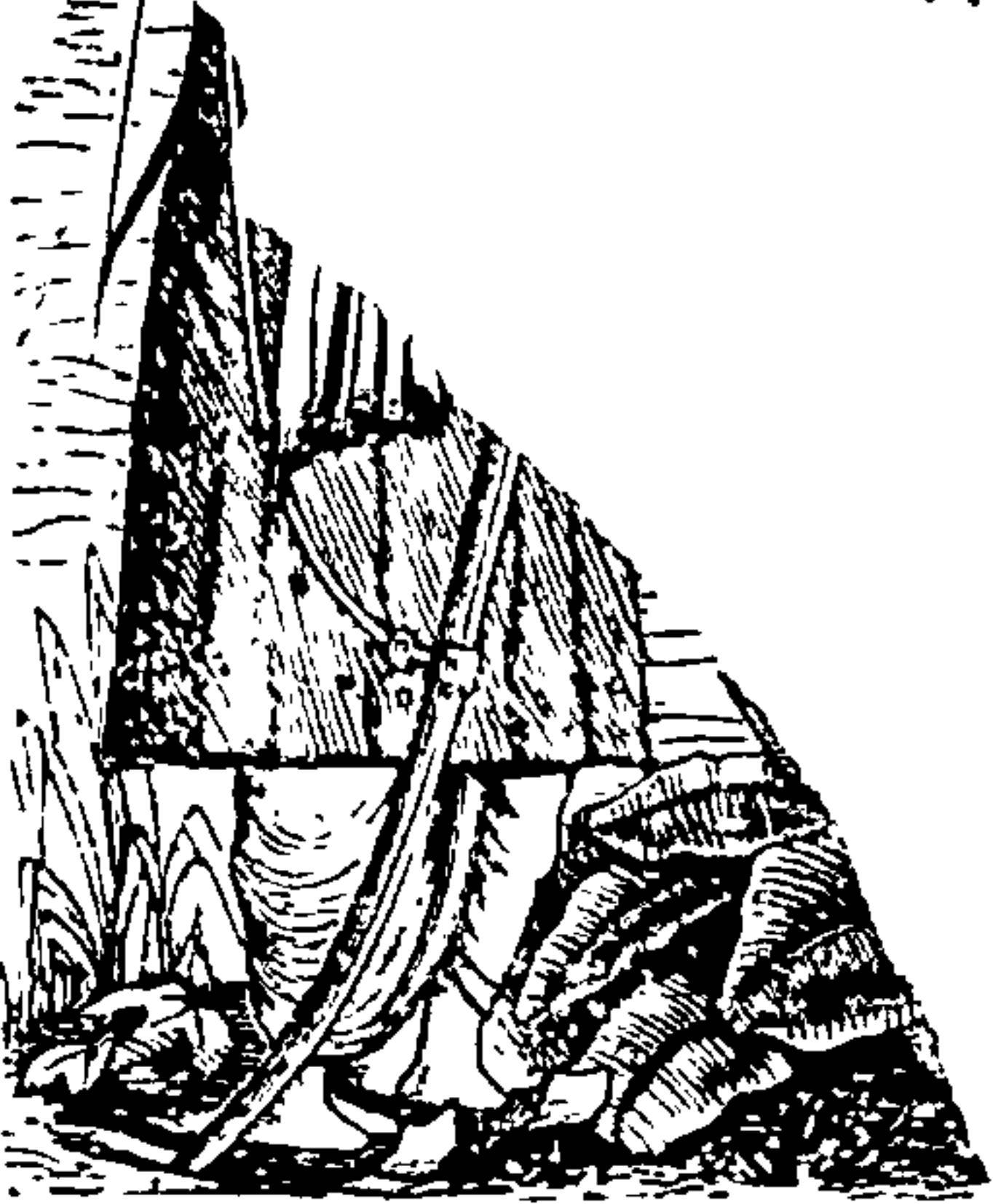
माश्या प्रिय आर्य बंधु व भगिनी

यांस

मी परम आदरानें

अर्पण केलें असे.

सोकर बापुजी त्रिलोकेकर.

नल आणि दमयंती.

नलदमयंतीनाटक

श्री गणेश प्रथम संग्रहालय

अंक १ ला.

प्रवेश १ ला. स्थल— रंगभूमि.

सूत्रधार, नट, बालगोपाल.

(प्रथमतः नानाविध वाद्यं वाजूं लागतात व प्रच्छादनपट उवढतांच सूत्रधार गुन्नाळ आणि पुष्पें उडवीत प्रवेश करितो).

सूत्रधार—

मंगलाचरणश्लोक. (शिखरिणीवृत्त). -

गणेशा हेरंवा अखिलसुखदा शंभुतनया ॥

जगद्व्या ध्येया अनुपमगुणा संमितनया ॥

प्रभो सर्वेशा दे कृति तव सदा सांत्वन मना ॥

करीं विश्वेशा मी तव चरणयुग्मास नमना ॥

(साप्रमाणें सूत्रधार मंगल करीत येत आहे, तो बालगोपाल प्रवेश करिताना).

बालगोपाल व सूत्रधार—

पद. (यमनकल्याण).

श्रीगजवदना गौरिनंदना, विघ्ननाशना पाहि मां ॥ १ ॥

करिं पाशांकुश शिरिं दूर्वांकुर ॥ सिंदुर विलसे आनना ॥ २ ॥

पादांबुज तव सुरगण ध्याती ॥ पूर्ण करिसि मनकामना ॥ ३ ॥

भुक्तसनकादिक नारद तुंवर ॥ तव गुण गाति गजानना ॥ ४ ॥

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित).

माला शुभ्र गळां विराजित करीं वीणा बहू मंजुलें ॥

शोभे सुंदर गौरवर्ण मुख तें कांती अती सोज्ज्वल ॥

जी वंघा अमरां अजा हरिहरां श्वेतांबरा सर्वदा ॥

ती पावो मज निर्मला भगवती पद्मासना शारदा ॥

(मंगलाचरणानंतर नालगोपाल निघून जातात व नट प्रवेश करितो).

“नट— (सभेकडे पाहून सूत्रधारस) अहो सूत्रधार, या इत-
क्या मंडळीस पाचारण करून आणण्याचें तुह्मांस आज काय
प्रयोजन पडलें आहे वरें ?

सूत्रधार— अरे नटा, पुण्यश्लोक नल राजा व त्याची पत्नी
महापतिव्रता दमयंती, यांचें नाटकरूपानें चरित्र अवलोकन कर-
ण्याची इच्छा धारण करून, ह्या (सभेकडे हात करून) रसिक व
गुणग्राही मंडळीनें, आपल्या आगमनानें हें नाटकगृह सुशोभित
केलें आहे.

नट— तर मग आपण आतां येथें नलदमयंतीनाटकास
प्रारंभ करून या मंडळीचें मन रंजन करणार असें मला वाटतें.

सूत्रधार— होय.

नट— परंतु आपण येथें जें जें करून दाखविणार त्याचा
सविस्तर वृत्तांत आपल्या मुखांतून एकदां एकावा अशी माझी
इच्छा आहे.

सूत्रधार— नटा, ऐकण्यापेक्षां प्रत्यक्ष पहाण्यांत विशेष
आहे. खरें कीं नाहीं?

नट— आपण ह्मणतां तेंही खरें, तरमग आतां चालूंया. वि-
लंब करूं नका. रात्र केव्हां निघून जाईल हें समजणार देखील
नाहीं.

सूत्रधार— अरे नटा, प्रथमतः भीमक राजाची सभा तुझ्या
दृष्टीस पडेल.

नट— तरमग तुह्मी आतां येथून निघा पाहूं कसे ते. मी सर्व
व्यवस्था ठेवितों.

सूत्रधार— वरें आहे. (निघून जातो). (प्रच्छादनपटांतून प्रति-
हाराचा शब्द येतो).

“ राजाधिराज विदर्भदेशाधिपति भीमक महाराजांचा जय असो ! ”

नट— (ऐकून व डबकून) अरे, हे मेघगर्जनेमारखे शब्द को-
ठून येत आहेत वरें ? (स्मरल्यासारखें करून) आलें, ध्यानांत आलें.
सूत्रधार नाटकास आरंभ करितों असें सांगून निघून गेला आहे.

त्यानेच नाटकारंभींचें हें चिन्ह दाखविलें यांत संशय नाही. तर आपण येथें वेड्यासारखें उभें रहाण्यापेक्षां जेथें कोणी “ऊठ” न ह्मणे अशा ठिकाणीं बसून स्वस्थमनानें नाटक पहावें हें बरें. अरे, पण स्वस्थ कसा बसूं ! मी त्यास सर्व व्यवस्था करितों असें वचन दिलें आहे. तर माझ्या बोलण्याप्रमाणें मला चाललें पाहिजे. (असें बोलून निघून जातो).

प्रवेश २ रा.

स्थल— विदर्भदेश—राजसभा.

भीमक राजा, दमयंती, प्रधान, सेनापति, पुरोहित, कित्येक ब्राह्मण, विदूषक इत्यादि.

भीमक— प्रधानजी, प्रजेचें पालन धर्मनीतीनें व दयेनें होत आहे ना? तशींच यज्ञयागादि कर्मे सुरळीत चाललीं आहेत ना?

प्रधान— होय महाराज, आपल्या राज्यांतील सर्व प्रजा सुखानें नांदत आहे. कोणास तिलप्रायही दुःख नाही. यज्ञयागादि कर्मे यथास्थित चालत असल्यामुळे, यथाकालीं पर्जन्यवृष्टि होऊन देश फलयुक्त होत असतो व कोणाचा पक्षपात न करितां न्यायानें व नीतीनें राज्याची व्यवस्था चालली आहे ह्मणून प्रजा संतुष्ट असून महाराजांचें कल्याण इच्छित आहे.

भीमक— प्रधानजी, प्रजा संतुष्ट आहे हें श्रवण करून माझ्या चित्तास फार समाधान झालें. याचप्रमाणें प्रजेचें पालन करण्याचा राजधर्म होय. (थांबून) प्रधानजी, या माझ्या उपवर झालेल्या प्रियकन्येस योग्य वर शोधून काढण्याकरितां आपण कित्येक ब्राह्मण पाठविले आहेत. त्या गोष्टीस बहुत दिवस होऊन गेले, नाही बरें?

प्रधान— होय राजन्, बहुत दिवस झाले खरे. परंतु इच्छ्या सौंदर्याच्या व गुणाच्या तोलास तोल देणाऱ्या पतीच्या शोधार्थ ते फिरत असतील ह्मणून त्यांस इतके दिवस लागले. मला असें वाटतें कीं, त्यांस परत येण्यास आतां फार दिवस नकोत.

प्रतिहार— राजाधिराज विदर्भदेशाधिपति भीमक महाराज
जांचा जय असो.

भीमक— (ऐकून) प्रतिहार—

प्रतिहार— (हातजोडून) महाराज, कांहीं ब्राह्मण द्वारीं
येऊन उभे राहिले आहेत.

भीमक— प्रधानजी, आपण पाठविलेले ब्राह्मण तर नसतील!

प्रधान— होय; तेही येण्यास झाले आहेत. तेच असतील
असें मला वाटते.

भीमक— प्रतिहार, त्यांस आंत घेऊन ये. (प्रतिहार जातो व
ब्राह्मणांसह येतो). (ब्राह्मणांस पाहतांच उत्थापनपूर्वक) अहो, द्वि-
जवर्य, मी आपणांस वंदन करितों.

ब्राह्मण— (आशीर्वाददर्शक हात करून—)

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित).

जो वेदां स्मृतिला अगम्य सकलां देवादिकांना सदा ॥

सृष्टिव्यापुनिराहिलाहि असतां जो लिप्त नाहीं कदा ॥

ब्रह्मा विष्णु महेश निर्जर तसे गाती जया निर्मला ॥

तो सच्चिद्धन सर्वदा नृपवरा संतुष्ट ठेवो तुला ॥

भीमक— (मस्तक नम्रकरून) अहो भूदेव, सुखासनीं वसून
विश्रांति घ्यावी. आपणांस फार श्रम झाले असतील.

एक ब्राह्मण— हे राजन्, श्रम तर खरे; परंतु आमच्या
श्रमाचें सार्थक झालें आहे ह्मणून आह्मांस श्रम झाले असें वाटत
नाहीं. उलटें, चित्तास समाधान प्राप्त झालें आहे.

भीमक— आपण कार्यसिद्धि करून आलां आहां असें या
आपल्या भाषणावरून अनुमान होतें.

ब्राह्मण— होय राजा, या तुझ्या मनोहर कन्येस योग्य वर
आढळला आहे.

दमयंती— (ऐकून सलज्ज हास्यवद्दन करिते).

भीमक— माझ्या कन्येस योग्य असा वर कोणता शोधून
काढिला आहे हें तुझीं मला कृपा करून सांगाल ?

ब्राह्मण— होय राजा, सांगतो ऐक.

श्लोक. (शिखरिणी).

कलां विद्यांमाजी बहु निपुण आहे नृपति तो. ॥
स्वसौंदर्ये जो कां त्रिजगजितकामा हिणवितो ॥
धनुर्धारी तैसा कवणहि नसे या क्षितिवरी ॥
तयासी राजेंद्रा तव सुदुहिता योग्य नवरी ॥

दुसरा ब्राह्मण— हे राजन्, माझ्याही अवलोकनांत त्याचे गुण आले आहेत; ते श्रवण कर.

श्लोक. (पंचचामर).

जयाचिया गुणाचि कीर्ति निर्जरादि वानिती ॥
अखंड पुण्यशील ज्यामि सर्व लोक वंदिती ॥
सदा सुकाल राष्ट्रि ज्या वसेच सौख्य फारसें ॥
अनीति ना दिसे ह्यणोनि तुष्टी प्रजा असे ॥

दमयंती—पित्या, हे ब्राह्मण कोणाच्या गुणांचें वर्णन करीत आहेत बरें?

ब्राह्मण— हे शुभानने, ज्याचें आम्हीं वर्णन केलें तो निषध देशाचा राजा पुण्यश्लोक नल होय. कां ? दमयंती, तुला तो आवडतो काय?

दमयंती— असें हो कां विचारितां ?

विदूषक— अग वाई, ह्याताच्यानें तर ताळच सोडला!

भीमक— अहो भूदेव, असा गुणवान व रूपवान नलराजा माझ्या दमयंतीस कोणत्या उपायानें प्राप्त होईल बरें?

ब्राह्मण— हे राजा, ह्या गोष्टीची तूं चिंता बाळगूं नको. माझी मनदेवता मला असें सांगत्ये कीं, ब्रह्मदेवानें तो नलराजा दमयंतीकरितांच निर्माण केला आहे. व दमयंती ही नलराजाकरितांच उत्पन्न झाली आहे. हे राजा, आतां विलंब करूं नको. स्वयंवराचा लौकर निश्चय कर ह्यणजे सर्व यथास्थित होईल.

भीमक— फार उत्तम आहे, महाराज.

दुसरा ब्राह्मण— हे राजा, उभयतांचा जोडा ह्यणजे काय! सर्वोत्कृष्टच दिसेल.

विदूषक— कां? पुरोहित, कसें काय? ऐकू येते कां? अहो, राजाच्या मुलीचें स्वयंवर होणार!

पुरोहित— मग काय? ह्यणतोस काय?

विदूषक— दक्षणेचा मजपार्शी उक्ता खंड करिता काय?

पुरोहित— उगीच बैस चावटा. आमचें लक्ष्य फारसें द्रव्याकडे नसतें. यजमानाच्या घरचें कार्य सुरळीतपणें सिद्धीस गेलें ह्यणजे आह्मांस मोठाच लाभ झाला, असें आह्मीं मानितों.

विदूषक— अहाहा! किती भोळेपणा!! पुरोहित, आपण बरेच वेदांतांत शिरलेत.

भीमक— (पुरोहितास) महाराज, दमयंतीचें स्वयंवर करण्यास कोणता मास उत्तम आहे, हें मला निवेदन करा, ह्यणजे त्याप्रमाणें देशोदेशींच्या राजांस कुंकुमपत्रिका पाठवितों.

पुरोहित— (पंचांग पाहून.) हे राजा, हे चार पांच महिने विवाहाचेच आहेत, ह्यणून पुढल्याच मासांत स्वयंवराची योजना कर व त्याच मासांत मुहूर्त पाहून विवाह करावा असें मला वाटतें.

भीमक— फार उत्तम आहे महाराज. (प्रधानास) आपण सर्व नृपतींस कुंकुमपत्रिका पाठविण्याची त्वरा करावी.

प्रधान— आज्ञा महाराज. आज्ञेप्रमाणें सर्व व्यवस्था ठेवितों.

विदूषक— प्रधानजी, मला विसरूं नका बरें?

प्रधान— अरे, तुलारे कसा विसरेन? स्वयंवरसमयीं तुझ्याशिवाय खटपट करणारा दुसरा कोणी तरी आहे काय?

विदूषक— ठीक! ठीक! शेवटीं आह्मांस खटपट्यांतच लोटणार काय?

प्रधान— होय बावा. तेथेंच तूं शोभशील. (प्रच्छादनपट पडतो).

प्रवेश ३ रा.

स्थल— निषधदेश— नलराजाचें उपवन.

नल, सुमंत, आणि कित्येक हंस.

(नलराजा, प्रधान सुमंत इत्यादि मृगया करीत येतात)

नल— (विश्रांतीकरिता वृक्षच्छायेस बसून.) हे सुमंत, अरे हें अरण्या कित्ती शोभायमान दिसत आहे बरें? वृक्षतरी कसे घनदाट लागून गेले आहेत व ते फलपुष्पांच्या भारानें कित्ती लवले आहेत! अरे, या पुष्पांच्या सुगंधास लुब्ध झालेले भ्रमर गुंजारव करीत होत्साते त्यांतील मधूचें सेवन करण्यांत कित्ती गुंतले आहेत. त्याचप्रमाणें या वनपुष्पांवरून येणारा मंद सुगंध व शतिल वायु आपल्या मनास कित्ती समाधान देत आहे. आहाहा! ही वनशोभा अवर्णनीय होय. असें रमणीय स्थल माझ्या दृष्टीस कधींही पडलें नव्हतें.

सुमंत— हे राजन्, या वृक्षावर बसलेले नानातऱ्हेचे चित्र-विचित्र रंगांचे पक्षी आपल्या सुस्वर कंठानें मधुर गायन करून आपणांस कित्ती रंजवीत आहेत. आहाहा!! हें स्थल मला अनुपमेय दिसतें. (इतक्यांत एक्या सरोवरांत क्रीडा करीत असलेले राजहंस दृष्टीस पडतात)

नल— (हंसांकडे पाहून विस्मयानें). अरे, पाहिलेस काय? ते सुवर्णदेह धारण करणारे पक्षी!! अशीं सुंदर पांखरें माझ्या अवलोकनांत कधींही आलीं नव्हतीं.

सुमंत— हे राजा, यांची काया सुवर्णासारखी असून पक्ष विद्युल्लतेसारखे चमकत आहेत. हे ब्रह्मदेवाचें विमानवाहक राजहंस तर नव्हत? (एक हंस सरोवराच्या कांठी येऊन विश्रांति घेत बसतो).

नल— (विश्रांति घेत बसलेल्या हंसांकडे पाहून). सुमंता, (बोटांनें दाखवून) तो पक्षी मला धरावासा वाटतो. पण तो माझ्या हातीं कसा लागेल! प्रयत्न करून तर पहावा, हातीं लागला तर लागला. (एकटाच पाऊल वाजविल्याशिवाय जाऊन हंसास धरितो. पक्षी सुटण्याकरिता तडफडून नलाच्या हातास चंचूनें टोंचतो). अरे, तूं कित्तीही केलेंस तरी माझ्या हातून कसा सुटशील!

हंस— (शोकग्रस्त होत्साता मनुष्यवाणनिं). हर हर! मी या निर्दय राजाच्या हातांत कसारे सांपडलों? हे परमेश्वरा, काय माझी कर्मदशा ओढवली? या अरण्यांतील दुसरे सर्व जलाशय सोडून

याच सरोवरीं कसारे आलों? अरे, हें वर्तमान ऐकून माझी अतिवृद्ध झालेली माता आपले प्राण कसे धारण करील? त्याचप्रमाणें सातां दिवसांपूर्वी प्रसूत झालेली माझी स्त्री ही वार्ता ऐकून माझ्या वियोगानें आपला प्राणत्याग कां न करील?

नल— (हंमाची मनुष्यवाणी ऐकून विस्मयानें) अरे, हा पक्षी सुंदर अमृत फार बोलका आहे? ह्यास आपल्या मंदिरांत नेऊन ठेवावें असें मला वाटते.

हंम— (राजा आपला प्राण घेईल असें समजून) हे राजा, माझी हिंसा करण्यास तूं योग्य नाहींस. अरे, या पृथ्वीवर मोठमोठे वीर कोटचानकोटी पडलेले आहेत त्यांस मारण्याची इच्छा धारण कर. माझ्या मारख्या दीन पांखरास मारून तुला काय प्राप्त होणार आहे? अरे, तूं मोठ्या उदार मनाचा असून असें निंद्य कृत्य करण्यास कां प्रवृत्त होतोस? हे राजा, तूं जर मला सोडशील तर तुला योग्य अशी स्त्री मी मिळवून देईन.

नल— (आशनें). अरे, तूं जी योग्य स्त्री मला मिळवून देईन ह्मणतोस ती कोणत्या प्रकारची आहे, हें तर मला प्रथम सांगशील!

हंम— हे राजा, सांगतों ऐक.

दिंडी.

राज सांदर्ये देइ उर्वशीला ॥

येनकेसी रंभेमि ही सुशीला ॥

नागकन्या शोभती तिच्या दासी ॥

विधात्यानें निर्माण केलिएमी ॥१॥

पुण्यराशी अगणीत गांठि ज्याच्या ॥

माल बाली ती सुमति कांठि त्याच्या ॥

जरी सांडिसि मज जीत निपधराया ॥

तुजमि मिळवुन देईन ती वराया ॥ २ ॥

नल— हे राजहंसा, अशी रूपवती स्त्री कोण आहे व ती

कोणत्या कुलांत उत्पन्न झाली आहे हें तूं मला सांगितल्याशिवाय माझ्यानें तुला सोडवत नाहीं.

हंस—हे राजा, ती श्रेष्ठ कुलांत उत्पन्न झालेली, विदर्भ देशाचा राजा भीमक याची उपवर झालेली अतिरूपवती. कन्या दमयंती होय.

नल— (मोठ्या आतुरतेनें) हे सख्या चतुर हंसा, ती दमयंती मला वरील असें जर तूं करून देशील तर तुझे उपकार मजवर फार होतील. (हंसास सोडतो) हे हंसा, तुजवर माझा पूर्ण भरंवसा आहे; आणि ज्यापेक्षां तूं दमयंतीच्या गुणांचें व रूपाचें वर्णन करून तिच्या प्राप्तीविषयीं माझे मन उत्कंठित केले आहेस त्यापेक्षां दमयंतीसही बोध करून तिचें मन मजविषयीं संप्रीत आणि अनुकूल होईल असें करण्यास तूं पूर्ण समर्थ आहेस. हंसा तूं जा, आणि कार्यसिद्धि करून ये. लवकर ये बरे !

हंस—ठीक आहे. हे राजा, तुला ती दमयंती प्राप्त करून देऊन तुझे उपकार फेडीन. (उड्याण करून निघून जातो).

नल— (प्रधानास) प्रधानजी, मी दमयंतीच्या रूपाचें हंसमुखानें वर्णन ऐकून फार मोहित होऊन गेलों, आहे. माझे सर्व लक्ष्य तिच्याकडे लागलें आहे. मला असें भासतें कीं, ती सुहास्यवदना मजपुढें प्रत्यक्ष उभी असून मजसमागमें मोठ्या प्रीतीनें मधुर भाषण करीत होत्साती माझे मन रंजन करीत आहे. अहो, अश्या मनोहर स्त्रियेच्या प्राप्तीकरितां मी कोणत्या उपायाची योजना करूं बरे ? मला कांहींच सुचत नाहीं ! (कामास उद्देशून) हे मन्मथा, तूं मला कां व्याकूल करितोस ! अरे—

श्लोक. (शिखरिणीवृत्त).

क्रियानष्टा कामा अपरिमित संकल्प करुनी ॥
सदां संरक्षीलें स्वमनिं तुजसी प्रेम धरुनी ॥
कसा आकर्षीसी तव धनुसि आकर्ण मजला ॥
शरांहीं वेधाया कशि तरि नसे लाज तुजला ॥

(राजा व्याकूल झालेला पाहून).

सुमंत— हे राजन्, समरंगणीं सहस्रावधि शर सहन करण्याची शक्ति आपणांस असतां त्या मद्दनाचे केवळ पांच शर सहन करण्याचें आपल्या आंगीं सामर्थ्य नाहीं हें अवलोकन करून मला मोठें आश्चर्य वाटतें !

नल— प्रधानजी, ही गोष्ट आश्चर्य उत्पन्न करणारी नव्हे. अहो, ज्या मन्मथानें ब्रह्मादिकांचा देखील मातेरा केला, त्याचे पंच बाण, अहो प्रधानजी, फार काय सांगूं, माझे पंचप्राण हरण करीत आहेत ! सुमंत, आतां मी काय करूं ! माझा जीव फार व्याकूळ झाला आहे.

सुमंत— हे राजन्, कोणत्याही प्रकारचें संकट प्राप्त झालें असतां मनुष्यानें आपलें धैर्य सोडूं नये हा उत्तम पक्ष होय ह्मणून, हे राजेंद्र, मी आपणांस असें सुचवितों कीं, या प्रसंगीं आपण धैर्य धरावें; तो राजहंस, दमयंती आपणांस वश व्हावी ह्मणून प्रयत्न करण्यास गेलाच आहे; याशिवाय आपणही प्रयत्न करूं. महाराज, आपण सांप्रत सर्व चित्तेचा त्याग करावा. परमेश्वरकृपेनें आपले सर्व प्रयत्न सफल होतील. (सुमंत नलाचा हात धरून त्यास घेऊन जातो).

प्रवेश ४ था.

स्थल— कुंडिनपुर.— उपवन.

दमयंती, चंद्रकला, कुमुदिनी व हंस.

(दमयंती सख्यांसहवर्तमान क्रीडा करण्याकरितां येते).

चंद्रकला— (फुलें तोडीत असतां) सखे दमयंती, अगे, तुझे चित्त असें व्यग्र झालेलें कां बरें दिसतें ?

कुमुदिनी— आणि तुझे शरीर इतकें कृश होण्याचें तरी कारण काय ? अगे, तुझे सदोदित प्रफुल्लित असणारें मुखकमल इतकें फोमून कां बरें गेलें आहे !

दमयंती— प्रिय सख्यांनो, काय सांगूं, सांगण्यासारखी गोष्ट नाही.

चंद्रकला— असें गे कां ह्मणतेस ? सखे दमयंती, अगे, आह्मांपाशीं का ती गुप्त ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे ? गडे, आह्मी तुझ्या जिवलग सख्या नव्हत का !

दमयंती— तुम्हीं माझ्या जिवलग सख्या खऱ्या. पण ती गोष्ट फार नाजूक आहे.

चंद्रकला— अशी नाजूक गोष्ट तरी कोणती ? आम्हीं ती ऐकू नये अशी आहे काय ?

दमयंती— चंद्रकले, पण ती तुम्हांस सांगून उपयोग काय ? तुम्हीं माझ्या दुःखाचें निवारण करूं शकाल असें मला वाटत नाहीं.

कुमुदिनी— अगे, पण आम्हांस सांग तर खरी. तुझ्या चिंतेचा परिहार कदाचित् आमच्या हातून न झाला, तरी तिच्या निवारणार्थ कांहीं उपायाची तरी योजना करूं शकूं.

चंद्रकला— सखे दमयंती, मी खरोखरीच सांगत्यें—दिवसा-नुदिवस तुझी मुखचर्चा अशी म्लान होत चालली आहे, हें पाहून आम्हांस फार वाईट वाटतें. आज विचारीन, उद्यां विचारीन, असें करून इतके दिवस लोटले. शेवटीं राहवेचना ह्मणून इतका आग्रह करित्यें.

दमयंती— सख्यांनो, जें कांहीं माझ्या मनांत वागत आहे, तें तुम्हांस सांगावें असें वाटतें तर खरें. पण काय करूं ! अग वाई ! मला लाज वाटते.

कुमुदिनी— अग, आपण जिवलग व समवयस्क मैत्रिणी असतां मन मोकळें करून तुला ती गोष्ट आमच्या जवळ सांगण्यास एवढी लाज ती कशाची !

चंद्रकला— अगे, मी तर ती केव्हांच सांगितली असती. कुमुदिनी, अगे, इचा भरंवसा आपल्यावर मुळींच नाहीं असें मला वाटतें. आणि प्रीतिही जेवढ्यास तेवढीच दिसते.

दमयंती— सख्यांनो, असें समजूं नका. माझा पूर्ण भरंवसा व प्रीति हीं तुम्हांवर आहेत. पण काय करूं ! गोष्ट तशीच आहे, ह्मणून अनाकानी करित्यें; परंतु तुमच्या आग्रहास्तव आतां ती माझ्यानें गुप्त ठेवत नाहीं. सखे कुमुदिनी, अगे, त्या ब्राह्मणमुखानें वर्णन ऐकलेल्या दिवसापासून—

चंद्रकला— हं हं समजलें ! नलराजाच्या रूपाचें व गुणांचें वर्णन विप्रमुखानें ऐकलेल्या दिवसापासून तुला त्यांचा निजध्यास

लागला आहे ह्मणून तुझी अशी दशा झाली आहे. नाहीं बरें !

दमयंती— होय. सखे, त्यामुळेच सर्व सुखोपचार विषवत् वाटतात. जिवास थोडेंसे सुख व्हावें ह्मणून तुमच्या समागमें या उपवनंत-फिरण्यास येत असतें, पण येथेंही माझे मन रमत नाहीं. अगे, त्यांनीं माझे मन अगदीं आकर्षण करून टाकलें आहे.

चंद्रकला— एवढेंच का ? अग, याचा उपाय तर तुझ्या पित्यानें योजिलाच आहे. तुझ्या स्वयंवराची सर्व सिद्धता करून कुंकुमपत्रिका देखील पाठविल्या आहेत.

दमयंती— पण माझ्या स्वयंवरास नलराज येतील कशा-वरून ?

चंद्रकला— अग, ते आल्याशिवाय का रहातात ! तुझ्या सारखें रत्न कोणास नकोसे आहे ! तुझ्या प्राप्तीसाठीं प्रयत्न न करणारा या भूमंडळावर एकही सांपडणार नाहीं. तूं स्वस्थ ऐस. आह्मीं निश्चयपूर्वक सांगतो कीं तेच येतील व तुझे मनोरथ पूर्ण होतील.

दमयंती— बरें वाई, तुझ्या तोंडांत साखर पडो ! (इतक्यांत आकाशांतून हंस खालीं उतरतो त्यास पाहून) सखे पहा, पहा ! अग, सोन्याचा हंस ! असा कधीं तरी तूं पाहिला होतास काय ?

कुमुदिनी— नाहीं वाई, असा माझ्या दृष्टीस कधींच पडला नव्हता.

दमयंती— सख्यांनीं, तुझीं क्षणभर येथें स्वस्थ उभ्या रहा. मी पहा त्यास हळूच जाऊन धरून आणत्यें. (दमयंती आपणास धरण्यास येते हें पाहून हंस पुढें पुढें जाऊं लागतो. सख्यांस दूर अंतरावर सोडून दमयंती त्याच्या पाठीस लागते).

हंस— (दमयंती बरीच दूर आली असें पाहून) हे कोमलांगे, हे त्रिभुवनमुंदरी, अगे, मला धरण्याची इच्छा धारण करून, माझ्या पाठीमागे धांवून आपल्या सकुमार पायांस व्यर्थ दुःख कां बरें देतेस ! तूं गजगामिनी असून भूमीच्या पृष्ठभागावर गमन करणारी होत्साती माझ्यासारख्या गगनांत उडण करणाऱ्या पक्ष्यास कशी धरूं शकशील !

दमयंती—(आश्चर्य पावून आपल्याशीं)अरे! हा सुवर्णदेह धारण करणारा व चतुर पुरुपासारखें भाषण करणारा पक्षी कोण व कोठून आला असावा वरें ?(पक्ष्यास) हे पक्ष्या, तूं कोण आहेस व तुला हा कांचनदेह व मनुजवाचा हीं कशीं प्राप्त झालीं हैं सांगशील ?

हंस— हे चतुर सुंदर राजकन्ये, ब्रह्मदेवाचे विमानवाहक सुवर्णकायेच्या हंसांपैकीं मी एक हंस आहे. पण हे मृगाक्षि, मला पाहून तुला जितकें आश्चर्य वाटलें त्यापेक्षां तुला पाहून मला अधिक आश्चर्य वाटतें.

दमयंती— असें कां वरें ?

हंस— ऐक, अगे, तुझी बाल्यदशा जाऊन सांप्रत तूं पूर्ण यौवनावस्थेत असतां मला मोठें आश्चर्य वाटतें कीं, स्वयंवर करण्याचें तुझ्या मनांत अझून कसें वागत नाहीं ? अगे, असेंच का आपलें आयुष्य घालविणार ?

दमयंती— अरे हंसा, माझ्या मनांत स्वयंवर करण्याचें वागत नाहीं, हें तुला कसें समजलें ?

हंस— अझूनपर्यंत तूं अविवाहित आहेस त्यावरून.

दमयंती— पण त्याचें कारण काय असेल हें तूं काय जाणतोस ?

हंस— हे भीमकजे, मी समजलों. तुझ्या सौंदर्यास योग्य अशा पुरुषाच्या शोधांत तूं असशील असें मला वाटतें. अगे, पण माझ्या अवलोकनांत एक पुरुष आला आहे. त्याच्या सद्गुणांचें व सौंदर्याचें वर्णन करण्यास मी तर काय, परंतु शेष देखील शक्तिमान नाहीं. तसा देखणा व गुणवान् पुरुष आजपर्यंत कोठेंच माझ्या आढळण्यांत आला नाहीं.

दमयंती— अरे हंसा, तो असा कसा तरी असेल ?

हंस— सांगतो ऐक.

श्लोक. (द्रुतविलंबित).

मदनसा स्वरुपीं बहु शोभतो ॥

तरणिसा अति सोज्ज्वल दीसतो ॥

अनुपमेयगुणा मनुजोत्तमा ॥

शशिमुखे वरिं त्या नृपसत्तमा ॥

अगे, तुझ्या सौंदर्यास शोभेल तर तोच. त्यास जर तूं वरशी-
ल तर फार काय सांगूं, तुझ्या जन्माचें सार्थक होईल.

दमयंती— (आपल्याशींच) अरे, तो त्या ब्राह्मणांनीं वर्णन
केलेला नलराजा तर नसेल ? न जाणो, पण विचारावें तर खरें.
(हंसास) हे हंसा.

श्लोक. (पृथ्वीवृत्त).

बहूच कथिशी असें मदनमूर्ति तो भूपती ॥

गुभस्तिपरि सोज्ज्वला अधिक कीं दिसे कांति ती ॥

असा कवण तो असे नर रूपें गुणें आगळा ॥

कृपा करुनियां खगा त्वरित तूं वदे गा मला ॥

हंस— हे कमललोचने, तो वीरसेनाचा पुत्र निषधदेशा-
चा राजा पुण्यश्लोक नल होय.

दमयंती— (आनंद पावून) हे खगपते, त्यांची व तुझी
भेट कोणत्या कारणानें झाली असावी वरें ?

हंस— नीट लक्ष्य देऊन ऐकशील तर सांगतो.

दमयंती— अरे हंसा, त्यांचा वृत्तांत ऐकण्यास तर मी
फार उत्सुक आहे.

हंस— वरें तर सांगतो ऐक. अगे मृगलोचने, मी एके
दिवशीं निषधराजाच्या एका उपवनावरून उडाण करून जा-
त असतां त्या उपवनांत अकस्मात् एक सरोवर माझ्या दृष्टीस
पडलें. सूर्याच्या तापानें माझें शरीर अत्यंत तप्त झाल्यामुळें
त्या वेळेस मला असें वाटलें कीं, त्या सरोवराच्या निर्मळ पा-
ण्यांत ऋीडा करून आपला देह शांत करावा. ह्मणून मी तेथें
उतरलों.

दमयंती— वरें, मग काय झालें ?

हंस— त्या उपवनांत नल राजाही मृगयेस आला होता.
मी फार बोलका व कनकदेह धारण करणारा पक्षी पाहून

त्याच्या मनांत इच्छा उत्पन्न झाली कीं, मला आपल्या मंदिरांत नेऊन ठेवावें.

दमयंती— मग— त्यांनीं तुला धरलें काय ?

हंस— होय. त्यांनीं मला धरिलें व आपल्या मंदिरांत नेलें. त्याचे सद्गुण व स्वरूप पाहून मी इतका मोहित होऊन गेलों कीं, ब्रह्मदेवाची सेवा सोडून त्याच्या सेवेत रहावें असें मला वाटलें.

दमयंती— काय ? नलराज इतक्या योग्यतेचे आहेत काय ?

हंस— अगे, त्याची योग्यता ह्मणून किती सांगूं ! तो विशाल कुलांत उत्पन्न झालेला असून रूपयौवनगुणसंपन्न असा दुसरा पुरुष मी कोठेंच पाहिला नाही.

दमयंती— मग, तूं त्यांच्या सेवेत राहिलास ?

हंस— होय. त्याच्या सेवेत राहिल्यानंतर मी निरनिराळ्या लोकांतील गोष्टींचें कथन करून त्याचें मन रंजन करूं लागलों. त्यामुळें दिवसानुदिवस त्याची कृपा मजवर जडत चालली. सांप्रत तो मला त्याच्या आप्तांपैकीं मी एक आहे असें मानितो, व त्याचा मजवर पूर्ण भरंवसा असल्यामुळें तो मजवांचून दुसऱ्या कोणासही आपल्या मनांतील गुह्य गोष्टी सांगत नाही.

दमयंती— तर मग तूं त्यांच्या पूर्ण कृपेंतील व भरंवशाचा सेवक आहेस.

हंस— होय. त्याच्या मनांतील सर्व गुह्य गोष्टी मला माहित आहेत.

दमयंती— तर त्यांतून तुझ्यानें एकादी गुह्य गोष्ट मला सांगवेल ?

हंस— होय, त्याच्या हितास्तव सांगूं शकेन.

दमयंती— तर मग सांग पाहूं.

हंस— अगे, एके दिवशीं नलराजा एकांतांत असतां मला हातावर घेऊन प्रेमानें माझे चुंबन करून असें ह्मणाला कीं, अरे हंसा, तुझे गमन त्रैलोक्यांत आहे. तुला कोठेंही जाण्यास प्रति-

बंध नाही. तर तूं माझ्या साठीं एक योग्य नवरी शोधून काढशील?

दमयंती—अरे, ते खरोखरी असें ह्मणाले ? शपथ कर पाहूं.

हंस— तुझ्याच कंठाची शपथ. मी असत्य कशास सांगूं? पण हे सुंदरी, जर तो तुला रुचत असेल तर मी तुझी इच्छा त्यास निवेदन करण्याकरितां जातो.

दमयंती— हे चतुर हंसा, तूं शहाणा असतांनां, मला असें कसें विचारतोस ? स्त्रियांच्या जातीस किती लाज असते, हे तूं जाणत नाहीस काय ? अशी कोणती स्त्री सांगेल कीं, अमुक पति मला व्हावा. नलराज मला पति व्हावा, असें ह्मणून मी माझी का लाज घालवूं ? अरे, विधिलेखास अनुसरून जें होणें असेल तें होईल.

हंस— हे चतुर राजकन्ये, तुझ्या मनांतील भावार्थ मी समजून चुकलों. आतां कोठपर्यंत लाज धरशील ?

दमयंती— (आपल्याशींच) येथपर्यंत गोष्ट येऊन पोहचल्यावर आतां जर संकोच धरीन तर माझ्या इच्छित कार्यास प्रत्यवाय आल्यावांचून राहणार नाहीं, व आतां संकोच धरणेंही प्रशस्त वाटत नाहीं. नलराजांस वरण्याची माझी इच्छा नाहीं, असें जर मी यास दर्शवीन आणि तो ती गोष्ट जर त्यांस निवेदन करील तर विदर्भदेशाहून इतका दूरवर नलराजा कधींच येणार नाहीं. असें झालें असतां मीच होऊन माझ्या हातानें माझा नाश करून घेतला असें होईल. ह्मणून जें माझ्या मनांत आहे तें मी यास उघडपणें दर्शवितें. (हंसास) अरे हंसा, स्त्रियांच्या जातीस असल्या प्रकरणीं संकोच तर खरा, परंतु ज्या अर्थीं तूं इतका आग्रह करून मला विचारीत आहेस त्या अर्थीं मी आतां लाज न धरितां तुला असें सांगत्यें कीं, नलराजाच्या गुणांचें व सौंदर्यांचें वर्णन त्या ब्राह्मणमुखानें ज्या दिवशीं मी श्रवण केलें, त्याच दिवशीं मी नलराजास मनानें वरिलें आहे. आतां स्वयंवर-समयीं या स्थलीं त्यास पाठवून माझी मनकामना पूर्ण करण्याचें काम तुझ्या हातीं आहे. अरे हंसा, त्यांस मी कधीं माळ घालीन, असें मला झालें आहे. एकेक दिवस मला युगसमान जात आहे.

हंस— हे सुशीले, तूं कांहीं चिंता करूं नको. जशी सांप्रत तुझी अवस्था झाली आहे, तशीच नलराजाचीही झाली आहे. त्याची कीर्ति श्रवण करून जसें तुझे मन त्याकडे लुब्ध झालें आहे, तद्वत् तुझ्या गुणांचें व सौंदर्याचें वर्णन ऐकून तोही अगदीं मोहित होऊन गेला आहे.

दमयंती— अरे हंसा, त्यांची अशी अवस्था झाली आहे काय? अरे हें ऐकून मला फार दुःख होतें. त्यांच्या विरहदुःखाचें निरसन होण्याकरितां मी तुझ्या समागमें येण्यास सिद्ध आहे. परंतु असें केल्यानें माझा दुर्लौकिक होईल ह्मणून मला भय वाटतें.

हंस— अगे, मीही तुला माझ्या पृष्ठभागीं बसवून निमिषमात्रांत त्याच्या सन्निध नेऊन उभी केली असती; परंतु काय करूं? असें जर करीन तर तुझीं मातापितरें व सर्व नागरिक जन चित्तेनें व्यग्र होतील ह्मणून संकोच वाटतो.

दमयंती— पण तूं कसेंही करून ते माझ्या स्वयंवरास येतील अशी युक्ति काढ.

हंस— फार उत्तम. हे राजसे, तूं स्वस्थ ऐस. दुसरे राजे या कुंडिनपुरांत येऊन पाहचले नाहींत तों नलराजा येथें येईल असें करितों. ह्मणजे झालें ना? मी जाऊं आतां?

दमयंती— जा, पण सर्व गोष्टींचें स्मरण ठेव बरे. (इतकें ऐकून हंस उडून जातो व दमयंतीही आपल्या मंदिरांत जाते).

प्रवेश ५ वा.

स्थल— अमरपुरी— इंद्रसभा.

इंद्र, यम, वरुण, अग्नि, नारद, द्वारपाल इत्यादि.

(सर्व देवांसह इंद्र सिंहासनां बसला असतां प्रच्छादनपट उघडतेः).

द्वारपाल— (नारदास येतांना पाहून) अमराधिपति देवेंद्र महाराज विजयी असो.

इंद्र— द्वारपाल;—

द्वारपाल— महाराज, नारदमुनींचें आगमन झालें आहे.

(नारद प्रवेश करितो. इंद्र त्यास उत्थापनपूर्वक नमस्कार करून सिंहासनावर बसवितो).

नारद— हे अमरेशा, निरंतर तुझा जयजयकार असो.

इंद्र— तथास्तु. (द्वारपालास) अरे, नारदमुनींची पूजा करणें आहे. एतदर्थ पूजासाहित्य घेऊन ये. (तो जातो व एका सेवकासह पूजासाहित्य घेऊन येतो, तें घेऊन इंद्र नारदाची पूजा करितो). हे ब्रह्मर्षे, आपलें आगमन किमर्थ झालें आहे ?

नारद— हे देवेंद्रा, माझ्या येण्यांत कांहीं प्रयोजन आहे असें नाही. तुझी भेट घ्यावीशी वाटल्यावरून सहज आलों आहे.

इंद्र— अहो योगींद्र, आपलें त्रैलोक्यांत गमन असतें. कोणत्या एकाद्या स्थलीं, कांहीं चमत्कार अवलोकनांत आला असल्यास तो श्रवण करण्याची इच्छा मला प्राप्त झाली आहे.

यम— माझीही इच्छा तशीच आहे. एकादी नवीन गोष्ट आपणांस विदित असल्यास ती कृपाकरून कथन करावी.

नारद— हे धर्मराज, नवीन गोष्ट इतकीच कीं, गतदिनीं सहजावृत्त्या मर्त्यलोकीं विदर्भ देशास गेलों होतो. त्या देशाच्या भीमक नृपतीच्या मंदिरीं स्वयंवरमंडपाची शोभा अवलोकन करून त्या मंडपीं मी प्रवेश केला.

इंद्र— आह्मांस निवेदन करण्यासारखें, तेथें आपल्या अवलोकनांत काय आलें महाराज ?

नारद— हे स्वर्गाधिपते, त्या राजाची उपवर झालेली कन्या दमयंती माझ्या अवलोकनांत आली. हे देवेंद्रा, तिचें सौंदर्य कोणत्या प्रकारचें ह्मणून तुला काय सांगूं ? अरे, साठ कोटी अप्सरां तिच्यापुढें तुच्छ आहेत! देवांगना तर तिच्या वरून ओंवाळून टाकाव्या! रति तिची दासीही शोभणार नाही. अरे, फार काय सांगूं, ब्रह्मदेवाच्या चित्रसृष्टींतील ती एक सर्वोत्कृष्ट चित्रच होय.

अग्नि— अहो मुनिराज, अशी सुंदर स्त्री देवांस सोडून इतरांस वरील असें मला वाटत नाही.

नारद— हे अग्निनारायणा, अरे, शतशः नृपवर तिच्या प्राप्तीकरितां दीर्घ प्रयत्न करित आहेत, ज्याच्या पदरीं अखंड

पुण्य असेल, त्यासच ती लभ्य, असें मला वाटतें.

इंद्र— असें जर आहे तर आह्मीं प्रयत्न करून पहाणार.

नारद— बरें, करून पहा. काम झालें तर झालें. “ प्रयत्नीं परमेश्वर ” ती तुमच्या प्रारब्धीं असली तर योग जमेल.

यम— अहो, असें कां ह्मणता ? आमच्यांतून एकास ती खचित वरील ! आयच्या पेशां अधिक वैभवी तिला वरण्यास दुसरा कोण सांपडणार आहे ?

नारद— आपलें ऐश्वर्य कमी आहे असें मी ह्मणत नाहीं.

वरुण— अहो, आतां वादविवाद करून वेळ घालविण्याचा प्रसंग नव्हे. चला आपण त्वरेनें विदर्भ देशास जाऊं.

इंद्र— होय, आपण ह्मणतां हें सत्य आहे. विलंब पश्चात्तापास कारण होईल, चला जाऊं. (सर्व जातात)

प्रवेश ६ वा.

स्थल— कुंडिनपुरास जाण्याचा मार्ग.

इंद्र, यम, वरुण, अग्नि आणि नल.

(सर्व आपापल्या वाहनारूढ प्रवेश करितात)

इंद्र— (नलराजास पाहून आपल्याशीं) अरे, हा मानव असून याचें वैभव, रूप व तारुण्य हीं आपल्यापेशां अधिक दिसतात. (यमास) हे यमधर्मा, हा स्वयंवरीं असतां दमयंती आपणांतून कोणाएकासही वरील असें मला तर वाटत नाहीं.

यम— होय. असें दिसतें तर खरें, परंतु त्यास चारंगीं सांगून वश करून घेतल्यावर आपलें कार्य निर्विघ्न पार पडेल.

इंद्र— यमधर्मा, तूं बोलतोस हेंच मला सत्य वाटतें. या प्रसंगां दुसरा कोणताही उपाय यशस्कर नाहीं. बरें, मी त्याशीं भाषण करून त्याचें मन वळवितों. (नलास) हे राजा, रथ स्थिर कर.

नल— (आपल्याशीं) अरे, मला रथ स्थिर करण्यास कोण सांगत आहे ? (आकाशाकडे पाहून) मला हे तर हांक मारीत नसतील ?

इंद्र— हे राजा, तुझ्या समागमें मला कांहीं भाषण करणें आहे, रथ स्थिर कर. (नल आपला रथ थांबवितो).

नल— महाराज, काय आज्ञा आहे ?

इंद्र— राजा, तूं कुशल आहेस ना ? अरे, तूं स्वर्गवासी चंद्रवंशी वीरसेनाचा पुत्र आहेस असें मला वाटते.

नल— होय. मी वीरसेनाचा पुत्र नल आहे. परंतु आपण मला कसे ओळखिलें ?

इंद्र— हे नला, मी प्रथमतः तुला ओळखिलें नाहीं. परंतु तुझ्या सन्निध आल्यानंतर वीरसेनाचीं सर्व चिन्हे तुझ्या अंगीं माझ्या दृष्टीस पडलीं त्यावरून मी असें अनुमान केलें व ते खरे ठरले.

नल— महाराज, पण आपण कोण आहां व मी तुमच्या कोणत्या कामास उपयोगीं पडेन हें कृपा करून मला सांगाल ?

इंद्र— हे पुण्यश्लोक नलराजा, अरे तुझीं सदोदित ज्यांस वृत्त करण्याकरितां यज्ञयागादिक कर्मे करिता ते आर्ह्यीं देव आहों. (एकेकास दाखवून) हा पहा अग्नि, हा यम, हा वरुण, आणि मला इंद्र ह्मणतात.

नल— (त्यांस नमन करून) आहाहा ! केवढें माझे भाग्य ! किती धन्य मी ! कीं आज आपल्या दर्शनाचा लाभ मला झाला. महाराज, आपली आज्ञा काय आहे ? मी आपली कोणती सेवा करूं ?

इंद्र— हे राजा, मी तुला इतकेंच विचारितों कीं, तूं इतक्या त्वरेनें कोठें जात आहेस ?

नल— महाराज, पहा ही कुंकुमपत्रिका. मी कुंडिनपुरास दमयंतीच्या स्वयंवरास जात आहे.

इंद्र— हे सत्वशील राजा, ज्या अर्थीं तूं आमची सेवा करण्यास सिद्ध आहेस त्या अर्थीं मी तुला विनवून असें सांगतों कीं, तूं कुंडिनपुरास जा, व दमयंतीस बोध करून ती मला वश होईल असें कर. हे राजा, हें माझे तुझ्या पार्शीं मागणें आहे.

नल— महाराज, आपण बोलता ही गोष्ट खरी. परंतु

तिचें मन मी कसें वळवूं शकेन ? कदाचित तिनें पूर्वींच आपल्या मनांत वराची योजना करून ठेविली असल्यास तेथें माझा उपाय कसा चालेल!

इंद्र— हे पुण्यशील राजा, तूं असें बोलूं नको. तूं तिचें मन खचित वळवूं शकशील. हे राजा, या प्रसंगीं आम्हीं तुझे याचक आहों व तूं आमचा दाता होस. याचकांची कामना पूर्ण करण्याचा दात्यांचा धर्म होय, यास्तव तूं आतां विलंब करूं नको. माझ्या साठीं येवढें काम कर.

नल— महाराज, आपण अंतरसाक्षी असून जें काम करण्यास मला सामर्थ्य नाही, तें काम करण्याची मला आज्ञा करता हें पाहून मला मोठें आश्चर्य वाटतें. (विचार करून आपल्याशीं) अरे, ज्यांच्या तृप्तीकरितां या भूमंडळावर निरंतर यज्ञ याग होत असतात, तेच जर प्रत्यक्ष याचक होऊन मजजवळ भिक्षा मागण्यास आले आहेत तर त्यांस विमुख पाठविणें मला प्रशस्त दिसत नाही. दमयंती माझ्या प्रारब्धीं असल्यास मला ती प्राप्त होईल. (इंद्रास) वरें महाराज, मी राजा असून तुमचें दूतत्व करण्यास सिद्ध आहे परंतु दमयंतीच्या अंतःपुरांत मी कसा प्रवेश करूं शकेन ?

इंद्र— हे धर्मात्मन्, हीच जर तुला अडचण वाटत आहे, तर ती निवारण करण्यास मी समर्थ आहे. तूं सुखरूप जा. मी तुला असा वर देतो कीं, तुला इच्छेस वाटेल तेथें तूं कोणाच्या अवलोकनांत आल्याशिवाय गुप्तरूपानें जाऊं शकशील व लावलेलीं द्वारे तुझा हस्तस्पर्श होतांच आपोआप उघडतील आणि तुला मान खालीं लवविल्याशिवाय जाण्यास मार्ग मिळेल.

नल— हे स्वर्गाधिपते, तिणें तुहांस वरावें ह्मणून, माझ्यानें जितका तिला बोध करवेल, तितका करीन. मग प्रारब्ध तुमचें.

इंद्र— (नलाच्या पाठीवर हात थोपटून) राजा, तूं धन्य होस. जा आणि यश संपादन करून ये.

नल—आज्ञा महाराज. (आपापल्या वाहनारूढ होऊन सर्व जातात).

प्रवेश ७ वा.

स्थल— कुंडिनपुरी— दमयंतीचे अंतःपुर.

दमयंती व तिच्या दासी माधवी व केशिनी, सरुया
चंद्रकला व कुमुदिनी, द्वाररक्षक, नल, व गुप्तरूपी
विमानारूढ इंद्रादि देव.

नल— (प्रवेश करून दारास स्पर्श करितांच तें आपोआप उघडतें व
तो आंत जातो, आणि तेथें आपलें रूप प्रगट करितो).

केशिनी— (नलास पाहून) अग वाई, हा ग एकाएकीं आंत
कसा शिरला ?

माधवी— (नलास) अहो, सर्व दारें लावलेलीं असतां तुम-
चा प्रवेश आंत कसा झाला ?

नल— अगे, तें मी तुह्यांस मग कळवीन. परंतु पहिल्या-
नें मला सांगा कीं, दमयंती कोठें आहे व तुह्मी तिच्या को-
ण आहां ?

केशिनी— आह्मी दमयंती वाईच्या दासी आहोंत, दमयंती
वाई सरुयांसहवर्तमान अंतःपुरांत खेळत वसल्या आहेत; पण
तुमचें येथें काय काम आहे ?

नल— तिच्या भेटीस्तत्र मी येथें आलों आहे. पण अंतः-
पुरांत जाण्यास कांहीं प्रत्यवाय आहे काय ?

माधवी— परक्या मनुष्यास प्रत्यवाय तर खरा. परंतु
ज्या अर्थी तुह्यांस येथपर्यंत येण्यास कोणीही प्रतिबंध केला
नाहीं व तुह्यांस त्यांची भेट मात्र घेणें आहे, त्या अर्थी आह्मीं
तरी प्रतिबंध कशास करूं ? जा. असे समोर नीट जा. ह्मणजे
त्या तुमच्या दृष्टीस पडतील.

नल — (जातां व दुसऱ्या दारास स्पर्श करितांच तें विस्तीर्ण होतें. नंतर
पुढें जाऊन व दमयंतीस पाहून) आहाहा ! हंसानें सांगितलेली गोष्ट
शब्दशः खरी आहे. किती लावण्य हें ! जसा नक्षत्रांनी
वेष्टिलेला शरदृतूचा पूर्ण चंद्रमा निरभ्र आकाशांत शोभतो, त
शी आपल्या सरुयांनीं वेष्टिलेली ही सुंदरी शोभत आहे.

चंद्रकला— (मोहित होऊन) अरे, आपण एकांतांत असतां आपल्या मनाचें आकर्षण करणारा हा परपुरुष एकाएकीं येथें कसा उत्पन्न झाला !

कुमुदिनी— (ऐकून व नलास पाहून) अग बाई, याला पाहून तर मी अगदीं वेडीच होऊन गेल्यें आहे. हा जीचा पति असेल ती किती तरी भाग्यशिल असावी वरें ?

दमयंती— (मोहित होऊन व पदर सांवरून) ज्यांचा मला इतका निजध्यास लागला आहे, तेच या समयीं माझ्या सन्निध उभे आहेत, असें मला भासतें. त्या हंसानें तर यांस येथें पाठविलें नसेल ? (नलास) महाराज, आपण कोण आहां ? देव आहां किंवा गंधर्व आहां ?

नल— हे राजसे, मजविषयीं असल्या कोणत्याही प्रकारची शंका आणण्यास तूं योग्य नव्हस.

दमयंती— तर मग आपण पृथ्वीपति असल्यास खरोखरीच पृथ्वी धन्य होय.

नल— हे भीमकजे, जें कार्य उद्देशून मी तुजपाशीं आलों आहे, तें झाल्याशिवाय अन्य गोष्टींचा उल्लेख करण्यास मी इच्छित नाहीं.

दमयंती— महाराज, आपण कोणीही असा, पण मला असा भास होतो कीं, आपण कोणीतरी महापुरुष उत्तम राजवंशांत उत्पन्न झालेले असावे. महाराज, कृपा करून या सुखासनीं बसून क्षणभर विश्रांति घ्यावी.

नल— हे मुहास्यवदने, मी येथें विश्रांति घेण्यासाठीं आलों नाहीं.

दमयंती— महाराज, हा आपला दर्शनलाभ मला कोणत्या निमित्तानें झाला ?

नल— हे चारुगात्रे, मी इंद्राचा दूत आहे. तूं स्वयंवर करण्यास सिद्ध झाली आहेस, हें श्रवण करून त्यांनीं मला तुजकडे बोध करण्याकरितां पाठविलें आहे.

दमयंती— महाराज, मला असा कोणता बोध करण्यास्तव आपली योजना केली आहे ?

नल— अगे, त्या देवेंद्रासारखा पराक्रमी, ऐश्वर्यवान्, तसाच गुणवान्, रूपवान् या त्रिभुवनांत दुसरा कोणीही नाही.

दमयंती— वरें, मग पुढें काय ह्मणता ?

नल— अगे, तो तुला योग्य वर आहे असें मला वाटतें. तुला तुझ्या जन्माचें सार्थक करून घेणें असल्यास, त्यास तूं वर. किंवा त्याच्याच तोलाचे यमधर्मराज, अग्निनारायण व वरुण आहेत, त्यांतून एकाद्यास वरून आपला जन्म सफल करून घे- शील तर उत्तम होईल.

दमयंती— महाराज, मला त्यांच्या ऐश्वर्याचें, गुणांचें, रूपाचें, अगत्य नाहीं. मी माझ्या मनानें पूर्वीच नलराजांस वरिलेले आहे. त्याशिवाय इतर पुरुष मला पित्यासमान आहेत. मला आपला उपदेश नको.

नल— अगे, तूं असें करूं नको. पहा, ते महासमर्थ आहेत. कोणते वेळेस ते तुला कोणत्या संकटांत टाकतील हें समजूं देखील देणार नाहीत. अगे, समर्थींशीं वैर करणें अनर्थाचें कारण होय.

दमयंती— मी तें कांहीं एक जाणत नाहीं. त्यांत माझा जरी नाश झाला, तरी मी त्याची चिंता बाळगीत नाहीं. परंतु मी सत्वास कधींही ढळणार नाहीं. (रागावून) महाराज, आपण आपलें भाषण आतां पुरे करा. आपण कोण आहां हें समजल्याशिवाय यापुढें आपणांशीं भाषण करणें मला प्रशस्त दिसत नाहीं.

नल— हे सुंदरि, तूं कोपायमान होऊं नको. मी कोण आहे हें तुला सांगतो एक. मी चंद्रवंशांत उत्पन्न झालों आहे.

दमयंती— काय, आपण चंद्रवंशी आहां ? पण एवढ्यावरून आपण कोण आहां हें मला पक्कें समजत नाहीं. चंद्रवंशांत उत्पन्न झालेले पुरुष या पृथ्वीवर अनेक आहेत, परंतु आपलें नामाभिधान काय ?

नल— हे चतुरसुंदरि, महापुरुष स्वमुखानें आपल्या नांवाचा उच्चार करीत नसतात. हें तूं जाणत नाहींस काय ?

दमयंती— महाराज, ज्या अर्थी आपणांस आपलें नांव सांगण्यास इतकें संकट वाटतें, त्या अर्थी मी आपणांस निक्षून सां-

गतें कीं, आपण आलेल्या मार्गानें त्वरित निवून जावें, यांत शोभा आहे.

नल— बरें तर, मी जातो. परंतु तुला माझे शेवटचें सांगणें असें आहे कीं, तूं कसेही कर, पण स्वयंवरसमयीं त्या इंद्रास माळ घाल; नाही तर व्यर्थ श्रमांत पडशील बरें.

दमयंती— अहो, अतिशय बोलण्यांत चव नसत्ये. अश्या प्रकारची याचना करण्यास इंद्रास लज्जा कशी वाटत नाही ! व असल्या प्रकारचें दूतत्व आपण केव्हांपासून करूं लागलेत ?

नल— हे स्त्रिये, तूं मजवर कोप करण्यास योग्य नव्हस. तुझ्या मनास वाटेल त्यास तूं सुखानें वर. मी जातो.

दमयंती— जा, परंतु हा सर्व वृत्तांत इंद्रास कळवा बरें ?

नल— ठीक आहे. कळवितों. (सर्व जातात).

प्रवेश ८ वा.

स्थल— कुंडिनपुर—राजमंदिर—स्वयंवरमंडप.

भीमकराजा; नलवेपधारी इंद्र, यम, वरुण व अग्नि; नल; दमयंती (सख्यांसह); ब्राह्मण (पुरोहितासह); प्रतिहार; विदूषक; वारांगना; पृथ्वीतील अनेक नृपति; इत्यादि.

भीमक— (उठून व हात जोडून) महाराज, माझी प्रियकन्या दमयंती, इच्चें आज स्वयंवर आहे; हें आपणांस विदितच आहे. माझ्या आमंत्रणाचा स्वीकार करून आपण येथें आलां आहां व हा स्वयंवरमंडप सुशोभित केला आहे, तेणेंकरून मजवर आपले भेदा उपकार झाले आहेत.

पुरोहित— हे राजन्, आपण ज्यांस कुंकुमपत्रिका पाठविल्या आहेत त्या सर्व मंडळीस येऊन बराच वेळ झाला आहे. आतां दमयंतीस पाचारण करण्यास विलंब करूं नये.

विदूषक— खरें ह्मणता पुरोहित. अहो, मी नव्हतो तोही आलों. आतां विलंब कां ?

भीमक— जा पाहूं विदूषका, दमयंतीस पाठवून दे.

विदूषक— जातों महाराज. (पुरोहितास) अहो पुरोहित, मी परत येई तोंपर्यंत स्वयंवरास आरंभ करूं देऊं नका बरें.

पुरोहित— अरे, तूं त्यांत कशास हावास ?

विदूषक— अहो, दमयंती कोणत्या भूपालास माळ घालील, हें तर आपल्या डोळ्यानें पाहीन.

पुरोहित— बरें तर जा. पण दमयंतीस मात्र लौकर पाठीव. मग तूं ये किंवा नको येऊं.

विदूषक— अहो, असें कसें होईल ? हाच आलों बघा. तुह्यां एकट्यासच का दक्षणा जिरूं देतो ? नाहीं देणार हां; हें पक्कें समजा. (जातो).

(दमयंती— विदूषक व सख्यांसह प्रवेश करिते).

पुरोहित— (दमयंतीस) अगे दमयंती, हे सर्व राजे तुला वरण्याची इच्छा धारण करून येथें प्राप्त झाले आहेत; यांतून तुला जो आवडेल त्यास माळ घाल बरें. (दमयंती सुमनांची माळा हातांत घेऊन सख्यांसहवर्तमान पुढें चालूं लागत्ये, इतक्यांत एक ब्राह्मण आसनावरून उठून राजमंडळींत शिरूं लागतो. त्यास पाहून विदूषक).

विदूषक— अहो भट्टजी बुवा, तेथेहो कोठें जीव द्यायाला चाललेत ? अहो इकडे या असे. गरीबाच्या मुलास विटीदांडूचा खेळ कशास तो !

ब्राह्मण— अरे बाबा, तेथें जाऊन उगीच बसतो.

विदूषक— कायहो वेडावला हा ब्राह्मण ! अरे, याचेंही मन तेथेंच लागलें आहे. बाबा मदनाचा पुतळा पडला कीं नाहीं, कीं याच्या गळ्यांत माळ पडेल. या लेकाच्या गळ्यांत माळ घालण्यास अवदसा देखील नाकडोळे मुरडील ! अरे, चल— उठ येथून. (त्याचा हात धरून) उठतोस कीं नाहीं ?

ब्राह्मण— अरे बाबा, उठतो. भीक नको पण कुत्रें संभाळ.

विदूषक— चूप. फारसी टक टक करूं नको. (त्यास नेऊन ब्राह्मणमंडळींत बसवितो).

चंद्रकला— सखे दमयंती, हा महापराक्रमी कर्नाटक देश-

चा राजा चंद्रध्वज तुला आवडतो काय ? याचें राज्य विस्तीर्ण असून वैभवही मोठें आहे.

विदूषक— (चंद्रध्वजास) अहो महाराज, जिभा चाटूं नका. धनुष्य तरी सांवरा !

दमयंती— (सखीस) अगे सख्ये, पुढें चल. एक्यांच ठिकाणीं किती वेळ उभी राहणार ?

विदूषक— (चंद्रध्वजास) सांगत होतो कीं, धनुष्य सांवरा. झालें नां ? बसा आतां मिटक्या मारीत !

कुमुदिनी— अगे दमयंती, यास सूर्यध्वज ह्मणतात. हा पूर्व देशचा राजा आहे. हा शौर्यानें व बलांनें फार प्रख्यात आहे. यास वरूं इच्छितेस काय ?

दमयंती— बरें, पुढें तर चल; मग पाहूं. (थांबून) सख्ये, हे कोण ?

चंद्रकला— सखे दमयंती,

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित).

हा राजा ऋतुपर्ण ऐक सख्ये आहे अयोध्यापती ॥

कर्मीं निष्ठु असे ह्मणोनि ऋषि ते याच्या पुढें लोपती ॥

हा ज्ञानी गुणवानही मज गमे तेजें जसा भास्कर ॥

शोभे हा रणधीर इंदुवदने यासी तरी आदर ॥

दमयंती— सख्ये, येथें आलेल्या सर्व राजांचें एकदा दर्शन तर घेऊं. पुढें पाहतां येईल.

विदूषक— फारचबा चेंगट पोरगी ही. अहो, मी जर स्त्री असतो तर एकाद्याच्या गळ्यास केव्हांच पडलों असतो !

कुमुदिनी— अगे, हा पुण्यशील व पराक्रमी राजा ऋतुपर्ण देखील तुला आवडत नाही काय ? तर मग तूं आतां वरणार तरी कोणास ?

दमयंती— अगे, तो मला आवडत नाहीं असें मी तुला केव्हां सांगितलें ? पण अम्मळ पुढें तर चल. (नलास पाहून) अगे चंद्रकले, हा मनोहर पुरुष कोण आहे हें तूं जाणतेस काय ?

चंद्रकला— होय मी जाणते. हा वीरसेनाचा पुत्र पुण्य-
श्लोक नलराजा होय. हा तरी तुला आवडतो काय ?

कुमुदिनी— सखे दमयंती, अगे, हा पति तुला योग्य आहे
असें मला वाटते. सखे—

श्लोक. (शिखरिणीवृत्त).

वरीं गे पुण्यात्मा निषधपति हा राजतनये ॥

दुजा माझ्या ध्यानीं अवनिवरि ऐसा नृप न ये ॥

तुझ्या भाग्याचा कीं तरणि मज वाटे उगवला ॥

ह्मणोनी या स्थानीं तुजसि वरण्या हा विलसला ॥

दमयंती— (इतक्यांत पंचनल अवलोकन करून) अगे पहा, हे
पांचही मला एकसारिखे दिसतात हे कसें ? हे कोणी एकाच रा-
जाचे पुत्र असावेत, असें मला वाटते. हे कोण आहेत हे तुला
ठाऊक आहे काय ?

चंद्रकला—अगे येथे माझी मति कांहींच चालत नाही, यांत
कांहीं कपट आहे असें मला वाटते. यांतून खरा नल कोणता हे
माझ्यानें आतां सांगवत नाही. अगे कुमुदिनी, पहा या पांचांपैकीं
चौघेजण अधर बसले आहेत असें मला दिसते.

कुमुदिनी— मलाही तसेंच दिसते व यांच्या देहाची सा-
वलीही मला दिसत नाही.

दमयंती— खरे वाई, त्यांच्या नेत्राच्या पांपण्याही लवत
नाहींत. काय हा चमत्कार ! सखे, हे कोणी माझ्या स्वयंवरांत
विघ्न करण्यास्तव एकसारखीं रूपें व वेष धरून येथे आले आहेत
असें मला खचित वाटते. आतां मी काय करूं. या विघ्नाचें नि-
वारण तरी आतां कोण करील ? (आकाशाकडे पाहून, कुलदेवतेस) हे
जगज्जन्नी, हे कुलस्वामिणी, मी पदर पसरून तुझी प्रार्थना क-
रितें कीं तूं या माझ्या संकटसमयीं प्रगट होऊन मला साह्य कर,
व मला या पांचांतून खरा नल कोणता आहे हे दाखीव. (अष्टभुजा
देवी विमानारूढ प्रगट होते हें पाहून दमयंती तीस वंदन करिते).

देवी— अगे दमयंती, हे अधर बसलेले चौघेजण, इंद्रादि

देव होत व हा पांचवा पुरुष निषध देशचा राजा नल होय. यास तूं माळ घाल. ह्यणजे तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. मी आतां अंतर्धान पावते.

दमयंती— माते, मी वंदन करितें. (देवी अंतर्धान पावते. नंतरं दमयंती नलास माळ घालिते हें पहातांच मंगलवाचें वाजू लागतात व पुष्पवृष्टि होते).

दमयंती— (इंद्रादिकांस नमस्कार करून) हे देवहो, मी तुमची धर्मकन्या आहे. मी तुझांस माझ्या भीमक पित्यासमान मानितें. आतां विलंब न करितां तुझी या नलराजांस माझे यथाविधि दान करा.

इंद्र— हे दमयंती, तुझा निश्चय पाहून आह्मी फार संतुष्ट झालों आहों. अगे, परमेश्वर तुझ्या सुखाची दिवसानुदिवस वृद्धि करो. हे सती, मी सुप्रसन्न होऊन तुला असा वर देतो कीं, तुझ्या सव्यकरांगुलींतून निरंतर अमृतस्त्राव होत जाईल. (नलास) हे नला, मी तुला अश्वविद्येच्या मंत्राचा उपदेश करतो, ग्रहण कर. (कानांत मंत्र सांगतो) हे राजा, हा मंत्र जप करून सिद्ध कर. याच्या सामर्थ्यानें तूं तुझ्या इच्छेप्रमाणें अश्व चालवूं शकशील.

यम— हे नला, मीही तुला प्रसन्न झालों आहे. वर देतो, ऐक. शुष्क झालेल्या वृक्षास तूं स्पर्श केल्यास तो आपोआप सजीव होईल व त्यास नवीन पल्लव फुटून पूर्वीप्रमाणें त्यावर फलपुष्पें येतील.

अग्नि— हे राजा, माझ्या प्रसादेंकरून तुला माझी बाधा कधींही होणार नाही. माझे नांव घेतांच मी त्वरित तुझ्या सन्निध प्राप्त होईन. हा माझा वर ग्रहण कर.

वरुण— हे भूपते, उदकापासून तुला कधींही भय प्राप्त होणार नाही. जेव्हां तूं उदकप्राप्तीची इच्छा करशील तेव्हां तें तूं उत्पन्न करूं शकशील.

नल व दमयंती— महाराज, आह्मी आपणास वंदन करितों. (भीमकराजा नलास हातीं धरून आसनावर बसवितो, पुरोहित दमयंतीस त्याच्या शेजारीं बसवितो व ब्राह्मण, वधूवरांस आशीर्वाद देतात).

ब्राह्मण— (आशीर्वादसूचक वर हात करून)

श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित).

मार्थां पिंगट त्या जटा विलसती गंगा असे निर्मळ ॥
वामांगीं गिरिजा वसे निशिदिनीं भाळीं शशी उज्ज्वल ॥
योगींद्र मुनी सुरासुर तसे ध्याती जयाच्या पदा ॥
तो शंभु त्रिपुरारि या वधुवरां रक्षो सदा सर्वदा ॥ १ ॥

वारांगना— (नृत्य गायन करूं लागतात).

पद. (निर्धनको धन रा०)

वधुवरें शोभति वर्णुं किती ॥ ध्रु० ॥
मदनमूर्ति हा नल नृपती गे ॥ सति दमयंती रती ॥ १ ॥
चंद्रवंशि नल चंद्रच केवळ ॥ रोहिणि ही सुमती ॥ २ ॥
धन्य धन्य हीं नलदमयंती ॥ भीमक वज्रवती ॥ ३ ॥

(प्रच्छादनपट पडतो).

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

स्थल—कुंडिनपुरास जाण्याचा मार्ग.

इंद्र, यम, अग्नि, वरुण यांस कलि व द्वापार मार्गांत भेटतात.

इंद्र— हे कलि, तूं इतक्या त्वरेनें कोठेरे चाललास ?

कलि— दमयंतीच्या स्वयंवरास चाललों. बरे, आपलें आ-
गमन कोठून झालें ?

इंद्र— यम, अग्नि, वरुण यांसहवर्तमान मी तिच्याच स्वयं-
वरास गेलों होतो.

कलि— मग तेथे काय झालें ? दमयंतीनें आपल्याला माळ
घातलीच असेल ?

इंद्र— नाहीरे बाबा नाही ! तिनें नलराजास वरिलें.

कलि— हां ! असें झालें काय ? द्वापारा, अरे सुधापान
करणारा इंद्र सोडून तिनें मृत्युलोकींचा मानव जो नल त्यास

वरिलें काय ? हें वर्तमान ऐकून माझ्या तर देहाची नखशिखांत आग होऊन गेली आहे.

द्वापार— अरे, माझा तर तिळपापड होऊन राहिला आहे.

इंद्र— बाबा, निरपराधी प्राण्यांवर तुम्ही निरर्थक कोपायमान होऊं नका. जें झालें तें यथायोग्य झालें आहे.

कलि— काय महाराज, दमयंतीनें तुम्हास सोडून एका क्षुल्लक मानवास वरिलें हें यथायोग्य झालें असें ह्मणता ?

इंद्र— हे कलि, तो नलराजा सामान्य मनुष्य आहे असें समजूं नको. त्याच्यासारखा सत्वशील दुसरा प्राणी तुला कोठेंही आढळणार नाही.

कलि— हं ! पहातों त्याचें सत्व कसें आहे तें. चल द्वापारा, चल, धांव, त्वरा कर. आपण नलाकडे जाऊं. मीं पहातों तीं कसीं सुखी नांदतात. त्यांचा वियोग करून त्यांस अति दारुण दुःख देण्याचा हा पहा मी तुमच्या समक्ष पण करितों.

इंद्र— अरे, पण बाबा, त्यांत तुला जयप्राप्ति होईल असें मला वाटत नाही. या उपरांत तुम्ही इच्छा.

कलि— चल द्वापारा, याच्याशीं वाद करून उपयोग नाही. जें करणें असेल तें करून दाखवावें, उगीच बोलून फळ काय ? (असें बोलून कलि आणि द्वापार नलाकडे जातात आणि बारा वर्षे त्याजकडे राहून कलि नलाच्या शरीरांत प्रवेश करितो. तदनंतर कलि व द्वापार पुष्कराकडे जातात).

प्रवेश २ रा.

स्थल— ऋषीचा आश्रम.

ऋषि व त्याचे शिष्य व पुष्कर.

गुरु— अरे यज्ञेश्वरभट, नेत्र उघडे ठेवून कां जप ! हा रे तुला उपदेश कोणी केला ?

शिष्य— लेकाचें ध्यान सदासर्वकाळ भलतीकडेसच !

गुरु— मूर्खशिरोमणि ! अरे, असाच काय तूं जप करून तपस्वी होणार ?

शिष्य— गुरुजी, बाळ्या काय करीत आहे तें पहा.

गुरु— बाळभट, तुझ्या गोमुखीतून कायरे बाहेर पडत आहे तें?

शिष्य— गुरुजी, पोहे !

गुरु— वारे वा ! लेका पोह्यांचा रे कां जप चालविला आहे-
स ? अरे, ही गोमुखी कीं कंठाळ ? गोमुखीत हात आणि पोहे
तोंडांत ! संभाळ, लेका, फक्का मारतांनां माळ बीळ गिळून टा-
कशील हो !

शिष्य— गुरुजी, दीक्षितांनीं आज लिहिण्याचा फारच सपाटा
चालविला आहे.

गुरु— दीक्षित, अरे दीक्षित, लेखणी फारशी झाडतोस ?

दीक्षित— माझ्या हातांत लेखणी नाही गुरुजी, हरताळा-
चा बोळा आहे.

गुरु— हं, असें काय ? कशाला रे तो ?

दीक्षित— लिहितांनां कांहीं चुका झाल्या आहेत, त्या शु-
द्ध करण्याकरितां.

गुरु— पहा हो, संभाळ ! नाहीतर शास्त्राच्या सर्व पो-
थ्यांवर हरताळाचा बोळा फिरविशील !

शिष्य— गुरुजी, बाळ्या पहा जप करितांनां कसा डुल-
क्या घेत आहे तो.

गुरु— बाळभट, अरे, जप करतांनां नेत्र लावायाचे ते कां
झोप घेण्याकरितां ? पहा, तो पुष्कर कसा ध्यानस्थ बसला आ-
हे. धन्य तो ! नाही तर तुझी ! अरे, मी तुमच्या बरोबर नित्य
जी उरस्फोड करितों, ती व्यर्थच कां ? अरे, आतां ह्या सर्व ट-
वाळ्या सोडून द्या. आणि मी सांगतो तिकडे निमूटपणीं लक्ष्य
देऊन ईश्वरभजनीं रत व्हा. त्यांतच तुमच्या जन्माचें सार्थक आहे.

पद. (चाल. हरिशीं सतत भ०)

निशिदिनिं प्रभुसि भजावें मनुजा, नि० ॥ ध्रु० ॥

वेदशास्त्रें हीं पठण करूनी पड्रिपुदमन करावें हो ॥

माया ही अतिदुर्धर जाणुनि संसारासि त्यजावें हो ॥ नि० ॥ १ ॥

नरतनु ही अतिदुर्लभ मानुनि भक्तिपरायण व्हावें हो ॥

जपतपध्यान निरंतर करुनी धर्ममार्गि चालावें हो ॥नि०॥२॥

सत्यामृत हें प्राशन करुनी सत्कीर्ती जोडावी हो ॥

द्वेषभाव हा सोडुनि बावा साधुसमागमि रहावें हो ॥नि०॥३॥

पुष्कर— गुरुराज, आपण जें सांगितलें तें अक्षरशः सत्य आहे. परंतु मनुष्याचें मन अतिचंचल असल्यामुळें नानाप्रकारचे विकल्प मनांत येऊन तो पड्दुरिपूंच्या पाशांत सांपडतो. त्यांतून मुक्त होण्याकरितां कोणत्या उपायाची योजना केली पाहिजे बरे?

गुरु— अरे बावा, प्रश्न यथायोग्य केलास. जे विवेक आणि वैराग्य यांचा अंगीकार करितात ते या मोहपाशांत बद्ध न होतां मुक्तीस पावतात. (इतक्यांत कलि व द्वापार प्रवेश करितात).

द्वापार— हे कलि, आपण ज्या आश्रमाविषयी बोलत होतो, तो हाच आश्रम असावा, असें मला वाटतें.

कलि— हाच रे हाच ! पहा, तो पुष्कर नलाचा दायाद कसा ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी करीत बसला आहे ! अरे, यानें दूध पाहिलें पण बडगा कोठें पाहिला आहे ! माझ्या सपाट्यांत तर सांपडूंदे, मग पहा चमत्कार ! याला कसा नाचवितों तो ! चल आपण आंत जाऊं.

द्वापार— खरी गोष्ट. परंतु येथें आपला प्रवेश होणें कठीण दिसतें. कारण कीं, हे महान् महान् ऋषि पुष्करासह-वर्तमान ईश्वरप्राप्ति व्हावी म्हणून धर्मास अनुसरून यज्ञयागादि कर्मे करीत बसले आहेत. आहाहा ! काय पुण्यात्मे हे ! अरे, एका नलाच्या शरीरांत प्रवेश करण्यास तुला बारा वर्षे लागलीं, तर येथें तुझा प्रवेश होण्याचा मुळींच संभव नाही असें मला वाटतें.

कलि— अरे, हेंच का तुझे सामर्थ्य ? अश्या भित्त्यासारख्या गोष्टी काय सांगतोस ? बावा, तो पुण्यश्लोक नल, म्हणून मला त्याच्या शरीरांत प्रवेश करण्यास बारा वर्षे लागलीं. त्याची आणि यांची का बरोबरी करतोस ? अरे, हे कंदमूळें भ-

क्षण करून रहाणारे, गोमुखींत हात घालून मणी ओढणारे, मोठमोठ्या जटा वाढवून, गळ्यांत तुळशीचीं काष्ठें घालून व्यर्थ तिळातुपाचा नाश करीत बसणारे, यांची का प्रौढी मजजवळ सांगतोस ! अरे यांच्यावर केव्हां छाप बसवीन हें तुला समजणार देखील नाहीं. यांच्यावर जर माझे बल चालेना, तर मग सर्वच आटोपलें. पुष्कराची व माझी एकदां दृष्टादृष्टि तर होऊंदे, मग काय होतें तें पहा !

द्वापार— अरे बाबा, तुझ्या ह्या प्रतिज्ञा व वल्गना आतां राहूंदे. उगाच बडबड कां करितोस ? सांप्रतचा हेतु तर पूर्ण करून घे, ह्मणजे झालें. पुढची गोष्ट पुढें.

कलि— मी काय उपाय योजिला आहे तो ऐक तर खरा. हा पुष्कर नलाचा दूरचा दायाद आहे. त्याचें मन भ्रमिष्ट करून त्याला नलाबरोबर द्यूत खेळण्याकरितां मी वृषभ होऊन त्याला माझ्या पृष्ठभागीं बसवून घेऊन जातो. तूं अक्षांत प्रवेश कर. मग तर तूं पहाशील काय मौज करतो ती ! माझा पराक्रम तर अवलोकन कर !

द्वापार— बाबा, तुला करणें असेल तें कर, पण मजवर मात्र दोष ठेवूं नको हो.

कलि— नलाच्या शरीरांत प्रवेश करण्याकरितां आज बारा वर्षे प्रयत्न करित होतो. शेवटीं आज दोन दिवस झाले, तो माझ्या सपाट्यांत सांपडला आहे. ही गोष्ट तुला विदितच आहे. आतां कार्य साधण्यास विलंब कशाळा ! चला आपण आतां पुष्कराजवळ जाऊं. मी त्याच्या आंगांत संचार करितों व ब्राह्मणाचा वेष धरून त्यास ठकविण्याची युक्तिप्रयुक्ति करतो; तुझे मात्र यांत मला पूर्ण साह्य असलें पाहिजे.

द्वापार— फार उत्तम. मित्रा, तूं जसें सांगशील तसें करण्यास मी सिद्ध आहे. (जातो).

(कलि व पुष्कराची दृष्टादृष्टि होतांच कलि त्याच्या आंगांत संचार करितो व त्याच्या बुद्धीस भ्रंश करितो, पुष्कर पळूं लागतो).

गुरु— अरे पुष्करा, तूं आज मला असा भ्रमिष्ट कां बरे

दिसतोस ? अरे, तूं जातोस कुठें ? (त्याचा हात धरून बसवितो).
अरे, तूं असें काय करितोस ?

पुष्कर— ऋषिवर्या, आज मला भुरळ पडल्यासारखें झालें आहे. मला येथून जावेंसें वाटतें.

गुरु— अरे कुठें ?

पुष्कर— गुरुजी, नानाप्रकारचे विचार मनांत येत आहेत; त्यांत गृहस्थाश्रमांत राहून त्यांतील सुखोपभोग घेण्याची पण मला इच्छा प्राप्त झाली आहे.

गुरु— अरे कर्मा ! ! ही तुला विपरीत बुद्धि कोठून प्राप्त झाली ?

पुष्कर— महाराज, इतःपर ईश्वरभक्तीकडे माझें मन लागेल असें मला तर वाटत नाही. माझें सर्व लक्ष्य राज्यसुखाकडे लागलें आहे.

गुरु— अश्या पवित्र आश्रमांत राहून परमेश्वराची कृपा व मोक्षपद संपादन करून घेण्यापेक्षां तुला राज्यपद प्राप्त होणें हें विशेष महत्वाचें वाटतें काय ? अरे, उगाच या भवसागरांत कां बुडतोस ?

पुष्कर— आतां मोक्षविक्ष मी कांहींच जाणत नाहीं. माझें लक्ष्य राज्यप्राप्तींत गुंतून गेलें आहे. आतां मला येथें कांहींच सुचत नाहीं.

गुरु— पुष्करा, विचार कर. पहा, मी सांगतो तें ऐक, आग्रह सोड. अरे, परीससोडून पाषाणाचा स्वीकार कां करितोस ? क्षणभंगुर राज्यपदासाठीं चिरकालिक मोक्षपदाचा त्याग करणें योग्य नव्हे.

श्लोक. (शिखरिणीवृत्त).

हरीची ही माया सकल जगतीं वा पसरली ॥
तपातें भ्रष्टाया कशितरि तुला बुद्धि सुचली ॥
घरीं येतां मुक्ति त्वरित पळसी कां दुर तरी ॥
नको नादीं लागूं गणसि सुख तेंही अति जरी ॥

पुष्कर— राहूं द्या ही तुमची कटकट. हातचें सोडून पळत्याच्या पाठीस कोण लागतो ? मी खचीत जाणार. हा पहा मी जातो. (जाऊं लागतो).

(सर्व ऋषि उठून पुष्करास धरण्यास जातात; परंतु तो त्यांचे हात हिसकून पळून जातो).

(मार्गांत कलि विप्ररूपानें पुष्करास भेटतो).

कलि—

पद. (चा० अभागी कायकूं देह धरे)

पुष्करा जाई तूं नलाप्रती ॥ ध्रु० ॥

राज्यासन हें अति सुखकारी, सोडुनि कां भ्रमसी ॥ १ ॥

धन सुत-दारा व्यर्थ त्यजुनियां, ऋषिपथ कां धरिसी ॥ २ ॥

पुष्कर—नमोनमः— आपण कोण ? व मला सांगतां हें काय ? आपली व माझी ओळख आहे असें मला वाटत नाहीं.

वेषधारी ऋषि—आहारे वेड्या! हेंच का तूं जाणतोस ? अरे, तूं मला ओळखीत नाहीस काय ? माझे नांव कलीश्वर भट, तुझ्या बापाचा मी परममित्र होतो वरें ? हा देह त्याचेंच अन्न खाऊन वाढला आहे. त्यानें जे मजवर उपकार केले आहेत ते माझ्या हातून जन्मजन्मांतरींही फिटणार नाहीत.

पुष्कर— तर मग माझे प्रारब्ध निःसंशय उघडलें. अहो, असल्या प्रसंगीं आपली भेट ह्मटली, ह्मणजे इच्छित कार्याची सिद्धि झालीच असें समजावयाचें.

वेषधारी ऋषि— अरे, नल व तूं एका कुळांतले असतां नलानें कां राज्य भोगावें व तूं कां वनवास भोगावास ? अरे, हें पाहून मला अत्यंत दुःख वाटतें, इतकेंच नाहीं; पण हें अवलोकन करून माझे तळचें पित्त मस्तकीं चढतें. बाबा, तुझ्या बापाकरितां मला इतकें सांगावें लागतें. मला यांत लाभ इतकाच कीं, माझ्या मित्राचा पुत्र राजा झाला ह्मणजे मी कृतार्थ झालों.

पुष्कर— हे ऋषिवर्या, हे ऋषिराज, मज दीनावर कृपा करून सांगा कीं, नल राजाचें राज्य मला कोणत्या उपायानें प्राप्त होईल ?

वे० ऋ०— ऐक वात्रा, मी तुला सांगतों, पण त्याप्रमाणें तूं चालशील ना ?

पुष्कर— होय महाराज.

वे० ऋ० — तर मग सांगतों, ऐक. अरे, त्या आश्रमांत राहून तुला काय प्राप्त होणार ! ते ऋषि तुला सांगत होते कीं, तूं राज्य संपादन करण्यास जाऊं नको. पण पहा, राज्यसंबंधी उपदेश ते तुला कसे करूं शकतील ! त्या मर्कटांस नवरत्नांचा हार काय उपयोगी ? ऐक. त्यांचा उपदेश कोठें उपयोगी पडणार हें मी तुला सांगतों.

(गीति).

ते ऋषि पुढें करावे, यज्ञीं किंवा सदान्न भक्षायाम् ॥

पर मन भेद कराया किंवा अज्ञां वृथैव ठकवाया ॥

आणखी—ऐक.

या पंथा आचरुनी, गेला मुक्तीस कोण सांग मला ॥

सुकृत तुझे गा ह्यणुनी, आर्या हा सद्विचार तुज गमला ॥
ऐकलेंस ना पुष्करा ?

पुष्कर— होय महाराज, आपण यथार्थ बोललेत.

वे० ऋ० ऐक तर. तुला युक्ति सांगतों.

साक्या. (विश्वामित्रे प्रा०).

नलरायाच्या सदनीं जाउनि, त्यासी नमन करावें ॥

मधुर मधुर भाषणें करुनियां, त्याचें मन वेधावें ॥

ह्या ध्यानिं धरीं वार्ते ॥ पुरवूं आह्नि तुझ्या आर्ते ॥ध्रु०॥

उच्चारुनि त्वां उपकारार्ते स्मितवदनीं बोलावें ॥

द्यूत मला खेळावें वाटे इच्छित मम पुरवावें ॥ २ ॥

ऐसें मार्गें तूं आर्या ॥ सार्धीं अपुल्यारे कार्या ॥ध्रु०॥

वृषभासि पणीं लावुनियां त्वां द्यूतारंभ करावा ॥

आह्नि उभयतां सन्निध राहुनि जिंकुनि देऊं डावा ॥३॥

उदया भाग्य तुझे आलें ॥ सार्थक जन्माचें झालें ॥ध्रु०॥

पुष्कर— होय जातों. पण तो वृषभ कोठें आहे ?

वे० ऋ०— अरे, तूं चल तर खरा, मी तुला एक वृषभ देतो, तो तूं डावांत मांड.

पुष्कर— फार उत्तम. (जातात).

प्रवेश ३ रा.

स्थल—राजमंदिर—नलराजसभा.

नलराज, दमयंती, सुदेव प्रधान, सेनापति, ज्यो-
तिषी, पुरोहित, प्रतिहार, इत्यादि.

प्रतिहार— राजाधिराज नलराज, महाराज !!!

सु० प्रधान— आज इंद्रसेनाचा जन्मदिवस आहे ह्मणून राजसभेचा थाट नित्यापेक्षां कांहीं विशेष दिसतो.

प्रतिहार— होय महाराज. महाराजांनीं सभेची व्यवस्था उत्तम प्रकारें ठेवण्यास आज्ञा केली आहे.

सु० प्रधान— योग्य ! आज्ञेप्रमाणें सर्व व्यवस्था ठेवण्यांत येईल.

(मांडलिक राजे सभेंत प्रवेश करितात त्यांस त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें प्रधान सन्मानानें बसवितो).

प्रतिहार— राजाधिराज नलराज महाराज !!!

(नलराजा, दमयंती, इंद्रसेन व इंद्रसेना येतात. सर्व उठून त्यांस मान देतात).

नलराजा—(सभाजनांकडे पाहून) आज ह्या इंद्रसेनाचा जन्म-दिवस आहे ह्मणून आपणांस पाचारण केलें आहे. आपण येऊन सभास्थान सुशोभित केलें तेणेंकरून मी आपला फार आभारी आहे.

सर्व सभाजन— आमच्या येण्यानें महाराजांवर कांहीं उपकार झाले असें नाही. आह्मी आपल्या कुटुंबांतीलच आहो.

नलराज— (दमयंतीस) हे प्रिये, इंद्रसेनाचा आज नववा जन्मदिवस आहे. तुझ्या स्वयंवरास आज पूर्ण द्वादश वर्षे

झालीं. काय त्या स्वयंवरसमारंभाची शोभा ! इंद्रादि देवांचा त्याग करून परम प्रीतीनें तूं मला माळ घातलीस त्या गोष्टीचें स्मरण झालें ह्मणजे महदानंद होतो, आणि त्या कालापासून आजपर्यंत तुझ्या समागमें जो सुखोपभोग घेत आहे, त्याचा विचार केला ह्मणजे मजवर तुझी किती प्रीति आहे हें लक्षांत येतें. तूं धन्य आहेस !

दमयंती— हे प्राणपति, जें सुख मी सांप्रत भोगीत आहे तें सर्व आपल्या योगेंकरूनच मला प्राप्त होत आहे. माझ्या सर्व सुखाचें कारण आपणच आहां. ह्मणून परम दयाळू परमेश्वरास मी अशी प्रार्थना करित्ये कीं, तो आपल्या सुखाची सदोदित वृद्धि करो, व आपणांस उदंड आयुष्य देवो.

नलराजा— कोण आहेरे तिकडे ?

सेवक— आज्ञा महाराज !

नलराजा— अरे, अज्ञून ज्योतिषाचार्य कां येत नाहीत ? त्यांस आमंत्रण पोंहोंचलें आहे ना ?

प्रधान— होय, महाराज.

नलरा०— तर मग इतका विलंब कां ?

पुरोहित— हे आर्या, ते स्नानसंध्येंत गुंतले असतील.

नलरा०— सेवका, त्वरित जाऊन त्यांस पाचारण कर.

(ज्योतिषी येतात).

नलरा०— अहो ब्रह्मदेव, आपल्या आगमनास इतका विलंब कां लागला बरें ?

ज्योति०— राजन्, क्षमा असावी. स्नानसंध्यादि नित्य कर्में आटोपतांनां इतका विलंब झाला.

नलरा०— महाराज, आज इंद्रसेनाचा जन्मदिवस आहे, हें आपणांस विदित असेलच. ही ध्या मुलाची पत्रिका, आणि पहा वर्ष कसें काय आहे तें.

ज्योतिषी— (पत्रिका उघडून, ती वाचून बोट्यांनीं गणित करून) आपल्या इंद्रसेनास आज नववें वर्ष लागलें, तें राहूच्या घरचें आहे; त्यावर शुक्राची दृष्टि आहे. राहू थोडे प्रयाण करतील, व

अरिष्टयोगही आणील. परंतु त्यावर शुक्राची अमृतदृष्टि असल्या कारणाने अरिष्टाचे निवारण होऊन मुलगा सुखांत राहिल. अरिष्टनिवारणार्थ कांहीं ब्राह्मण संतुष्ट केले ह्मणजे बरे. अहो, “अधिकस्थ अधिकं फलं” कां पुरोहित, ठीक आहे ना? (पुरोहित मान झेलवितो).

विदूषक— कायरे प्रतिहार, ऐकलेंसना? ब्राह्मणभोजना-विषयीं बोलणें चाललें आहे. एखादा मुकटाविकटा मिळेल काय? नाही तर ओल्या पंचावर चालवूं.

पुरोहित— अरे, पण शैत्यवित्य होईल ना लेका?

विदूषक— अंः, त्यांत काय? दोनचार लाडू अधिक झोंकले ह्मणजे झालें. आह्मांस वैद्याविद्याची कांहीं जरूर लागत नाही. तुह्मांस शिक आली ह्मणजे वैद्य, शैत्य झालें ह्मणजे वैद्य, उष्णता झाली ह्मणजे वैद्य, तसें का आह्मांस आहे? आमचीं रानटी औषधे—शैत्यास पांखरूं, उष्णतेस गोखरूं, कां! ठीक आहे ना?

सेनापति— अरे, तें सर्व खरें, पण आज ब्राह्मणभोजनाचा समारंभ नाही. इष्टमित्र कारभारी आदिकरून मंडळीस कर्त्रें देण्याचा समारंभ आहे.

विदूषक— मग काय विचारावयाचें? तुमची तर चंगळच उडणार?

प्रधान— कशीरे ती?

विदूषक— सांगतो. पण राग मात्र येऊं देऊं नका.

प्रधान— त्यांतरे राग कशाचा?

विदूषक— एका तर, माझ्या मित्रांनीं, नीट लक्ष्य देऊन एका. एकाच आतां.

प्रधान— हें रे काय?

विदूषक— आतां खरेंच एका. राजाच्या घरचें कार्य. लक्ष्मी मोहोरांचा खर्च. आणा पागोटी! आणा शालजोड्या! आणा धोतरजोडे! आणा शेले! हें आणा! तें आणा! आणणारे आपणच, व पैका देणार आपणच! मग काय पहावयाचें? अर्धा

माल येथें, अर्धा तेथें, उडवा मोहोरा, तुडवा माल, तुह्मीच गांधी व तुह्मीच वैद्य ! खरें कीं नाहीं ? मोहोरा लक्ष व आपला भक्ष.

प्रधान— वाहवारे वाहवा! अरे, आह्मास काय कमी आहे?

विदूषक— पण आपलीं पोटे मोठीं आहेत ना ? अहो, मोठ्याचें सवच मोठें.

पुरोहित— मूर्खा, राहूंदे तुजें पांडित्य. स्वस्थ बैस.
(राजास) हे राजन्, असें आहे कीं,

श्लोक.

“ आकाशे रविरत्नं च ॥ गृहरत्नं च बालकः॥

शय्यायां नारीरत्नं च ॥ सभारत्नं च पंडितः॥”

विदूषक— अहो पुरोहित, काय ह्मणतां ? तुमच्या श्लोकाचा शेवटचा चरण खोटा आहे, निःसंशय खोटा आहे.

पुरोहित— कसारे तो ?

विदूषक— पहा, तुमची चूक काढितों आतां. अहो “ सभारत्नानि गुडगुडी ” नव्हे का ? गुडगुडीयंत्राचा जितका उपयोग आहे तितका तुमचा तरी आहे काय ? तुमचा उपयोग इतकाच कीं, स्तुति करून पैसा मात्र ओढण्याचा !

पुरोहित— उगीच बैस, चावटा. (राजास) हे राजेंद्रा, आकाशांत रविरत्न, गृहांत पुत्ररत्न, शय्येवर स्त्रीरत्न आणि सभेंत पंडितरत्न, असें ह्मटलें आहे. पहा, हा इंद्रसेन आपलें गृह कसें शोभवीत आहे ! हा आपला पुत्र इंद्रसेन अवलोकन करून आह्मांस अत्यानंद झाला आहे. तुह्मां उभयतांस त्याच्या योगेंकरून विशेष आनंद होत असेल यांत तर संदेहच नाहीं. हे राजन्, असा जो आपला पुत्र हा इंद्रसेन व तुह्मीं याचीं पितापितरें पुण्यश्लोक नल व देवी दमयंती श्री शंभुप्रसादेंकरून दीर्घायु व्हा.

नल— तथास्तु ! (प्रतिहारस) प्रतिहार, वारांगनांस पाचारण कर. (वारांगना प्रवेश करतात).

वारांगना— (राजास प्रणाम करून नृत्यगायनास आरंभ करितात).

(तराणा, राग कालिंगडा किंवा मालकंस).

इंद्रसेन हा पहा कसा, नर्भी उगवला तरणि जसा ॥ध्रु०॥

सति दमयंती, पुत्र प्रसवली तेजःपुंज असा ॥

अतिसुंदर सकुमार बालक, दिसतो स्मरसरसा ॥१॥इंद्र०॥

मुखकमलाकडे, पाहुनि त्याच्या प्रीति चढे रसा ॥

धन्य धन्य माता दमयंती, आणिक तुझि राजसा ॥२॥इंद्र०॥

(नृत्य गायन झाल्यावर सर्वास हार तुरे देऊन निरोप देतात).

प्रतिहार— राजाधिराज नलराज महाराज !

नलरा०— (ऐकून) प्रतिहार,—

प्रतिहार— राजाधिराज, पुष्कर वृषभारूढ होऊन व हातांत त फासे घेऊन बाहेर आले आहेत. त्यांचा हेतु आपली भेट घेण्याचा आहे.

नलरा०— अरे, कांहीं दुश्चिन्ह दिसतें तर खरें. बरें, चिंता नाही. त्यास आंत येऊंदे.

(पुष्कर वृषभास बाहेर बांधितो व आंत प्रवेश करून नलास नमन करितो).

नलरा०— पुष्करा, तुला पाहून आज बहुत वर्षे झालीं, कुशल आहेस ना ?

पुष्कर— आपल्या कृपेनें सुखरूप आहे. परंतु कांहीं दिवस झाले, माझे चित्त ठिकाणीं नाही.

नलरा०— माझ्यानें जर तुझ्या चित्तेचें निवारण होण्याजोगें असेल तर मी तुला साहाय्य करण्यास सिद्ध आहे. माझ्या मंदिरां तूं सुखानें रहा.

पुष्कर— आपण दीनदयाळ, धर्मात्मे, परदुःखभंजन करणारे आहां, असें जाणून प्रथम आपल्याच पार्शीं आलों आहे. पूर्वीचे आपले उपकार मजवर अगणित आहेत.

नलरा०— काय आहे तुझी इच्छा ती निवेदन कर.

पुष्कर— आपण प्रथम वचन द्याल तर सांगतो.

नलरा०— घे हें वचन. (वचन देतो). सांग आतां ?

पुष्कर— आपल्या समागमें द्यूत खेळण्याची मला इच्छा

प्राप्त झाली आहे. आश्रिताचा हेतु पुरविणे आपणांकडे आहे.

नलरा०— (किंचित् विचार करून व सुदेव प्रधानाकडे पाहून) सुदे-
वा, याविषयीं तुमचें काय अनुमत आहे ?

सुदेव— राजेंद्रा, द्यूत खेळणें, हें कर्म सर्वथैव निंद्य, व
अयोग्य आहे. यापासून फार वाईट परिणाम होतात. द्यूत हें क्ले-
शाचें मूळ होय. हातांत फासे घेतले कीं, गळ्यास फांस बसलाच
असें समजावें. ह्मणून माझे आपणांस विनयपूर्वक असें सांगणें
आहे कीं, आपण द्यूत खेळूं नये.

नलरा०— सुदेवा, ही तर गोष्ट खरी. पण मी त्यास व-
चन देऊन चुकलों, आतां नाहीं ह्मटलें तर सत्वाची हानि होत्ये.

सुदेव— त्यांत हो सत्व कशाचें? लावा उठवून ह्मणजे झालें.

नलरा०— हें मला योग्य दिसत नाहीं. (पुष्करास) पुष्क-
रा, तुझ्या मनांत द्यूतच खेळावें असें आहे तर मी सिद्ध आहे.

पुष्कर— मीही सिद्ध आहे. पण प्रथमतः डावांत काय
मांडतां ?

सुदेव— (नलास) महाराज, ह्या जोगड्याजवळ डावांत
मांडण्यास कांहीं तरी आहे काय ?

पुष्कर— तुलारे काय करावयाचें आहे? पहा तो वृषभ.

सुदेव— अरण्यांत रहाणाऱ्या मनुष्याजवळ बैलाशिवाय दु-
सरें काय असावयाचें? बैलच बैल ! (नलास) महाराज, माझ्या
विनंतीकडे लक्ष्य असूं द्या, द्यूत खेळूं नका. पहा याचा परिणाम
फार वाईट होईल असें मला दिसून येतें.

नलरा०— कांहीं चिंता नाहीं. (पुष्करास) पुष्करा, द्यूतास आरंभ कर.
(द्यूतास आरंभ होतो. सेनापति इत्यादि नागरिक जनांस ही गोष्ट समजतांच ते
घाबरे होऊन अति त्वरेनं राजमंदिरों येतात).

सुदेव— हे राजेंद्रा, आपण इतके डाव खेळलांत, परंतु त्यां-
त एकही डाव जिंकला नाहीं. महाराज, ह्यावरून मला असें
वाटतें कीं, हे कपटाक्ष आहेत. बरें, जें झालें तें झालें. आतां तरी
सावध व्हा ! आणि यापुढें द्यूत खेळणें पुरे करा. (इतक्यांत सेना-
पति इत्यादि प्रवेश करितात, त्यांस पाहून) सेनापति, आज महाराजांनीं

अनर्थ मांडला आहे. अहो, मी सांगून सांगून दमलों. पण नाही, मनांत एकदां भरलें तें भरलें. तुझी तरी चार गोष्टी सांगा. अहो, महाराजांनीं सर्वस्व हरविलें. मात्र अंगावरील वस्त्रभूषणें शेष राहिलीं आहेत. देवी दमयंतीस पणांत लावण्याविषयीं विचार चालला आहे. पण महाराज कांहीं उत्तर देत नाहीत.

सर्व— हं हं हं ! काय ह्मणता प्रधानजी ! अहो, हें वर्तमान कोणी जाऊन दमयंतीस तरी कळवा. (विदूषक दमयंतीस वर्तमान कळविण्यास जातो व प्रधान इत्यादि राजानें द्यूत खेळूं नये ह्मणून त्यास उपदेश-पर प्रार्थना करूं लागतात).

सर्व—राजेंद्रा, आह्मीं आपणांस कर जोडून विनयपूर्वक अशी प्रार्थना करितों कीं, हें विघ्न आणणारें कपटद्यूत आपण आतां पुरे करावें. (दमयंती बृहत्सेनेसह प्रवेश करित्ये).

दमयंती—प्राणनाथ, प्रजेच्या विनंतीकडे लक्ष्य द्या. अहो, ह्या कर्माचा तें सर्व निषेध करितात, त्यांचें तरी ऐका. अहो असें हें अनुचित कर्म आपण कां करिता ? प्राणपति, ही विपरीत बुद्धि आपणांस कशी सुचली ? आपल्या निष्कलंक कीर्तीस मलीन करणाऱ्या कर्माचा कां अंगीकार करितां ? हें निंद्यकर्म आपणांस लांछन आणणारें आहे. हें निःसंशय कपटद्यूत होय, हें मला स्पष्ट दिसतें. अहो, मज दीनाकडे तरी अवलोकन करून द्यूत खेळणें आटोपा.

नलरा०— (रागानें) तुमचा उपदेश मला नको. चला, येथून लौकर जा. (प्रतिहारास) प्रतिहार, दार घे ओढून. (प्रतिहार दार लावितो).

दमयंती— (दुःखानें) अरेरे ! हे जगदीशा, कसेरे कर्म ओढवले ? अरे, परमेश्वरा, जसा एकाद्यावर पर्वत कोसळतो तसा हा दारुण प्रसंग मजवर कोसळला आहे. (दासीस) हे बृहत्सेने, माझ्या मनांत अशी चिंता उत्पन्न झाली आहे कीं, या वेळीं जर मी विलंब केला, तर माझ्या प्रिय बालकांवर कांहीं विघ्न येऊन पडेल. ह्मणून त्यांस माझ्या माहेरीं पोहोचवावें हें मला योग्य दिसतें. हे दासी, तूं जा, आणि वाष्ण्य सारथ्यास असें सांग कीं, रथ सिद्ध

करून ठेव आणि अंतःपुरांत लौकर ये. नाही तर माझ्या जिवलग बाळांस येथे एकटी टाकून मला जावे लागेल. (सर्व जातात).

प्रवेश ४ था.

स्थल— अंतःपुर.

दमयंती, इंद्रसेन, इंद्रसेना, केशिनी, बृहत्सेना,
वाष्ण्य इत्यादि.

दमयंती— (दासीस) अगे केशिनी, द्यूताचा काय परिणाम झाला, हे कांहींच समजत नाहीं. बृहत्सेनेस पाठविली आहे तीही अद्याप येत नाहीं. काय झाले असेल ते असो. मला फार चिंता प्राप्त झाली आहे. एकेक क्षण युगासमान जात आहे.

केशिनी— बाई, ती येत असेल असें मला वाटते. (बृहत्सेना प्रवेश करिते, तिला पाहून) ही पहा— आली.

दमयंती— बृहत्सेने, कायगे वर्तमान ?

बृह०— स्वामिणी, काय सांगूं ? झालेलें वर्तमान कथन करण्यास माझी जिव्हाहि उलटत नाहीं. पुष्करानें महाराजांस सर्वस्वी नागविलें ?

दमयंती— अरे कर्मा ! तुझी गति विलक्षण होय. अरे परमेश्वरा—

पद. (चा० सोडी वाट जाऊंदे मला श्याम सुंदरा).

जगदीशा रुष्टासी कां आह्वांवरी ॥

अपराधा वीण कसा गांजिशी तरी ॥ ध्रु० ॥

झोपलासी कां रे हरी चित्तचालका ॥

कोठें गुंतलासी तरी भक्तपालका ॥

रक्षी कोण तुजविण या दीन बालकां ॥

धांव धांव लवलाही पाव श्रीहरी ॥ १ ॥ ज० ॥

तुजविण मी परमेशा कोण आठवूं ॥

ममप्रिय या अर्भकांसी कुठें पाठवूं ॥

दुःखसागरांत यांसि कैसें बुडवूं ॥

दयासिंधु दीनबंधु विघ्न आवरीं ॥ २ ॥ ज०॥

केशिनी— आई, इतका आक्रोश करूं नका. धैर्य धरा. या संकटांतून तो कृपाळु परमेश्वर तुम्हास मुक्त करील.

इंद्रसेना— आई, तूं असी कां रडत्येस ? तुला कोण गांजीत आहे बरें ? (मुलें तिला पाहून रडूं लागतात).

दमयंती— माझे जिवलग बाळांनो, माझे दुर्दैव मला गांजीत आहे. मुलांनो, तुम्ही रडूं नका. मला पाहून तुम्ही रडतां तेणेंकरून माझ्या हृदयाचें विदारण होत आहे.

इंद्रसेन— पण, मला तूं सांग तर खरी. तुला दुःख देणारा असा कोण आहे ?

दमयंती— हे सकुमारा, या वेळीं मजवर पर्वतप्राय संकट कोसळलें आहे. बाळा, तुला मी काय सांगूं ? (बृहत्सेनेस) बृहत्सेने, वाष्णेय सारथि कोठें आहे ? तो अद्याप कां येत नाही ? (वाष्णेय प्रवेश करितो).

वाष्णेय— (नमून) काय आज्ञा आहे स्वामिणी ?

दमयंती— बरें झालें. बाबा आलास, रथ सिद्ध आहे ना ? तूं कसेंही करून या बाळांस घेऊन कुंडिनपुरास जा. आणि माझ्या मातापितरांस असें सांग कीं, काळाच्या विचित्र गतीनें आमचें सर्व राज्य गेलें. रहाण्यास देखील जागा राहिली नाही. हें दुःखदायक वर्तमान त्यांस तुझ्या मुखानें कळविण्याचें माझ्या प्रारब्धीं आलें आहे. अरे, हीं माझीं जिवलग बालकें, ज्यांशिवाय मला क्षणभर देखील कर्मत नाहीं.—अरे, हे केवळ माझे पंच प्राण, यांचा व माझा वियोग होण्याचा दुःखदायक प्रसंग परमेश्वरानें मजवर आणला आहे. हर हर ! मी किती तरी दुर्दैवी ! (रडते). वाष्णेया, यांस येथें ठेविल्यानें यांवर कांहींना कांहीं संकट प्रडेल यांत संशय नाहीं. ह्मणून यांस तूं माझ्या मातापितरांच्या स्वाधीन कर आणि झालेलें वर्तमान त्यांस विदित कर. तुला विशेष सांगण्याचें अगत्य नाहीं. परंतु मी यांची आई, ह्मणून मा-

इयानें तुला सांगितल्याशिवाय रहावत नाहीं. संभाळून घेऊन जा वरें ?

वाष्ण्य— हीं बालकें माझा प्राणच आहेत असें समजून यांस मी यांच्या आजोळीं सुखरूप पोहोचवितों. आपण स्वस्थ असावें, शोक करूं नये.

बृहत्से०— स्वामिणी, आपण त्याविषयीं चिंता बाळगूं नये. सारथि पूर्ण भरंवशाचा मनुष्य आहे.

दमयंती— (मुलांस हातीं धरून) माझ्या जिवलग बाळांनों, आतां या वाष्ण्य सारथ्याबरोबर तुम्ही जा.

इंद्रसेन— आई, तूं आम्हांस कोठें पाठवितेस ?

दमयंती— बाळांनों, तुम्हांस तुमच्या आजोळीं पाठवितें.

इंद्रसेना— आई, तूं आमच्या समागमें येत नाहींस काय ?

दमयंती— नाहीं बाळे, मी कशी येऊं ? (मुलें जाण्यास कांकूं करूं लागतात. तें पाहून) हे वाष्ण्य, तूं जरा पलीकडे हो. मी या मुलांची समजूत करून पाठवून देतें. (वाष्ण्य जातो).

इंद्रसेन— आईगे, मी तुला सोडून कधींही जाणार नाहीं. तूं क्षणभर नसलीस तर मला कसेंना कसेंच वाटतें. आई, तुझ्या शिवाय मला तेथें कसेंगे कर्मेल ?

दमयंती— (दुःखानें) बाळांनों, मी आतां काय करूं ? हा प्रसंग तसाच आहे. तुमच्यावर एखादें संकट पडून तुम्हांस दुःख होऊं नये, ह्मणून हा उपाय योजिला आहे—

पद. (चा० उद्भवा शांत०).

जिवलग मम बाळांनों, या श्रवण करा वचनार्ते ॥ ध्रु० ॥

वा इंद्रसेन सकुमारा, करूं रुदन नको तूं आतां ॥

हृदय फुटे हें माझे तव म्लान वदन पाहातां ॥

कैसें हें आम्हांवरती, पडलें संकट अवचीता ॥

धवि धांव जगदीशा, नको पाहुं अंत भगवंता ॥ चा० ॥

मम मातृगृहीं तुम्हि जावें ॥ हें वृत्त त्यांसि कळवावें ॥

प्रजसाठीं शोक त्यजावे ॥ ऐसें सांगा तुम्हीं त्यांतें ॥ जि० ॥

इंद्रसेन व इंद्रसेना—

मायवाप त्यजुनी माते ॥ जावें तरि कैसें सांगे ॥
कां माया पातळ करिसी ॥ सोडिसी आह्मां वेगें ॥ चा०॥
आह्मि नाही जाऊं तेथें ॥ सोडुनियां तुजला येथें ॥
कसें पडलें दुःख आह्मांतें ॥ राहूंगे तुज संगतें ॥२॥ जि०॥

(मुलें दमयंतीच्या गळ्यास मिठी मारतात).

दमयंती— बाळांनों, तुह्मीं असा हट्ट कां बरें करितां ?
उठा, मला सोडा आतां.

इंद्रसेन— (रडत रडत) माते, तूं पाहिजे तें कर. मी तुझ्या-
शिवाय कोठेंच रहाणार नाहीं. अगे आई, तेथें आई आई, ह्मणून
कोणास गे हाक मारूं !

दमयंती— हे दीनदयाळा परमेश्वरा, आह्मांवर असा प्र-
संग कसा आणिलास ? हे भगवंता, या बालकांची समजूत आ-
तां कोणत्या रीतीनें करूं ?

इंद्रसेना— आई, मला तुला सोडून जावेंसें वाटत नाहीं.
तूं सांगत्येस ह्मणून जात्यें; परंतु, मला फार दिवस तेथें ठेवूं
नको हो !

दमयंती— इंद्रसेना, जा, तूं आतां जा.

इंद्रसेन—आई, नाहीं, मी तुला सोडून कधींही जाणार नाहीं.
तूं येशील तर मी जाईन.

दमयंती— (अतिशय शोकानें) हे दीनवत्सला प्रभो ! आतां
मी काय करूं ? हा इंद्रसेन हट्ट सोडीत नाहीं. याची समजूत
तरी मी कशी करूं ? या वेळेस माझां प्राणांत झाला असता तर
मी या दुःखांतून सुटल्यें असत्यें.

इंद्रसेन— अगे आई, मी नित्य खोडी करीत असतो ह्मणून
तुला माझा कंटाळा आला काय ? आणि त्यासाठीं का तूं मला
दूर करितेस ?

दमयंती— इंद्रसेना, अरे, अगोदरच माझें हृदय फुटलें आहे,
त्यावर वाग्बाण नकोरे बाळा मारूं. (रडते)

इंद्रसेन— आई, जर मी तेथें गेलों तर तूं उगी राहशील ! जर उगी राहशील तर जातों, पण मला तूं लवकर बोलावून आणशील ना? खचित आणशील ना ? अगे आई, तुझ्याशिवाय तेथें माझे कोड कोण पुरवील ! (रडतो).

दमयंती—अगे बृहत्सेने, हे करुणाशब्द माझ्यानें ऐकवत नाहींत, तूं जा, आणि वाष्ण्यास त्वरित पाचारण कर. (ती जाते व वाष्ण्यासह येते) हे वाष्ण्य, बाबा, या बाळांस तूं जपून घेऊन जा बरें. (वाष्ण्य त्या मुलांस घेऊन जात असतां त्यांजकडे पाहून दमयंतीस अतिशय गर्हिवर येतो) माझ्या जिवलग बाळांनों, तुझीं चाललां ! जरा इकडे या. मला एक वेळ तुझांस पोटाशीं धरूं द्या. (इंद्रसेन व इंद्रसेना धांवत जाऊन तिच्या गळ्याला मिथ्या मारतात. तीही त्यांस, प्रेमालिंगन देऊन त्यांचें चुंबन करिते) अरेरे ! हे मायेचे पाश माझ्यानें कसे तोडवतील ! हे भगवन् ! हीं बालकें मजपासून क्षणभरही कधीं दूर झालीं नव्हतीं. यांचा वियोग आतां मला कसा सहन होईल ! मला यांच्या वांचून कसें करमेल ! आणि त्यांस तरी मजवांचून कसें करमेल ! हे देवा ! काय प्रसंग हा !

वाष्ण्य— मुलांनों, चला आतां; मजसमागमें चला— असें काय करितां ?

दमयंती— वाळांनों, जा आतां, मला सोडा; विलंब करूं नका.

इंद्रसेन— आई, आतां जाऊंच ना ? बरें, मी आतां जातों, पण अगे आई, आई गे, तूं पुन्हां केव्हां गे भेटशील ! (वाष्ण्य मुलांस रथांत बसविण्यास नेतो. हें पाहून).

दमयंती— जिवलग बाळांनों, परमेश्वर जेव्हां भेटवील तेव्हां भेटेन. अरे दुर्दैवा, शेवटीं माझा व माझ्या प्रिय बालकांचा वियोग होण्याचा प्रसंग आणिलास ना ! हर हर ! मी आतां राग मुलांस मुकलें ! अरे, माझ्या सुखचंद्राआड दुःखाचीं ढगें आलीं ! माझे सर्व सुख नष्ट झालें ! मी पूर्वजन्मीं असें कोणतें पातक केलें होतें कीं, हें दारुण दुःख मला भोगणें प्राप्त झालें आहे. रे परमेश्वरा ! (रडत रडत सर्व जातात).

प्रवेश ५ वा.

स्थल— प्रधानाचें मंदिर.

सुदेव (प्रधान), हेमरथ (सेनापति), कि-
त्येक नागरिक जन व वेत्रवती.

प्र० सुदेव— वेत्रवती,—

वेत्रवती— जी, महाराज.—

प्र० सुदेव— आमंत्रण केलेली सर्व मंडळी आली आहे.
आतां तूं खालीं जाऊन द्वाराजवळ उभा रहा. कोण्या पर-
क्या मनुष्यास आंत येऊं देऊं नको.

वेत्रवती— आज्ञा महाराज. (निघून जातो).

प्र० सुदेव— (सभेकडे पाहून) हे सभासद हो, पुष्करानें
नल महाराजांसमागमें कपटद्यूत खेळून त्यांचें सर्व राज्य हरण
करून घेतलें, हें सर्वास विदितच आहे. परंतु तें दुःखदायक
वर्तमान तुमच्या कानावर पुन्हां घालण्याकरितां व पुढें कसी
काय व्यवस्था करावी, याचा विचार करण्यासाठीं तुह्यांस या
स्थलीं पाचारण केलें आहे. हा कठीण प्रसंग नल महाराजांवरच
पडला आहे असें केवळ समजूं नका. आपण त्यांची प्रजा, ह्म-
णून आपणही त्यांच्या दुःखाचे विभागी आहों, असें आपणांस
निश्चयपूर्वक समजलें पाहिजे. त्यांत आपण राजभक्तिपरायण
प्रजा असतां, पुष्करानें आपल्यासमक्ष कृत्रिमानें संपादन केले-
ल्या राज्याचा सुखरूप उपभोग घ्यावा, हें तर मला अगदीं नी-
तिविरुद्ध दिसतें. (सेनापतीस) अहो हेमरथ, याविषयीं आपलें
कसें काय मत आहे तें सर्वास विदित करा.

से० हेमरथ— हे सभ्य जन हो, प्रधानजांचें भाषण ऐकून
तुमच्या मनांत सांप्रत काय वागत आहे, तें तुमच्या क्रोधयुक्त
मुखचर्येवरून मला स्पष्ट दिसून येतें. अहो, राजाची प्रजा अ-
सावी तर ती तुमच्या सारखीच असली पाहिजे—(उभा राहून आवे-
शानें) जीव देणारी किंवा घेणारी ! केवढी अनीति ही ! मला तर
सहन होत नाही. अहो, पुष्करानें धर्मयुद्ध करून किंवा धर्मद्यूत

खेळून आपल्या धर्मशील महाराजांचें राज्य जिंकिलें असतें तर मग आपणांस येथें एकत्र होण्याचें प्रयोजन नव्हतें; परंतु सांप्रत जो प्रकार घडून आला आहे, तो नीतीस व धर्मास इतका विरुद्ध आहे कीं, तें पाहून माझ्यानें स्वस्थ बसवेल असें तर भला वाटत नाही. मी माझ्या एका हातांत माझे शिर धरून व दुसऱ्या हातांत नग्न खड्ग ग्रहण करून समरंगणीं जाण्यास सिद्ध आहे. प्रधानजींची आज्ञा मात्र पाहिजे.

प्र० सुदेव — धन्य ! सेनाधिपति, तुम्हीं धन्य आहां ! आपलें भाषण ऐकून मला अत्यानंद झाला आहे.

नागरिक जन— (आनंदोद्धारानें) नल महाराजांचा जय असो ! जयजयकार असो !

प्र० सुदेव— हे सुज्ञ लोक हो, या स्तुत्य कामांत आह्मांस तुम्हीं अनुकूल आहां, ह्मणून कार्यसिद्धि होण्यास विलंब लागेल असें मला वाटत नाही.

नागरिक जन— अहो, नल महाराजांशिवाय आह्मांस दुसरा राजा नको, जेथें ते, तेथें आह्मी. ते गेल्यानें आपल्या राज्याचा केवळ यशचंद्रच मावळला, संपत्ति नष्ट झाली, धर्मन्याय नाहीसे झाले, अनाचार वाढला, दया लयास गेली असें आतांच समजलें पाहिजे. आतां असल्या स्थानीं रहाणें ह्मणजे पूर्वीं संपादन केलेल्या कीर्तीचा नाश करून वेणें होय.

प्र० सुदेव— खरी गोष्ट ! अशा दुष्टाची सेवा कोण करितो ? पहातो तर खरा, कोण राज्याची व्यवस्था चालवितो तो. दोन दिवसांत जर घोटाळा करून न टाकला तर पुन्हां लेखणीच हातांत धरणार नाहीं. (सेनापतीस) अहो, तुम्हांस जें योग्य दिसेल तें करण्यास माझी आज्ञा आहे. (वैत्रवती प्रवेश करितो).

वैत्रवती— महाराज, पुष्करानें आपणांस पाचारण करण्याकरितां सेवक पाठविला आहे. त्यास द्वारीं उभा करून कळविण्यास आलों आहे.

सु० प्रधान— त्यास, मी येतो ह्मणून सांग. (सेनापतीस) सेनापति, आतां सभेचें विसर्जन करावें असें मला वाटतें.

से० हेमरथ— ठीक आहे, मी आपल्या सेनानिवेशांत जाऊन, जी व्यवस्था करावयाची ती करून राजमंदिरीं येतो.

प्र० सुदेव— फार उत्तम. (सर्व जातात).

प्रवेश ६ वा.

स्थल— सेनानिवेश.

वज्रबाहु, रणधीर, सोमकांत, हेमरथ (सेनापति).

वज्रबाहु— हे रणधीरा, पहा तो पक्षी आकाशांत कसा उडत चालला आहे! त्याच्या उजव्या पंखास नेमानें बाण मारून त्यास तूं भूमीवर जिवंत पाडूं शकशील ?

रणधीर— तसें जर न होईल तर धनुर्विद्या शिकून उपयोग काय ? (बाण मारून पक्ष्यास जिवंत पाडतो व वज्रबाहूस दाखवितो).
कां, नेम कसा आहे ? पहा, उजव्या पंखासच बाण लागला आहे ना ?

वज्रबाहु— तूं धन्य आहेस ! तुझ्या सारखे नेम मारणारे या भूमंडळावर थोडेच आढळतील. हे सोमकांत, पट्ट्याचे दोन हात होऊंद्या पाहूं. (सोमकांत पट्टा खेळत असतां हेमरथ प्रवेश करितो).

से० हेमरथ— वाहवा ! तुमची या विद्येत पूर्णता पाहून मला फार आनंद झाला आहे.

वज्रबाहु— महाराज, आह्मांस पूर्वी सूचना केल्याशिवाय अकस्मात् आपलें आगमन झालें, याचें कारण काय असावें बरें !

से० हेमरथ— हे महावीर हो, तुह्यांस विदित आहे कीं, पुष्करानें कपटद्यूत खेळून आपल्या राजांचें सर्वस्व हरण करून घेतलें आहे.

सोमकांत— होय महाराज, ही गोष्ट आह्मांस विदित आहे व त्या वेळापासून आमचीं मनें फार दुःखी झालीं आहेत. कोण पुढारी झाला असता तर त्यास चार हात दाखविले असते.

से० हेमरथ— हे वीरश्रेष्ठ हो, तुमच्या आंगां, वीरश्री निरंतर जागृत आहे हें मी पक्केपणीं जाणतो; ह्मणूनच मी येथे आलों आहे.

रणधीर— महाराज, आपली आज्ञा काय आहे ?

से० हेमरथ— आज्ञा ह्मणून हीच कीं, पुष्करानें मला सभेंत पाचारण केलें आहे. मीतर तेथें जाणार, मी तेथें गेलों असतां माझा अपमान होईल हें मला ठाऊक आहे, यास्तव माझें तुझांस हेंच सांगणें आहे कीं, तुझीं राजमंदिराच्या आसपास छपून रहादें. व माझ्या रणशिगाचा ध्वनि ऐकतांच सभेंत प्रवेश करावा.

वज्रवाहु— ठीक आहे. आपल्या जिवास जीव देण्याकरितां आह्मीं सिद्ध आहों. (सर्व जातात).

प्रवेश ७ वा.

स्थल— राजमंदिर.

कलि (विप्ररूपानें); पुष्कर; कुमति, वक्रबुद्धि, इत्यादि (पुष्कराचे सेवक); सुदेव व हेमरथ इत्यादि.

(पुष्कर व त्याची मडळी बसलेली असतां कलि प्रवेश करितो).

कलि— आहाहा ! पुष्करा, तुला राज्य प्राप्त झालें आहे हें पाहून भला अत्यानंद झाला आहे. बाबा, तुझें काम झालेंना ? आतां सुखानें राज्याचा उपभोग घे. मी येतो बरें. (जाऊं लागतो).

पुष्कर— हे तपोधना, मी तुमचा फार आभारी आहे. (नमस्कार करितो).

कलि— कल्याण असो पुष्करा ! (कलि निघून जातो व सुदेव आणि हेमरथ प्रवेश करितात).

पुष्कर— आहाहा ! काय सुदीन हा ! ! इंद्रपद प्राप्त झाल्यानें जसा एकाद्यास आनंद होतो तसा हें नलाचें राज्य मला मिळाल्यानें महदानंद प्राप्त झाला आहे. माझ्या प्रारब्धीं होतें ह्मणून ही गोष्ट घडून आली. त्यांत, ज्यांस माझें सांप्रतचें वैभव अवलोकन करून दुःख होत असेल त्यांणीं कांहीं न बोलतां आपले नेत्र झांकावे हें बरें.

प्र० सुदेव— हें बोलणें आह्मांस लक्षून आहे असें वाटतें.

से० हेमरथ— होय, मलाही तसेंच वाटतें. (पुष्करास) महा.

राज, आतां तुह्यां सर्वांचे नेत्र झांकण्याचीच वेळ आली आहे.

कुमती— काय ह्मणतोस ? नेत्र झांकण्याची तुझी इच्छा असेल तर झांक. संभाळून बोल. उगा रहा. फार बडबड करू नको. सभेत कसें बोलावें, कसें वर्तावें हें तुला समजत नाहीं. ही सर्व अडळी पहा कशी निमूटपणें वसली आहे, आणि त्यांत तूच काय तो वक्ता ! फार बडबड केलीस तर कारागृहांत पाठवून देईन.

से० हेमरथ— आपणच का राजश्री मला कारागृहांत पाठविणार ?

पुष्कर— अरे कुमती, हा कलह करण्याचा समय नाहीं. अज्ञून कार्य करणें शेष राहिलें आहे. (प्रतिहारास) प्रतिहार, जा, आणि नलदमयंतीस पाचारण करून घेऊन ये.

प्रतिहार— हें सर्वथा माझ्यानें होणार नाहीं.

वक्रबुद्धि— (रामानें) शतमूर्खा, जातोस कीं नाहीं ?

प्रतिहार— (तिरस्काराने) बरें, बरें; जातो. (तां जातो, आणि नल व दमयंती प्रवेश करितात).

पुष्कर— हे नला, मी तुझे सर्वस्व जिंकून घेतलें. आतां कोणत्याही वस्तूवर तुझी सत्ता राहिली नाहीं.

नल— पुष्करा, तूं खरें बोलतोस.

पुष्कर— तर तुझ्या व दमयंतीच्या आंगावरील वस्त्रालंकार काढून ठेव व तुझी एकेक वस्त्र परिधान करून तीन वर्षेपर्यंत वनवास करण्यास जा. तीन वर्षांत तुझी प्रगट झालां, तर पुनः तुह्यास आणखीं तीन वर्षे वनवास करावा लागेल. (सेवकास) सेवका, यांस भांडारगृहांत घेऊन जा, व यांच्या आंगावरील वस्त्रालंकार काढून घेऊन ह्यांस एकेक वस्त्र परिधान करण्यास दे, आणि नगराबाहेर हांकून लाव.

सेवक— फार उत्तम आहे महाराज. (नल, दमयंती व सेवक निघून जातात).

पुष्कर— (सुदेवास) प्रधानजी, नलदमयंतीस नगराबाहेर हांकून देण्याची आज्ञा केली, ती तुझी श्रवण केली असेलच.

ह्याशिवाय नगरांत धांडोरा पिटविण्यासाठी कोणा एकास पाठवा-
वें असें माझ्या मनांत आलें आहे. त्याणें जाऊन सर्व जनांस असें
निवेदन करावें कीं, जो कोणी नलदमयंतीस अन्नोदक, तसेंच
वस्त्र किंवा रहाण्यास जागा देईल त्यास फार कठीण शिक्षा क-
रण्यांत येईल. हें काम मी तुझांवर सोपों. तुम्ही एकाद्या
शहाण्या मनुष्याची त्या कामावर योजना करावी.

प्र० सुदेव— हें काम माझ्या योग्यतेस लांछन आणणारें
आहे. आपणांस जर तें करणें असेल तर आपल्या पदरीं पुष्कळ
मनुष्ये आहेत.

प्र० कुमति— अहो, प्रधानजींनीं काम न केलें तर त्यांच्या
शिवाय अडणार नाहीं. (एका सेवकाकडे पाहून) जारे, वक्रबुद्धि,
हें काम तूं करून ये.

पुष्कर— (सर्वास) तुम्हीं राजाचे सेवक असतां माझ्या आ-
ज्ञेचा भंग करितां, येणेंकरून तुझांस माझा अति कोप सहन क-
रावा लागेल. (रागानें) तुम्ही सर्व राजद्रोही, तसेंच द्वेषी आहां.
तुम्ही माझ्या विरुद्ध वागतां; पण याचा परिणाम सत्वरच तुम-
च्या दृष्टीस पडेल.

से० हेमरथ— अहो, हें काय ह्मणतां ? भीति कोणास दा-
खविता ? कपटद्यूत खेळून राज्य मिळविण्याची प्रौढी कोणास
सांगतां ? तुम्ही राज्य जिंकिलें खरें—परंतु जोंपर्यंत प्रजा जिंकिली
नाहीं, तोंपर्यंत ती स्वतंत्रच आहे. तुमच्या रागास आम्हीं भिडूं
असें मुळांच समजूं नका. जंबुकाच्या गर्जना कोठपर्यंत ? जोंप-
र्यंत पंचानन पाहिला नाहीं तोंपर्यंत.

प्र० कुमति— बसा, बसा, सेनापति तोंड आटोपा; व्यर्थ
वल्गना करूं नका. अमर्याद भाषण करण्याचें राहूंद्या. निक-
रास गोष्ट आली असतां कारागृहांत पाठवून देऊं.

से० हेमरथ— (क्रोधानें) हं ! असें काय ? शतमूर्खा. (रण-
शिग वाजविताच कित्येक लोक आंत येऊन मारामारी करूं लागतात. तें पाहून
पुष्कर भयानें पळून जातो व नलास घेऊन येतो).

नलराजा— (प्रजाजनास) हे राजभक्तिपरायण ममप्रिय

जन हो, तुम्हांस ही गोष्ट इतक्या निकरावर आणण्याचें प्रयोजन नव्हतें. या तुमच्या अनुचित कृत्यानें माझ्या कीर्तीस लांछन व सत्वास डाग लागला आहे. माझ्यावर तुमची इतकी प्रीति व ममता आहे हें जाणून जरी माझ्या हृदयांत कृतज्ञता उत्पन्न झाली आहे तरी तुमच्या या कृत्याचा परिणाम जो हा रुधिरस्राव त्याचें अवलोकन, त्या भावाचा पूर्ण नाश करून टाकितें व मला तिरस्कार प्राप्त होतो. अहो सुज्ञजन हो, तुम्ही विचार करा कीं यांत पुष्कराचा अपराध काय ? तुमच्या उपदेशाकडे दुर्लक्ष्य करून मीच माझ्या हातानें माझे सर्वस्व त्याच्या स्वाधीन केलें आहे. यांत त्याचा दोष कोणता ? त्याणें असें कोणतें दुष्ट कर्म केलें कीं तो तुमच्या इतक्या शासनास पात्र झाला आहे ? पहा, विचार करा; हट्ट सोडा आणि आपापल्या घरीं जा.

नागरीक जन—नाहीं महाराज, या दुष्टाच्या राज्यांत राहण्याची आमची इच्छा नाहीं. आम्ही आपल्या समागमें येण्यास सिद्ध आहों.

नल रा०— हे प्रिय जन हो, माझ्या सत्वाचें हरण होऊं नये म्हणून मी वनवासास जाणार. तेथें तुमचा निभाव कसा होईल ? यास्तव मी तुम्हांस विनयपूर्वक सांगतो कीं, तुम्हीं हा दुराग्रह सोडा, व आपल्या मुलांवाळांसहवर्तमान येथेंच राहून सुख भोगा. जर तुम्हीं राजभक्तिपरायण असून माझ्या आज्ञेचें उल्लंघन न करणारे असाल तर याच वेळेस येथून जा. आणि पुष्करास राजा मानून सुखानें वास्तव्य करा. (सर्व निघून जातात).

(विप्रसमुदाय वर्तमान कळावं म्हणून राजमंदिरास जात असता त्यांस मार्गांत विश्वनाथभट भेटतो).

विश्वेश्वरभट, विश्वनाथभट, इत्यादि.

विश्वेश्वरभट— नमोनमः— विश्वनाथभटजी. अहो, कोठून आलांत ? राजमंदिराकडील वर्तमान कसें काय ! कांहीं समाचार कळला काय ?

विश्वनाथ— अहो, काय विचारितां ! हाच मंदिरावरून.

आलों. अहो, त्या दुष्ट पुष्करानें कपटद्यूत खेळून आपल्या अन्न-
दात्यास सर्वस्वी नागविलें.

सर्व विप्र— काय ह्मणतां! विश्वनाथभटजी— अरेरे— हे
भगवन्—

विश्वनाथ— अहो, इतकेंच नाही, त्या चांडाळानें नलरा-
जाच्या व देवी दमयंतीच्या आंगावरलीं कांही, वस्त्रभूषणें काढू-
न घेतलीं आणि त्यांस एकेक वस्त्र परिधान करण्यास देऊन
त्यांस गांवांतून हांकून देण्याविषयीं आज्ञा केली आहे.

विश्वेश्वरभट— अरेरेरे— सर्वस्वीच घात झाला! गेलेंहो गेलें,
आज निपद्य देशच्या राज्याचें सौभाग्य गेलें. हे देवा, आमचा
सौख्यदाता सूर्यनारायण आज अस्त पावला. आजपामून नीति
व न्याय हीं नष्ट झालीं. अरे परमेश्वरा, जो दयाळू पुरुष स-
हस्रावधि गोब्राह्मणांचा प्रतिपाल करणारा व दयेनें व नीतीनें
राज्य चालविणारा असून त्यावर असा कां रे प्रसंग यावा !
अहो, या समयीं आपणांतून कोणा एकाचें तरी पुण्य कसें
उभें राहिलें नाही ! असो, परमेश्वरा, तुझी इच्छा—आतां आमची
काय दशा होईल हें आह्मांस कळत नाही. (रडत रडत जातात).

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

स्थल— अरण्य.

नल, दमयंती व कलि.

दमयंती— प्राणनाथ, आपली ही अशी अवस्था पाहून म-
ला फार दुःख होतें.

नल— प्राणप्रिये, माझ्या अवस्थेचें तूं कांहीं दुःख मानूं न-
को. परंतु प्रिये, तुझें हें म्लान वदन अवलोकन करून माझें ह-
दय फुटून जातें. काय करूं ! या तुझ्या दुःखाचें कारण मी
आहें. द्यूत न खेळलों असतो तर तुला ही अवस्था व दुःख भो-

गणें कां प्राप्त झालें असतें ! अरेरे ! मी किती निष्ठुर व दुर्देवी कीं, मोच होऊन हा तुजवर दारुण प्रसंग आणला आहे.

दमयंती— प्राणपति, असें भाषण करून आपल्या जिवासां खेद कां करून घेतां ? या गोष्टीचा आपणांकडे मुळींच दोष नाही. जें होणार तें कधींही चुकत नसतें.

श्लोक. (मालिनोवृत्त).

शिवमुकुटिं वसे तो चंद्रमा सौख्यकारी ॥

अमरहि त्रिण त्याच्या पावती दुःख भारी ॥

परि नभिं विधियोगें ग्रासितो राहु ज्यासी ॥

लिखित मम ललाटीं टाळितो कोण त्यासी ॥

प्राणनाथ, माझ्या अवस्थेचा व आपल्या द्यूत खेळण्याचा मुळींच संबंध नाही. जें होणार तें झालें. संकटसमयीं धैर्य सोडणें मात्र ह्मेशदायक होतें.

नल— ही सर्व गोष्ट खरी. पण प्राणप्रिये, अगे, तूं पुष्पशयेवर शयन करणारी, सुखासनीं बसून फिरणारी, मधुर मधुअन्न भक्षण करणारी असतां, मी या अरण्यांत तुझी उयवस्था कशी करूं ? क्षुधेनें व तृपेनें तुझे प्राण व्याकुळ झाले आहेत; त्यामुळें तुला चालण्यास, बसण्यास किंवा बोलण्यास देखील शक्ति राहिली नाही. प्राणवृद्धे, मी आतां या घोर अरण्यांत तुला खाण्या पिण्यास तरी काय देऊं ?

दमयंती— प्रियपति, आपण शोकाचा त्याग करावा. ज्याप्रमाणें क्षुधेनें व तृपेनें माझी अवस्था झाली आहे त्याचप्रमाणें आपलीही झाली आहे. असें असतां माझ्याच अवस्थेची चिंता कां बरें करितां ? (असें बोलत बोलत कांहीं पुढें गेल्यावर) प्राणपति, पहा तें स्थल किती रम्य दिसत आहे तें.

नल— होय, त्या ठिकाणीं उदक असावें असा मला भास होतो. तेथें वृक्षही वनदाट लागलेले आहेत.

दमयंती— होय प्राणनाथ, चला आपण त्या ठिकाणीं जाऊं. जर तेथें पाणी खरेंच असलें तर फलपुष्पांचे वृक्षही बहुत अ-

सतील. आपण तेथे जाऊन कांहीं फळे भक्षण करू आणि उदक प्राशन करून तृषेचें शांतवन करू.

१ नल— चल, हळू हळू चाल वरें. मार्गांत कांटे व दगड पुष्कळ आहेत ह्मणून फार संभाळून पावले टाक. (जाऊं लागतात).

कलि—अरे, हीं ज्यास जल मानीत आहेत ते मृगजल आहे. तेथे तर यांस कांहीं उदक प्राशन करण्यास मिळणार नाही. परंतु या अरण्यांतील झाडांवर फळे आहेत तीं यांस भक्षण करण्यास मिळतील! तीं यांस मिळूं नयेत ह्मणून मी त्या सर्वांचा नाश करून टाकतो. ह्मणजे अर्थातच हीं क्षुधेनें व्याकुळ होतील. (जातो).

नल— प्रिये, थोडी विश्रांति घे. आपण इतके लांब आलों तरी आपणांस भक्षण करण्यास कांहीं सांपडत नाही. (दुःखानें) प्रिये, मी काय करूं ! अरे परमेश्वरा, सांप्रत हीं दोन पोटे तांही अल्पाहारानें भरण्यास मला सामर्थ्य राहिलें नाही. हर हर! परमेश्वरा ! काय हें !!

दमयंती— प्राणनाथ, वारंवार असें बोलून बोलून आपल्या विश्वास त्रास कां वरें करून घेतां ? जो सर्वशक्तिमान् प्रभु अर्गाणत उत्पन्न केलेल्या प्राण्यांस अनंत उपायेंकरून अन्नोदक पुरवितो तो आपणांला उपोषित ठेवील काय ?

(कलि अरण्यांतील पशुपक्ष्यांस हांकून लावण्याच्या कामांत असतां मोटमोठ्या आरोळ्या मारतो, त्या ऐकून दमयंती भयाभीत होते व नलास विचारिते).

दमयंती— (दचकून) प्राणपति, हा भयंकर शब्द कोठून येत आहे वरें? चला, आपण येथून दुसऱ्या ठिकाणीं जाऊं. (जातात).

कलि— अरे, अद्यापपर्यंत हीं एकमेकांस सोडीत नाहीत, परंतु मला यांच्या पुढें त्वरेनें गेलें पाहिजे. जितका त्रास देववेल तितका देऊन, यांस “ दे माय धरणी ठाय ” असें करून टाकतो व यांच्यांत कलह उत्पन्न करून उभयतांत वियोग पाडण्याचा घाट घालितो; ह्मणजे माझे कार्य झालें. (जातो, व नलदमयंती येतात).

दमयंती— महाराज, पाहिलात तो विंध्याद्वि पर्वत ?

नल— होय प्राणप्रिये, तुला त्या पर्वताविषयीं कांहीं स्मरण आहे काय ?

दमयंती — स्मरण बरें कसें नसेल ! हाच पर्वत उच्छ्वन करून-तुझी मला आपल्या गृहीं घेऊन गेलेत.

नल — तर मग हा पर्वत आपण ओलांडून गेलों तर तुझ्या मातृगृहास जाण्याचा मार्ग जवळच सांपडेल.

दमयंती — होय प्राणनाथ.

नल — हे प्राणवल्लभे, असें जर आहे तर तूं तेथें जाऊन आपल्या बालकांसह रहाशील तर उत्तम होईल. हे दमयंती, मी तुला विनयपूर्वक सांगतो कीं, या रुक्ष वनाचा त्रास भोगण्यापेक्षां विदर्भ देशांत आपल्या मातापितरांच्या गृहीं जाशील तर उत्तम होईल. तुझें शरीर फारच सकुमार आहे, ह्मणून यापुढें अरण्याचा दुर्धर वास तुला सहन होणें कठीण पडेल. तूं तेथें गेलीस ह्मणजे आपल्या मुलांसहवर्तमान सुखानें वास करशील. जा, प्राण प्रिये, जा. पहा, तुला सुख व्हावें ह्मणून ही गोष्ट मी तुला सांगितो.

दमयंती — अहो नाथ, असे कठोर शब्द आपल्या मुखांतून पूर्वी कधींही मी श्रवण केले नव्हते. माझा त्याग करण्याचा आपण मनोदय दिसतो; नाहीं तर आपण कधींही असं भाषण केले नसेल.

पद. (चाल. माझा कृष्ण दे०).

मजला मातृगृहीं जाया ॥ दयाळा सांगुं नका ॥ श्रु० ॥
व्याघ्रमुखीं कां देतां गाय ॥ सांगा चुकलें तरि मी काय ॥
धरितें आपुले कीं हो पाय ॥ माझा काय शिजवुं नका ॥ १ ॥
तुझाविण होइल मजला त्रास ॥ त्यापरि वरवा हा वनवास ॥
कैसा रुचेल मजला ग्रास ॥ माझी आस तोडुं नका ॥ २ ॥

नल — हे मृगनयने, हे प्राणवल्लभे, तुझी कोमल काया क्षुधेनें व तृपेनें अति कृश झाली आहे, ती पाहिली ह्मणजे माझ्या मनांत जें दुःख उत्पन्न होतें तें माझ्यानें सहन करवत नाहीं. ह्मणून हे प्रिये, तूं माझें वचन मान्य कर. अगे, तुझा वियोग जरी मला क्षणभर देखील सहन होणार नाहीं, तरी तूं सुखी आहेस असें जाणून मी आपल्या मनाचें वारंवार शांतवन करीत जाईन. अगे, पहा, मी दुर्भागी तुझ्या दुःखास कारण झालों आहे —

श्लोक. (शिखरिणी वृत्त).

अभागी मी मोठा ह्मणुनि तुजसी गे भ्रमवित्तों ॥

तुला अन्ना पाण्या रहित सखये दुःखि करित्तों ॥

क्षुधेच्या योगानें तव वदनभा ती उतरली ॥

प्रिये येण्या येथें कशि तरि तुला बुद्धि गमली ॥

दमयंती— अहो प्राणनाथ, क्षुधेच्या व तृषेच्या योगानें आपण व्याकूळ झालेले असतां ह्या अशा घोर व निर्जन वनामध्ये तुमचा त्याग करून मी कशी जाऊं ! माझ्या पातिव्रत्य धर्मास लांछन लावणारी ही गोष्ट नव्हे काय ?

ओवी. (राग कालिंगडा).

ही विदर्भराजनंदिनी ॥ सुखदुःखाची विभागिनी ॥

तुह्यां दुःखसागरीं लोटोनी ॥ कैसी जाऊं जनकगृहा ॥ १ ॥

भ्रताराचें पाहूनि भाग्य ॥ प्रीति करिती यथायोग्य ॥

दुःखतां पतीचें दुर्भाग्य ॥ पलायन करिताती ॥ २ ॥

कैसी नव्हे मी स्त्री राया ॥ असें आपुली अर्धांगि जाया ॥

दुःखोपभोग करावया ॥ जनकगृहा न जाई मी ॥ ३ ॥

तुह्यां सांडोनि घोरविपिनीं ॥ कोण जाय ती पापिणी ॥

मज प्रसवली जी जननी ॥ लांछन लावूं कसें तीतें ॥ ४ ॥

प्राणनाथ, मला आपला वियोग सहन कसा होईल ! व आपणास तरी माझा वियोग दुःसह होणार नाही काय ! प्राणपती, पुरुषाच्या दुःखरूप रोगाचें शमन करणारें औषध स्त्रीशिवाय दुसरें नाही; तद्वत् स्त्रियेचें दैवत, व्रत व अलंकार पति होय. यास्तव मी आपणांस सोडून कधींच जाणार नाहीं.

नल— खरी गोष्ट प्राणप्रिये. दुःखानें पीडित झालेल्या माझ्यासारख्या पुरुषास तुझ्यासारख्या सुशील स्त्रीसमान दुसरा मित्र व औषध नाहीं. ह्मणून मी तुला निश्चयपूर्वक सांगतों कीं, मी प्राणांतीही तुझा त्याग करणार नाहीं. किमर्थ भित्तेस !

भिऊं नको, रूदन करूं नको, स्वस्थ ऐस. (भयंकर श्रापदें पाहून भयानें दुसऱ्या ठिकाणीं जातात. कांहीं वेळानें)

नल— प्रिये, तो विदर्भ देशाचा मार्ग किती बरें सुखावह दिसतो!

दमयंती— हे आर्यपुत्र, जर मला मातृगृहीं पाठविण्याची आपली इच्छा नाही, तर विदर्भ देशाची आठवण वारंवार करून माझ्या दुःखाची वृद्धि कां बरें करितां ! आपलें मन भ्रमित झालें आहे त्यावरून आपण काय कराल याचा भरंवसा येत नाही.

नल— (ममतेनें) हे प्रिये, मी सांगतो तें ऐक. अगे, विचार करून पहा कीं, माझे शरीर तुझ्या शरीरापेक्षां अधिक सदृढ आहे ह्मणून व निरंतर मृगयेस जाण्याच्या अभ्यासानें वनवास, क्षुधा व तृषा यांपासून उत्पन्न होणारे अनेक त्रास सहन करण्याचा मला सहवास असल्यामुळें माझ्यानें हा दुर्धर अरण्यवास व सूर्याचा प्रखर ताप आणखी कांहीं दिवस सोसवेल. परंतु हे कोमलंगे, तुंझी अवस्था कशी होईल ! आतांच तुंझीं सर्व गात्रें अगदीं ग्लान होऊन गेलीं आहेत. त्यांत तुला उपोषणें काढण्याची आणि सूर्याच्या तीव्र तापांत फिरण्याची सवय मुळींच नसल्यामुळें तुझ्यानें फार दिवस काढवतील असें मला वाटत नाही. ह्मणून हे प्रिये, माझ्या चिंतेचें निवारण करण्याचें तुझ्या मनांत असल्यास तूं सुखानें आपल्या मातृगृहीं जा. तशांत तुंजें माहेर येथून फार दूर आहे असेंही नाही. हा पर्वत उल्लंघन करून गेलीस ह्मणजे त्वरितच तूं आपल्या माहेरीं जाऊन पोहोचशील.

दमयंती— प्राणपती, आपण सांगतां ती सर्व गोष्ट खरी. परंतु मी आपल्या सुखदुःखाची विभागिनी असतां आपणांस दुःखसुखी लोटून सुख भोगण्यास कशी बरें जाऊं !

नल— प्रिये, तुझ्या चिंतेरूप अग्नीच्या योगेंकरून माझी काया दग्ध होत चालली आहे. अगे, माझा जीव वांचविण्याची तुंझी इच्छा असल्यास हा तुझा दुराग्रह आतां सोड. तूं माझ्या वचनाचा अनादर करूं नको. हे प्राणवल्लभे, पहा, मजवर एवढा तरी उपकार कर.

दमयंती— (विनयानें व प्रीतीनें) प्राणनाथ, म्यां एकलीनेंच

तेथें जावें असा आपला तरी आग्रह कां बरें असावा ! मजसमा-
गमें आपलें येणें झाल्यास आपणांस कोणी दोष देईल असें मला
वाटत नाही. महाराज, मी आपल्या माहेरीं जावें असा आपला
खरोखरींच निश्चय असल्यास, चला, आपण तेथें उभयतां जाऊं.
आपल्यास पाहून माझ्या पित्यास मोठा आनंद होईल इतकेंच
नाहीं परंतु तो आपणास अतिशय पूज्य मानून आपल्यास को-
णत्याही इच्छित वस्तूची न्यूनता पडूं देणार नाही.

नल— अगे, काय ह्मणतेस हें ! तुझ्या पित्याच्या राज्या-
एवढें माझेही मोठें राज्य होतें. मी कमी संपत्तिमान होतो असें
नाहीं; परंतु विषम काल आल्या कारणानें मी या दीन दशेस
प्राप्त झालों आहे, तर अशा स्थितींत मी तुझ्या पितृगृहीं कधींही
जाणार नाही. मी आतां तेथें जावें हें तुला उचित दिसतें काय ?

दमयंती— प्राणनाथ, आतां मी काय बरें सांगूं ? (कलि एका
मांसाळ पक्ष्याचा वेष धरून कदंबाच्या वृक्षावर बसतो त्यास पाहून) प्राणपती,
पाहिलात ना तो पक्षी ! फारच मांसाळ दिसतो. तो आपल्या
हातीं सांपडला तर आपल्या क्षुधेचें निवारण होईल. (इतक्यांत
तो पक्षी खालीं उतरतो व नलाच्या समोरून जातो).

नल— प्रिये, चिंता नाही. सांपडेल, जातो कोठें ? (असें
बोलून त्यास धरण्याकरितां नलदमयंती त्याच्या मागे जातात. त्यांस पाहून तो
पळून जातो. इतक्यांत एक सरोवर नलाच्या दृष्टीस पडतें).

नल— प्रिये, तें सरोवर पाहिलेंस काय ?

दमयंती— होय महाराज. त्या पक्ष्याचे मागे धांवतां
धांवतां आपणांस बहुत श्रम झाले आहेत ह्मणून चला आपण
तेथें जाऊन स्नान करून उदक प्राशन करूं. (जातात).

नल— हे प्रिये, या सरोवरांतील उदक फार निर्मळ आहे.
हें प्राशन करण्यास कांहीं बाध आहे असें मला वाटत नाही.
(सरोवरांत कांहीं मत्स्य दृष्टीस पडतात त्यांस पाहून).

दमयंती— प्राणनाथ, पहा ते मत्स्य पाण्यांत कसे खेळत आहेत !

नल— होय. प्राणप्रिये, क्षुधाही शांत होण्याचा समय आ-
ला आहे, ह्मणून तूं प्रथमतः जलपान करूं नको. तूं येथेंच बैस.

मी आंत प्रवेश करून कांहीं मत्स्य धरून आणिल्लो. येथून कोठें जाऊं नको बरें! (नल सरोवरांत प्रवेश करितो व एक मत्स्य धरून आणितो). प्रिये, घे हा मत्स्य. संभाळ बरें! मी आणखी कांहीं सांपडतील तर पहातो.

कलि—(अदृश्य) अरेरे! फार वाईट गोष्ट झाली. यांस, भक्षण करण्याकरितां मत्स्य हातीं लागला आहे. कांहीं चिंता नाही. मी या सरोवरांत आतां प्रवेश करितो व नक्राचा वेप धरून सर्व मत्स्य भक्षण नाहीसे करून टाकितो.

(दमयंती नलानें दिलेला मत्स्य सरोवराच्या पाण्यांत धुण्याकरितां घेऊन जाते व त्याची दुर्गंधी. काढण्याकरितां त्याच्या मुखांत हात घालिते तों तिच्या क-रांगुलींतून अमृतस्त्राव होतांच मत्स्य जिवंत होऊन पाण्यांत शिरतो).

दमयंती— अरेरे ! हें काय घडून आलें ! देवतांच्या वरदानेंकरून माझ्या सव्य हाताच्या अंगुलींतून नित्यशः अमृतस्त्राव हातें असतो, परंतु क्षुधेनें, वनवासाच्या त्रासानें व भयानें मला त्याचें भान न रहातां मी त्या मत्स्याच्या मुखांत हात घातला तेणेंकरून तो जिवंत होऊन पाण्यांत गेला. आतां मी काय करूं ! प्राणपतिस उत्तर तरी काय देऊं ! जरी झालेलें खरें वर्तमान त्यांस कथन केलें तरी ते या भ्रमिष्ट स्थितींत असल्यामुळें माझें भाषण खरें मानणार नाहीत. हे परमेश्वरा ! या वेळीं मी मोठ्या संकटांत पडल्यें आहे. आतां माझी लज्जा रक्षण करणें तुझ्या स्वाधीन आहे. (नल सरोवरांतून बाहेर येतो).

नल—हे प्रिये, मी तुला एक मत्स्य आणून दिला. परंतु एका मत्स्यानें उभयतांचें पोट भरणार नाही ह्मणून दुसरे मत्स्य पराग-स मी अति श्रम केले परंतु जे जे मत्स्य माझ्या जवळ येत त्यांस सरोवरांत उत्पन्न झालेला एक भयंकर नक्र भक्षण करी. शेवटीं मी निराश होऊन वर आलों. अगे, आतां त्या एका लहानस्या मत्स्यानें आपली उभयतांची क्षुधा कशी तरी शांत होईल !

दमयंती— प्राणपति, तो मेलेला मत्स्य जिवंत होऊन पाण्यांत गेला.

नल— (आश्चर्यानें) अगे, हें काय ह्मणत्येस ! असें होईल तरी कसें !- (रागानें) अगे, महत्प्रयासानें कोठें एक मत्स्य सांपडला होता . त्याचीही व्यवस्था याप्रमाणें केलीस ! असो. (शांत हांऊन) प्रिये, सायंकाळ झाला आहे ह्मणून आपण याच सरोवराचे कांठीं राहून आजची रात्र क्रमण करूं. (इतक्यांत तोच वेषधारी पक्षी त्यांच्या दृष्टीस पडतो).

दमयंती— प्राणनाथ, पाहिलातना तो पक्षी ! पुनः आपल्या जवळ येत आहे, चला आपण त्यास धरूं.

नल— अगे होय ! हाच तो पक्षी. किंचित स्थिर हो. मी जाऊन त्यास धरतां. (पक्षी जवळ येतांच नल आपलें वस्त्र त्याजवर टाकितो. तें घेऊन तो उडुण करितो व प्रच्छादनपटांतून शब्द होतो).

“ हे राजा, मी कलि पक्ष्याचें रूप धारण करून तुझे वस्त्र हरण करण्यास आलों होतो. तो मी तुझे वस्त्र घेऊन जात आहे.”

दमयंती— (नलास नम्र पाहून आदरानें) कांहीं चिंता नाही. प्राणनाथ, प्रसंग सर्वावर येतो. हें घ्या. लज्जारक्षणार्थ ह्या माझ्या अर्धवस्त्राचा अंगीकार करा.

(नल अर्धवस्त्र परिधान करितो व उभयतां भूमीवर बसतात).

नल— प्रिये, आज सूर्योदयापामून अस्तमानपर्यंत उपहाराकरितां कांहीं तरी प्राप्त व्हावें ह्मणून जितका माझ्यानें प्रयत्न करवला तितका मी केला. परंतु तो सर्वनिर्फळ होऊन व्यर्थ श्रम मात्र झाले व वस्त्रही नाहीसें झालें. असो ईश्वरेच्छा ! ! प्राणप्रिये आतां, शयन करून तरी श्रमाचा परिहार करूं ! (दमयंती व नल भूमीवर शयन करितात. नंतर दमयंतीस झोंप लागलेली पाहून)

नल— अरेरे ! ही अति सकुमार स्त्री माझ्या समागमें हिं-डतांनां फार श्रमित झाल्यामुळें निद्रिस्त झाली. परंतु, मला तर निद्रा येत नाही. अरे, मी अशा दुःखांत राहून किती दिवसपर्यंत त्रास भोगावा ! या दुःखाचा नाश व्हावा व मला सुखप्राप्ति व्हावी ह्मणून मी कोणता उपाय करूं वरें ! मी आपली प्राणहत्या करूं किंवा मजवर अतिशय प्रेम करणारी जी ही माझी प्राणप्रि-

या इचा त्याग करूं ! बरें, मी जर प्राणहत्या केली तर त्या न्या-
इया मनोहर कांतेची व माझी पुनः भेट होण्याचा संभवच राहाणार
नाहीं परंतु जर इचा त्याग केला तर पुनः केव्हां तरी इला भेटण्या-
ची मला आशा राहिल. इचा त्याग केल्याशिवाय ही आपल्या मा-
तृगुह्नीं कधींही जाणार नाहीं. त्याग केला तरच तिकडे जाईल व
या घोर अरण्याच्या त्रासामुळे होणाऱ्या दुःखापासून मुक्त होईल
इतकेंच नाहीं, परंतु इचें दुःख पाहून मला जो त्रास होत आहे
त्याचेंही निवारण होईल. इला सोडून गेल्यानें उभयतांही सुख
होणार आहे. ह्मणून इचा त्याग करणें उचित दिसतें. आणि ही
संधीही चांगली आहे. कारण कीं, इला गाढ झोंप लागली आहे.
(विचार करून) ही सर्व गोष्ट खरी. पण इच्या जवळून निराळा
होण्यास काय युक्ति करूं ! आह्मी उभयतांनीं एकच वस्त्र परि-
धान केलें आहे. हें जर मी हातानें फाडूं लागलों तर ही खचित
जाळत होईल. आतां काय करावें हें मला कांहीं सुचत नाहीं.

कलि— (अदृश्य नलास उद्देशून) आहारे वेड्या! माझ्या सारि-
खा तुझा साहाय्यकारी असतां तुलारे इच्छित वस्तूंची न्यूनता !
मग व्यर्थ माझे जिणें ! अरे, इतक्या महाघोळांत कां पडतोस !
घेईनास हें खद्द ! (असें ह्मणून खद्द टाकितो).

नल— (खद्द पडल्याचा नाद ऐकून) अरे! माझ्या पाठीमार्गे काय
पडलें ! हें खद्द कोठून बरें पडलें असावें ! (हातांत घेऊन)
काय चमत्कार ! पहा, जें साधन पाहिजे होतें तेंही प्राप्त झालें.
यावरून असें वाटतें कीं, इजपासून मी वेगळा व्हावें, हाच ई-
श्वरी संकेत आहे. (खद्दानें वस्त्र कापून निराळा होतो व कांहीं नदंष्ट्रें
गेल्यावर मार्गे फिरून विलापानें) अरे ! पण ही माझी दिव्य स्त्री, जि-
च्या मुखाकडे सूर्यचंद्रांच्यानें देखील पहावत नाहीं—अरे, ही वि-
दर्भराजनंदिनी, सौंदर्याची केवळ मूर्ति— जिच्यासारखी मनोहर
दुसरी स्त्री त्रैलोक्यांत देखील सांपडणार नाहीं—अरे, जिच्या
आंगाच्या सुवासानें हें सर्व अरण्य सुवासित झालें आहे अशा
या माझ्या शिष्येनें या धुळींत अनाथासारखें पडावें काय ! ही

माझी अर्धवस्त्रा सुहास्यवदना प्रियवनिता इला या अशा घोर वनांत निद्रिस्त एकटी टाकून मी कसा जाऊं ! असें अनुचित कर्म करणाऱ्या पुरुषाचें मन किती कठोर असलें पाहिजे बरें ! तो पुरुष किती पापी असावा बरें ! त्याच्यासारखा महानिर्दय व कृतघ्न पुरुष त्रिभुवनांत देखील कोठें आढळणार नाही. (काहीं पावले पुढें जाऊन पुनः मागे येतो) अरे ! पण मी हें काय करितों ! मी भ्रांतिष्ट तर झालों नाहींना ! मला अरण्यवासांत दुःख होऊं नये ह्मणून मी सांगत असतांही जी आपल्या मातृगृहीं गेली नाहीं व जी आपल्या जिवाची देखील काळजी न करितां माझ्याबरोबर दुःख भोगण्यास सिद्ध होऊन ह्या घोर अरण्याचा दुःसह त्रास भोगित आहे, अशा जिवलग स्त्रियेस मी टाकून गेल्यावर माझ्या शोधार्थ ही भ्रमिष्टासारखी या वनांत इकडे तिकडे हिंडणार नाही काय ! अरे, व्याघ्रसर्पादिकांनीं भरलेल्या या घोर अरण्यांत इच्यानें माझ्या शिवाय कसें बरें फिरवेल ! या भयंकर वनांत फिरत असतांना इच्या प्राणांचें संरक्षण तरी कोण करील ! हे प्रिये, अगे, मी परमेश्वराची मनोभावेकरून अशी प्रार्थना करितों कीं, तो परम दयाळू परमेश्वर तुझे संरक्षण करो, व तुला सुखी ठेवो. (शत पावले पुढें गेल्यावर पुनः मागे फिरून) इच्या धर्मपरायणपणाच्या व सद्गुणाच्या योगेंकरून इच्या प्राणांचें संरक्षण होईल व ही महापतिव्रता असल्यामुळे कोणी परपुरुष इचा छल करूं शकणार नाही; परंतु अरण्यांत फिरत असतांना इला कोणत्याहि प्रकारचे कष्ट पडूं नयेत ह्मणून— हे वनदेवतांनो ! हे सूर्य-नारायण ! अहो अष्टवसु ! एकादश रुद्र ! अश्विनीकुमार ! हे वायो ! आपणांस मी करद्वय जोडून अशी प्रार्थना करितों कीं, ह्या माझ्या, या स्थळीं पडलेल्या अनाथ अवलेस तुमच्यानें जितकें साहाय्य करवेल तितकें करा ! ! तुमचा पूर्ण भरंवसा ठेवून ही माझी जिवलग स्त्री मी तुमच्या स्वाधीन करित आहे. इचें तुझीं कृपा करून संरक्षण करा, व जेणेंकरून इची, माझी व माझ्या जिवलग बालकांची पुनः त्वरित भेट होईल असें करा. (तिचें मुख कुरवाळून)

श्लोक. (शिखरिणीवृत्त).
 कसें सोइं कांते तुजसि सुभगे घोरविपिनीं ॥
 अगे माझा आत्मा अति तळमळे दुःख वघुनी ॥
 प्रिये स्नेहा राखीं जरि तरि असा दोष करितों ॥
 को मानूं दोषी मजसि अति अन्याय जरि तो ॥

प्रिये, मी येतो. आतां लोभ असूंदे. जेव्हां परमेश्वर भेटवील तेव्हां भेटवो. धिक् माझे जिणे ! मला धिक्कार असो. हे प्रिये ! हे प्राणप्रिये ! हे मनोरमे ! (याप्रमाणें शोक करित करित निघून जातो).

(दमयंती निद्रिस्त असतां कलि व द्वापार प्रवेश करितात).

कलि— कां द्वापारा, माझा पराक्रम कसा काय आहे तो तुझ्या दृष्टीस पडला ना ! नलदमयंतींमध्ये वियोग करून माझी नद्रिस्त मी शेवटीं सत्य केली कीं नाहीं ?

द्वापार— होय बाबा, केलीस. तुला हात जोडावे ! तुझ्या पराक्रमाचें वर्णन करण्यास शेषही शक्तिमान् नाहीं. ४

कलि— असा ताळ्यावर ये. पण बाबारे, या दमयंतीवर माझी शक्ति चालेल असें मला वाटत नाहीं; कारण कीं ही महापतिव्रता आहे. इच्या शरीरांत प्रवेश करण्यास मी असमर्थ आहे. दूर राहून जितका छल करवेल तितका मात्र करूं शकेन.

द्वापार— आतां असें कां ?

कलि— बाबा तसेंच. ज्याचें वर्म तो जाणे. मला भस्म करून टाकण्यास इला क्षणाचाही अवकाश नको ! अगे पर्वु माझ्या तावडींत सांपडतील परंतु इच्या सारख्या पतिव्रतांवर माझे काहींच चालणार नाहीं. हें मी तुला निश्चून सांगतो.

द्वापार— मग, आतां पुढें काय करणार ?

कलि— करणार ह्मणून इतकेंच कीं, इला श्रमाच्या योगें करून गाः निद्रा लागली आहे; ह्मणून ही प्रातःकाल होईपर्यंत जागृत होईल असें मला वाटत नाहीं. इला कोणत्याही उपायानें रात्र असतांच जागृत केली पाहिजे; ह्मणजे या घोर अ-

रण्यांत प्रति दृष्टीस न पडल्यामुळे भयाने अगदी घाबरून जाईल, व कोठे जावे हेही तिला सुचणार नाही.

द्वापार— पण असे घडून येण्यास कोणत्या उपायाची योजना करितोस !

कलि— अरे, ऐक. अरण्यांतील व्याघ्रसिंहादिकांजवळून मेघासारख्या मोठमोठ्या गर्जना करवितां. ह्यणजे अर्थातच इच्या निद्रेचा भंग होईल.

द्वापार—ठीक ठीक ! चल आतां. युक्ति तर वरीच काढलीस !

कलि— चला जाऊं (जातात).

(भयंकर श्वापदांच्या गर्जना ऐकून दमयंती जागृत होते).

दमयंती— (झोपेंतून उठून व नल दृष्टीस न पडल्यामुळे भयाने इकडे तिकडे पाहून) अहो प्राणपती ! (वस्त्र पाहून) हे माझे वस्त्र कापून आपण कोठे गेलां ! अहो, तुम्हीं अज्ञून माझ्या दृष्टीस कां पडत नाही ! तुम्हीं धर्म जाणणारे व सत्यवादी असून असे कपट कां केलेत ! (अवकाशाने) अहो विनोदप्रिय, माझे सत्व पहाण्याकरितां जर आपण विनोद करित असाल तर आतां तो पुरे करा ! मी अगदी भयाभीत होऊन गेल्ये आहे ! अहो प्राणनाथ ! आपण अज्ञून कां येत नाही !

श्लोक. (पृथ्वीवृत्त).

कृपालु असतां वहू नवल फार वाटे सदा ॥

कशीच तुझि सोडिली उगिच या वर्नीं प्रेमदा ॥

विनोद जरि तो तुझां अतिहि मिष्टसा वाटतो ॥

परंतु मम जीव हा भिउनि फारसा त्रासतो ॥

(नल स्वचित येत नाही असे जाणून) प्राणनाथ, निःसंशय—आपण विनोद करितां असे मला वाटत नाही. हर ! हर ! हे वस्त्र कापलेले आहे, यावरून मला आतां स्वचित वाटते कीं, आपण माझा त्यागच करून गेलां आहां. (अतिशय शोकाने) हे नाथ ! अहो प्राणपती ! मी आपला प्राण आतां कसा रक्षण वरूं ? अहो प्राणनाथ ! आपणांविरहित माझा जीव कसा राहिल ? म्यां

अबलेनें या मयंकर वनांत काय करावें! आपल्या वियोगानें मला अतिशय दुःख होत आहे ! दशादिशा शून्य दिसतात ! माझे सर्व ज्ञान उडून गेलें आहे. मला कांहींच सुचत नाही. हे राजेंद्रा ! आपण येऊन कृपादृष्टीनें या दीन दासीकडे एकदां तरी ज्वलोकन करा ! माझा अंत कां पहातां ! हे वीरश्रेष्ठा, या मयंकर अरण्यांत माझे रक्षण करण्यास आपणाशिवाय दुसरा कोण बरें समर्थ आहे ! मी अगदीं भयाभीत होऊन गेल्यें आहे. अहो प्राणपती, मजवर एवढा क्रोध करण्याचें कारण तरी काय ! मी आपला असा अपराध कोणता केला कीं, जेणेंकरून आपण आपला कोप, माझा त्याग करून दर्शविलात !

श्लोक. (मंदाक्रांतावृत्त).

हाहा राया निविड विपिनीं मार्ग तोही कळेना ॥
मोह व्यापी ह्यणुनि फिरतें ठाव कोठें मिळेना ॥
भार्या ऐसी असुनि विमला व्यर्थ कां त्याग केला ॥
वाटे माझा सुखयशद तो सूर्य अस्तास गेला ॥

(असें म्हणून रडत रडत जाते).

प्रवेश २ रा.

स्थल—अरण्य.

नल व कर्कोटक.

नल (दमयंतीस आठवून) अरेरे ! मी माझ्या निरपराधी स्त्रियेचा त्याग करून तिला दुःखसमुद्रांत व्यर्थ लोटून दिलें ! तिची अवस्था तरी काय झाली असेल ! अरे, ती असेल तरी कोठें ! त्या अति सकुमार स्त्रियेस अरण्याचा त्रास कसा बरें सहन होत असेल ! ! त्या अनाथ स्त्रियेला निर्जन प्रदेशांत निद्रिस्थ टाकून जाण्याचा ह्या दुरात्म्याचे मनांत विचार तरी कसा आला ! आतां तिच्या क्षुधेचें व तृषेचें शांतवन कोण बरें करीत असेल ! ! त्या दुर्धर वनवासाच्या दुःखामुळे व्याकुलता प्राप्त होऊन, तिला येणाऱ्या मूर्खतून तिला देहभानावर कोण आणीत असेल बरें ! शिव

शिव ! म्यां चांडाळानें अशा अबलेचा कसा त्याग केला ! !

श्लोक. (मंदाक्रांतावृत्त).

हा हा देवी तव विरह हा फार संताप देतो ॥

माझा आत्मा कमलनयने फार गे कष्टि होतो ॥

वाटे आतां मजसि सुभगे व्यर्थ म्यां त्याग केला ॥

शोधूं कोठें तुजसि सुमुखे जीव हा श्रांत झाला ॥

कर्कोटक—(दावानळांत सांपडला असतां मनुष्यवाणीनें) हे अवनिप-
ते ! यशस्वी पुण्यश्लोक नलराजा ! हे धर्मात्मन् ! हे परदुःखभंजन
करणान्या राजेंद्रा, त्वरा करून मजसन्निध ये व माझे रक्षण कर.

नल— (ऐकून) दीर्घसंकटसमयीं आश्रयाची वांछा करणा-
च्या प्राण्या, भिऊं नको, धैर्य धर. तुला संकटापासून मुक्त क-
रितों. (दावानळांत प्रवेश करून नागास) अरे—हे विशाल देह धारण
करणान्या प्राण्या, तूं कोण आहेस ?

कर्कोटक— (नम्रतेनें) राजा, मी कर्कोटक नांवाचा नाग
आहें. महातपस्वी नारदमुनींचा मी छळ केल्यामुळे, त्यांनीं
क्रोधादिष्ट होऊन मला शाप दिला, तेणेंकरून मला ही दशा
प्राप्त झाली आहे.

नल— अरे, परमदयाळु नारदमुनि, जे आपल्या अनुग्र-
हानें सर्वांचें कल्याण करितात, त्यांस तुला शाप देण्यास प्रयो-
जन काय झालें ?

कर्कोटक— हे राजेंद्रा, त्यांचा मी अतिशय छळ केला ह्म-
णून त्यांनीं मला असा शाप दिला आहे कीं, तूं वृक्षवत् स्थिर
पडून राहशील. त्या शापामुळे मला एकही पाऊल पुढें टाकवत
नाहीं. दयाळा, मला ह्या शापापासून मुक्त करण्यास तूं समर्थ
आहेस.

नल— अरे, मी तुला आश्वासन देऊन व्यर्थ संकटांत पड-
लों ! परंतु कांहीं चिंता नाहीं. जरी नारदमुनींच्या शापापासून तुला
मुक्त करण्यास मी असमर्थ आहे तरी ज्यापेक्षां तुला मुक्त करितों

असें मी तुला आश्वासन दिलें आहे त्यापेक्षां नारदमुनींची आ-
राधना करून ते येथें येतील असें करितों, व तुला त्यांच्या ज-
वळून शापविमुक्त करवितों.

कर्कोटक— राजा, तुला इतके श्रम घेण्याचें अगत्य नाही.
त्या दनिदयाळ मुनींनीं असा उःशाप दिला आहे कीं, जेव्हां न-
लराजा येऊन या ठिकाणावरून तुला दुसरे ठिकाणीं नेऊन ठे-
वील त्या वेळीं तूं शापविमुक्त होशील. हे धर्मात्म्या, तो समय
सांप्रत प्राप्त झाला आहे; ह्मणून हे राजेंद्रा, तूं मला या अग्नीतून
बाहेर काढ; व मला शापापासून मुक्त कर. पहा, मी तुझा
उपकार कधींही विसरणार नाही; व माझी कृतज्ञता दर्शविण्या-
करितां, हे राजन्, तुझे कल्याण होईल असा मी तुला उपदेश
करीन, व तुझा चिरकाल मित्र होऊन राहीन.

नल— परंतु हा तुझा विशाल देह उचलण्यास मला शक्ति
नाहीं.

कर्कोटक— कांहीं चिंता करूं नको. मी सूक्ष्म देह धारण
करितों. ह्मणजे तूं मला सहज उचलूं शकशील.

(कर्कोटक सूक्ष्म रूप धारण करितो व नल त्यास बाहेर काढतो).

नल— (कांहीं पुढें चालून) कर्कोटका, आतां या स्थळीं अग्नि
नाहीं; मी तुला येथें ठेवितों.

कर्कोटक— हे राजा, अजून कांहीं पाऊलें पुढें चल, व चा-
लतां चालतां पाऊलें मनांत मोजीत जा, आणि दहावें पाऊल
टुकतांच मला सांग कीं, तूं किती पाऊलें जमीन चाललास? मग
त्या ठिकाणीं मला ठेव, ह्मणजे मी तुझे कल्याण करीन.

(नल त्यास घेऊन दहा पाऊलें चालतो. दहावें पाऊल पडतांच “दश” असा
शब्द करितो; तो ऐकतांच कर्कोटक त्यास दश करितो. दश होतांच नल वि-
रूप होतो).

कलि— (विषवाधेनें क्लेश पावून कर्कोटकास) अरेरे— कालकूटा-
सारख्या तुझ्या विषानें माझा देह दग्ध होत आहे. मरतों रे !
मरतों ! चांडाळा, मला दुःख देण्यास तूं कसारे वांचलास ! अरे

दुष्टा, तूं मृत्यु पावला असतास तर पृथ्वी ओस पडली नसती.

कर्कोटक— राजा, ऐकिलेंस ना ! कोण काय बोलला तें !

नल— कर्कोटका, मी शब्द मात्र ऐकले, परंतु त्यांचा भावार्थ मी मुळांच समजलों नाहीं.

कर्कोटक— राजा, अरे तुझा छळ करण्याकरितां ज्यानें पणं केला आहे तो दुष्ट कलि माझ्या विपत्राधिकरून दग्ध होत आहे.

नल— हे कर्कोटका, मी तुझा फार आभार मानतो. अरे, माझे उपकार तूं फारच चांगल्या रीतीनें फेडलेस.

कर्कोटक— हे राजेंद्रा, मी तुझ्या उपकारांची फारच चांगल्या रीतीनें फेड केली आहे असें समज. तुझे स्वरूप गुप्त राहून, तुला कोणीही ओळखूं नये व तुझ्या देहांत वास करणारा कलि, यानें तुझा छळ करूं नये आणि तुला कोणतीही विपत्ति प्राप्त होऊं नये ह्मणून मी असें केलें आहे. एथून अयोध्या नगरी फार जवळ आहे. तेथील राजा ऋतुपर्ण अक्षविद्येंत फार प्रवीण आहे, त्याजपाशीं जा, व बाहुक नांवाचा मी सारथि आहे, असें त्यास सांगून त्याच्या आश्रयास रहा व अश्वविद्या त्यास शिकवून त्याजपासून अक्षविद्या ग्रहण कर. ज्या वेळेस तूं अक्षविद्येंत निपुण होशील, त्या वेळेस तुझ्या देहांत क्लेशरूपी वास्तव्य करणारा कलि दूर होऊन, तुझी, तुझ्या स्त्रियेची व बालकांची भेट होईल. हे नरश्रेष्ठा, हीं दोन वस्त्रें मी तुला देतो तीं घे. ज्या वेळेस तुला तुझे पूर्वरूप प्राप्त व्हावें अशी इच्छा होईल, त्या वेळेस माझे स्मरण करून हीं वस्त्रें परिधान कर ह्मणजे तुला तुझे पूर्वरूप प्राप्त होईल व तूं सुखी होशील.

नल— (वस्त्रें घेऊन) हे कर्कोटका, तुझे मजवर महत् उपकार झाले आहेत. मी तुझ्या आज्ञेप्रमाणेंच वागेन.

(कर्कोटक दिव्य देह धारण करून विमानांत बसून जातो,
व नल अयोध्येचा मार्ग धरितो).

प्रवेश ३ रा.

स्थल— अयोध्या.— ऋतुपर्णराजाची सभा.

ऋतुपर्ण, प्रधान, प्रतिहार, जीवन, बाहुक, इत्यादि.

—ऋतुपर्ण— कां प्रधानजी, कुशल आहे ना ?

प्रधान— होय महाराज, आपल्या चरणकृपेकरून.

प्रतिहार— राजाधिराज ऋतुपर्ण राज महाराज !

ऋतुपर्ण— (ऐकून) प्रतिहार, कोण आले आहे ?

प्रतिहार— महाराज, माझ्या अवलोकनांत कधीही आला नाही असा एक कृष्णवर्णाचा अति विरूप मनुष्य बाहेर येऊन बसला आहे.

ऋतुपर्ण— तो कशासाठी आला आहे ? चौकशी कर.

प्रतिहार— (जाऊन येतो) महाराज, त्याचे सर्व भावज-पत्नी समजले नाही; परंतु त्याच्या भाषणाचे तात्पर्य लक्ष्यांत आणिताने समजते कीं, महाराजांच्या भेटीची इच्छा धरून तो येथे आला आहे.

ऋतुपर्ण— जा तर त्यास आंत घेऊन ये. (प्रतिहार जाता व बाहुकासह परत येतो. त्या बाहुकाचे भयंकर स्वरूप पाहून कित्येक सभासद भय पावतात व कित्येक विस्मित होतात).

बाहुक— हे राजा ऋतुपर्णा, तुजप्रत माझा नमस्कार असो. (नमतो).

ऋतुपर्ण—कल्याण—प्रधानजी, याची कांति कांहीं विलक्षण दिसते. कृष्णवर्णाचीं मनुष्ये आपल्या अवलोकनांत लक्षावधि आलीं असतील. परंतु हा कृष्णवर्ण तर मला अगदींच निराळा दिसतो. हा वर्ण नीलमिश्रित कृष्ण आहे. अशा रंगाचा मनुष्य माझ्या अवलोकनांत पूर्वी कधीही आला नव्हता. हा कोणी शापदग्ध किंवा योगभ्रष्ट झालेला असावा असें मला वाटते.

प्रधान—निश्चयपूर्वक मला सांगतां येत नाही. परंतु जें आपण बोलतां तें खरें असावे असें मला वाटते.

ऋतुपर्ण— (नलास) अहो, तुम्ही कोण ? तुमचे नांव काय !

व कोणत्या उद्देशानें तुमचें आगमन झालें आहे ?

बाहुक— मी बाहुक नांवाचा सारथि आहे. शिल्पशास्त्र, सूपशास्त्र इत्यादि कलाकौशल्यांत मी प्रवीण असून अश्वविद्येंत तर माझा हात धरणारा कोणीच नाही. आपण गुणग्राही व गुणपरीक्षक आहां, अशी कीर्ति ऐकून आपणाजवळ प्राप्त झालों आहे. मी आपल्या सेवेस राहिल्यानंतर हे माझे गुण आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतील.

ऋतुपर्ण— तर काय तुमची इच्छा, माझ्या पदरीं रहाण्याची आहे ?

बाहुक— आपण जर ठेवाल तर—

प्रधान— महाराज, सांप्रत सारथ्याचें आपणांस अगत्य नाही. आपल्या पदरीं अशीं कामें करणारीं मनुष्यें बहुत आहेत. थोज्याच दिवसांवर वाष्ण्य नांवाचा अति उत्कृष्ट सारथि सेवेस ठेवण्यांत आला आहे. भाराभर सारथि ठेवण्याचें सांप्रत प्रयोजन नाही. विनाकारण व्यय वाढविणें मला योग्य दिसत नाही. यावर आपली इच्छा.

बाहुक— कोणत्याही मनुष्यानें किंवाहुना इंद्रानें देखील स्वमुखानें स्वताचें वर्णन केलें असतां, त्यास लघुता प्राप्त होते ह्मणून फार सांगत नाही; परंतु हा समय पाहून आपणांस मी विनयपूर्वक असें निवेदन करितों कीं, मी इतर सारथ्यांसारखा नव्हे. माझ्या सारखा अश्वविद्येंत निपुण— फार तर काय— त्रैलोक्यांतही सांपडणार नाही. परीक्षेअंती खात्री होईल.

ऋतुपर्ण— बाहुका, जर तुला मी ठेविलें तर वेतन काय धेशील ?

बाहुक— महाराज, मला वेतनाचें अगत्य नाही. आपण माझे प्राण रक्षण करा ह्मणजे झालें.

ऋतुपर्ण— (प्रधानास) प्रधानजी, हा कोणी मोठा मनुष्य असून, यास दरिद्रदशा आली आहे असें मला वाटतें.

प्रधान— होय महाराज, माझाही असाच विचार आहे.

ऋतुपर्ण— बाहुका, तुझे वेतन दशसहस्र मोहोरा ठरवून मी

तुला अश्वध्याक्षार्चें काम देतो व पहातो तूं कसें काम करितोस तें. गुणाप्रमाणें वेतन वाढविण्यांत येईल. (प्रतिहारास) प्रतिहार, जीवन-सारथ्यास बोलावून आण.

प्रतिहार— आज्ञा महाराज. (जातो व जीवनासह येतो).

जीवन— (नमून) महाराज, काय आज्ञा आहे ?

ऋतुपर्ण— जीवना, तुझा अधिकार मी या बाहुकास दिला आहे. तो तुला सांगेल त्याप्रमाणें तूं काम करीत जा बरें ?

जीवन— महाराज, मला अकस्मात् पदच्युत कां करितां ? अपराध असल्यास क्षमा करावी.

ऋतुपर्ण— (त्यास जवळ बोलावून हळूच) अरे, ऐक. ह्या बाहुकाच्या गुणाची परीक्षा करणें आहे, ह्मणून अशी योजना केली आहे.

जीवन— आज्ञा महाराज.

ऋतुपर्ण— जीवना, यास तूं आतां आपल्याबरोबर घेऊन जा आणि आपली अश्वशाळा दाखीव.

जीवन— (बाहुकास) बाहुका, मजबरोबर येतोस ना !

बाहुक— होय गज्या ! चल. (सर्व निघून जातात).

प्रवेश ४ था.

स्थल— घोर अरण्य.

दमयंती.

दमयंती— (शोकानें व भयानें).

श्लोक. (ललितवृत्त).

व्याघ्र सिंह हे फिरति या वनीं ॥ सर्पही तसे निघति काननीं ॥
त्यांस पाहतां हृदय फूटतें ॥ प्राण ऊडती रुधिर आटतें ॥

प्राणनाथ, आपण कोठें वास करीत असाल बरें ! या वनांत फिरून आपणांस होणाऱ्या श्रमाचा परिहार मजवांचून कोण बरें करीत असेल ! या निर्जल वनांत आपण माझा त्याग करून गमन

तरी कोठें केलेंत ! अहो राजेंद्र, आपला मला अद्याप कांहींच शोध लागत नाही ! आतां या अबलेनें काय करावें ! (आक्रोशानें).

श्लोक. (मंदाक्रांतावृत्त).

हा हा नाथा फिरफिरुनियां देह मी क्षीण केला ॥
कोण्या ठायीं गमन करिता शोध नाही मिळाला ॥
या मुग्धेनें कितिहि अजुनी शोक मार्यां धरावा ॥
वाटे स्वामी मज लवकरी आपुला जीव द्यावा ॥

(दमयंती पतीला शोधीत शोधीत पुढें जात्ये).

प्रवेश ५ वा.

स्थल— अरण्य.

आन्या, जोती, वजावा (मृगहिंसक), व दमयंती.

आन्या— (जोतीस) आज गज्या लईच पारध गवासली या बायकू वगुनशेनी लई खुस व्हडल !

जोती— आन्याबा, आज काय ज्येवनाविवनाचा थाट ! मजि काय पुसावन् ?

आन्या— कायर ल्योका हंगतोया ?

जोती— (तिसऱ्यास) वजावा, माजें नशीबच जनु उलटें ! परवा योक मट्टा सावज घरास्नि ध्येउनशेनी ग्येलो तो. अर, चार गज्यांच वजें, अन् बगा, त्याचें मास, जसैं लोनी ! त्ये वगुनशेनी रांडनें त्रिगिबिगिशी येऊनशेनी माज्या पाटीवर जुका दनका दिलोया कि, (वळवळून) अररर ! माजी पाठ अजून बी कणाणतिया. अव, ती अवदसा लई बळकट !

वजावा— मार खाखाऊन, ल्योका मरशील नां ? अन्याबाचें नशीब मजि लई चांगल, अन बायकूबी लई फकड.

जोती— फकडतर फकड; अन् चालण्याची, बोलण्याची अन् हसण्याची लईच अकड.

आन्या— व्हय, व्हय, माजी बायकू, घराला ग्येलो कि

आलि फुडं, तोंडवी, जस हसतें. अन् मानूसवी लइ गोड.
माजें नशिबच तसं. तुमी ल्योक हो, फुटक्या नशिवाचें.

दमयंती—(इकडे तिकडे धांवत असतां दुःखोद्धारानें) अहो पुण्यश्लो-
क ! अहो राजेंद्र ! तुमचा विरहानळ माझें शरीर आतां अगदीं
दुःख करून टाकीत आहे ! देवा ! मला हें दुःख आतां सहन
होत नाही ! अरे, या दुस्तर वनांत हिंडतां हिंडतां माझीं गात्रेही
शिथिल झालीं. आतां मी काय करूं ? उभें रहाण्यास देखील
शक्ति उरली नाही ! परमेश्वरा ! पायांला कांटे रुतल्यामुळें त्यांतून
रुधिरस्राव होत आहे, व सर्वांगास वेदना प्राप्त झाल्या आहेत !
प्राणनाथ ! या अबलेचा व्यर्थहो त्याग कां केलात ! (कांहीं थांबून)
हे प्राणपती ! मला जिवंत पहाण्याची आपली इच्छा असेल तर
त्वरित येऊन माझ्या दुःखाचा परिहार करावा.

जोतीबा— (ऐकून) अर, कोनर वरडतया ? वाघाविधान
कुना नानसाचि गचांडी धरलीन की काय र ! मारा धाव अन्
बगता काय ?

सर्व— चला चला धावाचनी अन् काय. (सर्व जातात).

दमयंती— अहो प्राणनाथ ! अज्ञून माझा अंत आपण कि-
ती पाहणार ? हे करुणानिधे ! आपणाविरहित मला या संकटां-
तून कोण सोडवील बरें ! हर ! हर ! ईश्वरा !

पद. (राग विहाग).

पतिविण मजला सौख्य गमेना ॥ काय करूं मज कांहीं
सुचेना ॥ ध्रु० ॥ निविड अरण्यां फिरूं मी केशी ॥ काय क-
रूं मज मार्ग दिसेना ॥ १ ॥ व्याघ्रादिक भयकारक पडुंती ॥
पाहुनियां मन धैर्य धरीना ॥ २ ॥ अति दारुण वनि काय
करूं मी ॥ भक्षण करण्या कांहीं मिळेना ॥ ३ ॥ विरह रोग
संहारक औषध ॥ राया तुह्याविण दुजें असेना ॥ ४ ॥

(याप्रमाणें दुःख करीत करीत फिरत असतां थकून एका शिळेवर बसत्ये. इ-
तक्यांत एक भयंकर अजगर तिला गिळूं लागतो) अरे, कोण ! अरे हा
अजगर ! (आनंद मानून) ठीक झालें. हा मला गिळीत आहे. येणें

करून तरी माझ्या प्राणाचा अंत होईल व मी या दुःखापासून सुटेन ! (कांहीं थांबून) परंतु हें वर्तमान ऐकून माझ्या प्राणनाथांची काय अवस्था होईल ! माझी मरणवार्ता ऐकून ते जिवंत कसे राहतील (विनयानें) हे भयंकर प्राण्या, तूं मला भक्षण कर; परंतु हें वर्तमान माझ्या प्रियपतीस विदित करूं नको. (अजगरानें तिला कंठापर्यंत गिळल्यावर अति वेदनेकरून) अहो स्वामी ! हे नाथ ! अहो नलराजेंद्र ! आपण एथें नसतां माझा अंत होतो ह्मणून मला फारच दुःख वाटतें. आतां मी तर चालल्यें ! पण तुम्ही जेथें असाल तेथें सुखी असा !! आणि माझ्या बालकांचा सांभाळ करा !!! (अतिशय वेदनेमुळे) हे नाथ ! हे नाथ !! (भूमोवर पडत्ये).

आन्या— (दमयंतीचा विलापरव ऐकून व तिला पाहून) अररर ! त्यो अजगर बगा. त्या पोरीला गिळतोया ! (तिजकडे धांवत जाऊन) हान् ! हान् ! अर बगता काय ? पोरीचा परान चाललाया. विटेहो, धावा ! (सर्व तिच्याजवळ जातात).

वजा— या येळस जनु येज्यासारक, हिकड तिकड धावता काय ? हाना ! हाना ! अन् काय ! (अजगरास माहं लागतात).

आन्या— अव, काव्याविद्या कुनिकड हान्ता ! संबालुन शेनी हाना वरें ? पोरीचा परानविरान ध्याल न्हाइ तर.

जोति— काय करतोया ! थोपा, अर थोपा. मी बगा, अजगराला चिरूनशेनी पोरीला भाइर काडतो. (अजगरास चिरून दमयंतीस वाहेर काढितो).

दमयंती— (सावध होऊन) हे निषधपती ! अहो प्राणनाथ !! (दमयंतीचे रूप पाहून मृगाहंसक लुब्ध होतात).

जोती— (मनांत) लय फकड बायकु ! जनु जशि नागीन ! अजगर मारूनशेनी टाकिलिया. (अजगराकडे पाहून उघड) अबबब ! लई मट्टा परानी !!

दमयंती— (मृगाहंसकांस) अजगराच्या मुखांतून, तुम्ही मला वांचविलें ह्मणून तुमचे मजवर फार उपकार झाले आहेत; ते मी जन्मोजन्मीही विसरणार नाहीं. परंतु जें दुःख मी सांप्रत भोगीत

आहें, तें इतकें अनिवार आहे कीं, माझा त्या समयीं प्राणांत होता तर बरें झालें असतें.

जोती— अग येज्ये, जिवावर का उठलीया ? येडबिड जनु न्हाइ लागलनां !

दमयंती— अरे मृगहिंसका, मी पतीच्या विरहामुळें अगदीं भ्रमिष्ट होऊन गेल्यें आहे. मला कांहींच सुचत नाही. या देहाची सुद्धां मला काळजी राहिली नाही. अरे व्याधा, अर्धवस्त्र परिधान केलेले व दुःखानें पीडित झालेले मदनासारिखे सुंदर शोभायमान माझे प्राणप्रिय नलराजेंद्र ह्यांस अरण्यांत फिरतांना तूं कोठें पाहिलेस काय ? मी निद्रिस्त असतां माझे अर्धवस्त्र कापून, माझा त्याग करून ते कोठें गेले आहेत हें मला समजत नाही. त्यांच्याशिवाय माझे पंचप्राण व्याकुळ होत आहेत. अरे मृगजीवना, त्यांस कोठें पाहिले असशील तर सांग बरें ते कोठें आहेत तें; ह्मणजे मी त्यांजपार्शीं जाईन व सतत तुझे उपकार आठवीन.

जोती— अग असे कां ह्मंगतीया ? योक गेला ह्मनुनशेनी इकत वरडनै ? कशापाइ ? अग, ह्यो परानी का कमी फळड दिसतोया ? ह्या रानामंदी हिहिंडून तुला दुक मातर व्हडल. ह्मनुनशेनी ऐक ह्मंगतो; तूं माज्या संगें चल. अन् मी तुला माज्या घरास्त्री घेउनशेनी जातो. तुला तित लइ सुक लागल बग. घरामंदी माज्या तीन बायका हैता. त्यास्त्री तुज्या चाकरीला लावतो. अन् बग, आपुन वी तुजा चाकर होतो. ऊट ह्मंगशील तर उठन, अन बस ह्मंगशील तर बसन, अन लइ चांगल चांगल मिरगाच मास अन् जनु जसा तुपाचा धोट तुला खायांस्तें देईन. योक वकत व्हय ह्मन, मजी झाल.

दमयंती— (क्रोधानें) धिक्कार असो तुला व तुझ्या जीविताला !! अधमा, दूर हो. तुझी सावली देखील मनुष्यास अपवित्र करणारी आहे.

जोती— अँ, अँ ! लइ गमजा कशापाइ करतीया ? अग, अता कुनिकड जाशील ?

दमयंती— (उपदेश करून प्रसंग टाळावा या हेतूनें) अरे बाबा, आतां तुझ्याशीं भाषण करणें देखील अयोग्य आहे परंतु. सांग-
त्यें ऐक. तूं मला त्या अजगराच्या मुखांतून काढून भयापासून
रक्षिलेंस ह्मणून शास्त्रमानानें पाहिलें असतां तूं माझ्या पित्या-
समान आहेस. असें असतां दुष्कर्माची इच्छा कां करितोस.?

जोती— (कामातुर होऊन) अग, शास्त्र विस्तर ल्योक
कोन जानतोया ? अग, अता व्हय ह्मनतीयास कि न्हाइ ?

दमयंती— (कठीण प्रसंग जाणून) हे अधमा, तुझी कृति पाहून
या प्रसंगां मला त्रास उत्पन्न करणारा, असा शाप तुला दिल्या-
शिवाय मजजवळ दुसरा कांहींच उपाय राहिला नाहीं.

जोती— तुज्या सरापासि कोन जनु मानतोया. योकदम
संवरवी सराप घेसना ? कावळ्याच्या सरापान ढोर मरत व्हय !
(तिला धरात्रयास धांवतो).

दमयंती— (अतिशय क्रोधानें).

श्लोक. (अनुष्टुप् छंद).

जरी न चिंतिला अन्या ॥ मानसीं नैपधाविण ॥

पापिष्ठा तूं पडे उर्वी ॥ अग्निदग्ध जसा द्रुम ॥

(शाप होतांच तो मृगहिंसक दग्ध होतो व वाकीचे भयानें पळून जातात).
हर हर ! लौकिकांत माझ्या कीर्तीस लांछन लावणारी गोष्ट शे-
वटीं घडून आली. मी माझी पराकाष्ठा केली, पण त्यानें माझे
ऐकलें नाहीं, आणि शेवटीं तो प्राणासही मुकला. आतां हें मुख
दाखविण्यास मला कोठेंही जागा राहिली नाहीं. आतां हे प्राण
ठेवून तरी काय उपयोग ? (असें ह्मणून आपल्याच वेणीने गळ्यास फां-
स लावित्ये, इतक्यांत वृद्ध ब्राह्मणाच्या वेधाने कलि प्राप्त होतो).

कलि— (धांवत येऊन) हँ हँ हँ ! ! हे दमयंती, हें काय
करित्येस ? आत्महत्या करणें महापातक आहे हें तुला समजत
नाहीं काय ?

दमयंती— (त्यास पाहून) अहो द्विजवर्य, मी नमस्कार क-
रित्ये— आपण कोण आहां ?

कलि— मी तपस्वी आहे. हे सति, तुझे परमेश्वर कल्याण करो. परंतु तूं आपला प्राणत्याग कां करित्येस ?

दमयंती—महाराज, माझ्या हातून महान् अपराध घडून आला आहे. ज्यानें मजवर मी प्राणसंकटीं असतां उपकार केले ते मजकडून न फिटतां, उलटी मी त्याच्या मृत्यूस कारण झालें आहे. महाराज, ह्या घोर पातकाच्या क्षालनार्थ कोणत्या प्रायश्चित्ताची योजना करूं ?

कलि— हे पतिव्रते, तुझ्यावर उपकार करणाऱ्यास तुझ्या योगानें मृत्यु कसा आला !

दमयंती— द्विजोत्तमा, मी या अरण्यांत फिरत असतां एक भयंकर अजगर मला गिळूं लागला, तें एका मृगहिंसकानें पाहिलें. त्यानें त्यास चिरून मला मुक्त केलें. परंतु तोच माझ्या पातिव्रत्य वृक्षविस्तारास कुठाररूपी होऊं लागला ह्मणून मी त्यास शाप दिला. त्या योगानें तो दग्ध झाला.

कलि— हे सति, शास्त्राप्रमाणें पाहिलें तर यांत तुझा अपराध मुळींच नाही; कारण— स्त्रियांचा मुख्य धर्म पातिव्रत्य होय. त्या व्रतास मालिन्य आणणाऱ्यास तुझ्या शब्दानें शासन झालें तें यथायोग्यच झालें. हे सति, तूं आपल्या मनाचें शांतवन कर, व येथून जवळच ऋषींचा आश्रम आहे तेथें जा ह्मणजे तूं सुखी होशील. (असें सांगून कलि गुप्त होतो).

दमयंती— खरें, प्राणहत्या करणें हें महापातक आहे यांत संशय नाही. असो, आतां झालें तें झालें. प्रारब्ध त्याचें, मी काय करूं ! (पुढें जाते व नलास आठवून) अहो प्राणपती, आपण कोठें असाल ! व मी आपणांस कोठें तरी शोधूं ! —

श्लोक. (मंदाक्रांतावृत्त).

हा हा कर्मा पतिरहित हा देह माझा जळाला ॥
वाटे पृथ्वी भयभरित ही अंतरात्मा उडाला ॥
या दुःखानें हृदय फुटलें आटलें रक्त सारें ॥
माझ्या देहीं विरह अनला वागवूं त्या कसा रे ॥

(शोकानें भ्रमिष्ठासारखी पर्वत वृक्ष इत्यादिकांस विचारिते). अरे, या वनांत वास करणारा हा विशाल व उंच पर्वत, ज्याची गगन-चुंबित शिखरें ध्वजासारखी दिसत आहेत—ज्यावर मृगादि श्वापदे सुखानें क्रीडा करीत आहेत; फलपुष्पांच्या योगेंकरून सुशोभित झालेले विस्तीर्ण वृक्ष असून, त्यांजवर चित्रविचित्र रंगांचे सुंदर पक्षी सुस्वर रव करीत आहेत व कोकिला व तिजसारखे दुसरे गायन करणारे पक्षी आपल्या मधुर स्वरांने गायन करून प्राणिमात्रांचें मन लुब्ध करीत आहेत. आहाहाहा ! किती रम्य स्थल हें ! ! र्था पर्वताची शिखरें उंच असल्यामुळे त्याची दृष्टि लांबवर पोहोचत असेल ह्मणून त्याचे अवलोकनांत माझे दुःखपीडित प्राणनाथ आलेच असतील ह्मणून मी त्याचे जवळ जाऊन वर्तमान विचारित्यें. (पुढें जाते) हे पर्वतश्रेष्ठा, मी विदर्भ राजाची कन्या व अति प्रतापवान् असून सर्व गुणांनी संपन्न अशा पुण्यश्लोक नलराजाची पत्नी, मला दमयंती ह्मणतात ती मी तुला नमस्कार करित्यें, आणि प्रार्थना करून असें विचारित्यें कीं, माझे प्रियपति तुझ्या अवलोकनांत आले असल्यास ते कोठें आहेत तें कृपा करून मला सांग (उत्तर न मिळाल्यामुळे पुढें जाते तों एक व्याघ्र दृष्टीस पडतो) अरे, हा भयंकर प्राणी क्षुधातुर झाला आहे असें मला वाटते. मला भक्षण करून जर तो आपल्या क्षुधेचें शांतवन करील तर तो संतुष्ट होईल व मीही ह्या दुःसह दुःखापासून मुक्त होईन ! अहो प्राणनाथ ! आपल्या विरहाच्या योगेंकरून व आपल्याकरितां शोक करून करून अति क्लेश झालेली मी आपली दुःखपीडित भार्या, इनें आपण कोठें आहां हें आतां कोणास विचारावें ! (एक सिंह दृष्टीस पडतो) हे मृगेंद्रा, माझे प्राणपति नलराजेंद्र, त्यांच्या शोधार्थ्या वनांत एकटी फिरणारी मी दमयंती तुझी प्रार्थना करित्यें कीं, ते माझे पति कोठें आहेत हें सांगून तूं मला आश्वासन दे. नाही तर मला भक्षण करून या दुस्तर संकटांतून सोडीव. अरे, तूं माझ्या विलापाकडे मुळीच लक्ष्य देत नाहीस, व मला धैर्य येईल असें कांहीं वर्तमान देखील

सांगत नाहीस ! (कांहीं थांबून) तो बापुडा काय करितो ! माझेच प्रारब्ध ! (शोक करित निघून जाते).

प्रवेश ६ वा.

स्थल— अरण्यांत ऋषीचा आश्रम.

सत्यवेत्ता ऋषि, व त्याचे शिष्य आणि दमयंती.

(ऋषि होम करित बसले असतां दमयंती प्रवेश करिते).

दमयंती— हे ऋषिवर्या,—

शिष्य— अरे, ही रे कोण ?

सत्यवेत्ता— (आपल्याशीं) अरे, माझ्या तपश्चर्येचा भंग करण्याकरितां इंद्रानें पाठविलेली उर्वशी किंवा मेनका तर ही नसेल ! निःसंशय उर्वशीच आहे. आणि त्यास प्रमाणही मिळतें. तिच्या समागमें निरंतर वास करणारा वसंत ऋतु तोही इच्या-समागमें आहे— हें, आपला आश्रम इच्या कोमलांगाच्या सुगंधानें सुवासित झाला आहे त्यावरून सिद्ध होतें; परंतु तपाचा भंग करण्यासाठीं येणारीची शैली निराळीच असली पाहिजे. ही सकल सौंदर्येकरून युक्त आहे खरी, पण इच्या मुखचर्येवरून असें वाटतें कीं, ही अति दुःखानें पीडित झालेली कोणी स्त्री होय. इला प्रत्यक्ष विचारल्याशिवाय संशय-निवृत्ति होणें कठीण वाटतें. पाहूं, विचारूं तर या. (दमयंतीस) हे त्रिभुवनसुंदरी, तूं कोण आहेस ?

दमयंती—

श्लोक. (शिखरिणीवृत्त).

हयज्ञानी कोणी अवनिवरि या तत्सम नसे ॥

असोनी पुण्यात्मा सकलगुणसंपन्नहि असे ॥

जयाचें दुर्भाग्य प्रखर विपिनीं त्या फिरवितें ॥

तयाची मी भार्या प्रियबहु नमस्कार करितें ॥

सत्यवेत्ता— अगे, पुण्यश्लोक नलराजाची पत्नी महापतिव्रता सती दमयंती ती तूंच काय !

दमयंती— नलराजाची पत्नी मी दमयंती आहे.

सत्यवेत्ता— आहाहा ! केवढा सुदीन ! अहो, आज आश्रमाच्या जन्माचें सार्थक झालें. हे सति, तुझ्या आगमनानें आमचा आश्रम आज पवित्र झाला आहे ! तूं धन्य आहेस ! तुझ्या दर्शनाचा लाभ व्हावा ह्मणून देवादिक देखील इच्छा धारण करीत असतात ! हे सति, तूं वंदन न केलेंस तरी चालेल, आह्मी तुला वंदन करावें हें योग्य आहे.

श्लोक. (भुजंगप्रयात वृत्त).

जगीं वंद्य तूं सर्व भूलोक जाणे ॥
तुझ्या सारिखी साध्वि दूजी न होणें ॥
सदा पाळिसी भर्तृसेवाव्रतातें ॥
सुभाग्ये सुशीले नमस्ते नमस्ते ॥

(आसन दाखवून) हे शुभानने, बैस येथें. हा आश्रम तुझाच आहे असें समज. तुझ्या मुखावलोकनेकरून आह्मांस असें वाटतें कीं, तूं वनवासाच्या श्रमानें व दुःखानें पीडित झालेली आहेस. ह्मणून येथें थोडीशी विश्रांति घे आणि थोडासा उपहार कर.

दमयंती— माझ्या प्राणपतीच्या विरहानें माझे चित्त अगदीं व्यग्र होऊन गेलें आहे. मला खाणेंपिणें इत्यादि उपचार कांहीं सुचत नाहींत; आज दोन वर्षे झालीं, त्यांच्या शोधार्थ अनेक वनोपवनें मी फिरफिरून कष्ट भोगीत आहे. परंतु अद्याप त्यांचा शोध मला लागला नाहीं.

सत्यवेत्ता— अगे, हें ऐकून आह्मांस फार दुःख प्राप्त होतें. हे देवी, ही देह तुझ्या दुःखाचें निवारण कोणत्या रीतीनें करूं शकेल तें सांग. आह्मी तुझे कार्य करण्यास तत्पर आहों.

दमयंती— अहो— वसिष्ठ, भृगु, तसेच अत्रिऋषीसारखे वायु भक्षण करून घोर तपश्चर्या करणारे, मोक्षपदाचा मार्ग जाणणारे आणि सच्चिदानंदाच्या विचारांत सदा निमग्न असणारे, अहो ब्रह्मनिष्ठ ऋषि हो, मी आपणांस करद्वय जोडून विनंती करित्ये कीं, पुण्यश्लोक, सत्यवादी, परमदयाळू असे माझे

प्राणपति आपल्या अवलोकनांत आले असल्यास कृपा करून सांगा. मी निरपराधी असतां ते माझा त्याग करून कोठें गेले आहेत हें मला समजत नाहीं. त्यांच्या शोधार्थ मी या तुमच्या भयंकर वनांत फिरत आहे; त्यांच्या विरहानळाच्या योगेंकरून ह्या दशेस मी प्राप्त झाल्यें आहे. त्यांची भेट जर मला लौकर न होईल तर माझ्या प्राणाचा मी निःसंशय घात करीन. कारण स्त्रियांचें जिणें पतिशिवाय व्यर्थ आहे. (शोक-युक्त) हर हर ! हे जगन्नियंत्या परमेश्वरा, माझी दीनाची तुला करुणा कसी येत नाही !

श्लोक. (विबुधप्रिया वृत्त).

दीनपालक सौख्यदायक चित्तचालक तूं हरी ॥

पाव सत्वरि धांव लौकरि दुःख दारुण हें हरीं ॥

कोण येइल विव्र टालिल वांचुनी तुजमाधवा ॥

आठवीं तुज शांतवीं मज भेटवीं परमा धवा ॥

सत्यवेत्ता— हे सति, तूं विलाप करूं नको. माझ्या तपःसामर्थ्याच्या योगानें विचार करून पाहतां मला असें वाटतें कीं, तुझा सर्वगुणसंपन्न पति तुला लौकरच भेटेल. तूं कांहीं एक चिंता करूं नको. तुझ्या दुःखाचे दिवस थोडे उरले आहेत.

दमयंती— परमेश्वर तुमची वाणी सत्य करो ! !

(इतक्यांत आश्रमासह ऋषि गुप्त होतात).

दमयंती— (आश्चर्यानें) अरे, हे सर्व ऋषि आश्रमासहवर्तमान इतक्यांत कोठें वरें नाहींसे झाले असावे ! काय चमत्कार हा ! अरे, ही राक्षसी माया तर नसावी ! किंवा मला स्वप्न तर पडलें नाहीं नां ! हे परमेश्वरा, काय प्रमंग हा ! (इतक्यांत एक अशोकवृक्ष दृष्टीस पडतो त्यास पाहून) हे प्रियदर्शनीय अशोकवृक्षा, अरे, दुःखपीडित व अर्धवस्त्र परिधान केलेले माझे पति कोठें वास करीत आहेत, हें तूं मला सांगशील काय ? हे वृक्षपते, मला शोकापासून मुक्त करून तुझें जें नांव “ अशोक ” आहे तें सत्य कर. (याप्रमाणें शोक करीत करीत निघून जाते).

प्रवेश ७ वा.

स्थल— अरण्यांतील मार्ग.

मुख्य लमाण सुचि, दुसरे लमाण (बायका-
मुलांसह) आणि दमयंती.

(बैलांवर गोण्या लादून मार्ग चालत आहेत).

पहिला— नांघा ! नांघारे नांघा !— धवल्या ! धवल्या !!

दुसरा— अर पांज्या पांज्या ! !

तिसरा— अर हो, हो, हो, हो ! !

सुचि— (सर्वास) गज्यांनो, आतां सांज होयाला आली.
आजची रात इथच मुक्काम करुया. ही जागा चांगली दिसते. न-
दीजवळ आहे ह्मणून पाण्याची पण फार चांगली सोय आहे.

पहिला— ठीक ठीक बरं आहे. (सर्वास) अरे, पहाता
काय ? बैलांवरून लेकानो गोण्या उतरा. घरीं, दारीं, समदे
ठिकाणीं बेटे सारखेच. सांज झाली आहेना ? अरे, काम आटपा.

सुचि— लौकर भाकरीबिकरी खाऊन घ्या. नाही तर सां-
जावेल. (सर्व भाकरी खवयास बसतात. तें आटोपल्यावर).

दुसरा— गज्या, कर्मणुकीकरितां एखादी लावणीबिबणी
ह्मण पाहूं कसा ! थोडी गम्मत तर कर. (दमयंती प्रवेश करिते).

तिसरा— (दमयंतीस पाहून) अरं, लावणी कसची आणि क-
सूचं काय ! तिकडे बघ ! तिकडे बघ ! ! (दाखविते).

पहिला— अग बया ! हीरे जखीण कुठून आली ! (ओरडून •)
धांवा धांवा ! पळा रे पळा ! पहाता काय ? एखाद्याच्या उराव-
र बसली तर घात होईल !

पहिला— अरे, माझी कंबर बसली रे बसली ! अग, माझे
आई ! ! अरे ही हेडली कीं काय ! ! !

सुचि— (ओरड ऐकून) हँ हँ हँ ! ! ! काय रे. आहे ! अरे
आहे तरी काय ? अरे, घाबरूं नका ! घाबरूं नका ! अम्मळ धीर
धरा. (स्वतांच घाबरतो) अरे, माझेही पाय लटपट करायला
लागले ! अररर—हँ लचांड कुठून आलं ! ही तर खरोखरी जखी-

ण आहे. (अवसान धरून दमयंतीस) अगे, तूं आहेस तरी कोण? जा, हिकडून जा आपल्या ठिकाणीं ! आह्वांला उगीच कां भि-
ववितेस !

दुसरा— अग आई, मी तुझ्या पायां पडतो ! सांग लौकर; तूं कोण आहेस तें. अग, बघ माझा परान चालला !

बैलहांकणारा— अर ल्योका, तुझा चालला तर इथ को-
णाचा रहातो या !

दमयंती— अहो, तुम्ही भिऊं नका. मी डाकिनी किंवा रा-
क्षसी नाहीं, मी मनुष्य आहे. (त्यांच्याजवळ जाऊं लागते.)

पहिला— अग बया, दुरून बोल! दुरून बोल! फुड फुड कुठ
चाललीस! (धिटार्इने) संभाळ ! जवळ येशील तर! (घाबरून) तुझे
कावरेबावरे डोळे पाहून आमच्या तोंडचें पाणी पळून गेलें आहे.

दमयंती— अहो भिऊं नका. मी नलराजाची पत्नी दमयंती आहे. माझे पति नलराज माझे अर्ध वस्त्र कापून, माझा त्याग करून गेले, त्यांच्या शोधार्थ मी या वनांत फार दिवस फिरत आहे. त्यामुळे माझे शरीर कृश होऊन मला ही भयंकर दशा प्राप्त झाली आहे. ह्मणून मी तुम्हांस अशी पिशाचवत् दिसत्ये. परंतु वास्तविक पहातां, मी मनुष्यप्राणी आहे. जर तुम्ही माझ्या पतीला कोठें पाहिलें असेल तर कृपा करून त्यांचें कांहीं वर्तमान कळवा.

दुसरा— अग, इथं नल कसचा? नलबील कोणी नाही. जा, आपल्या आल्या वाटनें !

पहिला— जात्येस कीं नाहीं? कीं देऊं एक तडाका !

दमयंती— अहो, मी दुःखानें पीडिल्ये आहे. कांहीं तरी दया येऊंद्या.

पहिला— अग पण, सांगत्येस तरी काय ?

दमयंती— बाबांनो, इतकेंच विचारित्ये कीं, माझे पति नल तुमच्या दृष्टीस पडले आहेत काय ?

सुचि— या तांज्याचा मालक मी सुचि आहे. अगे, या

वनांत हत्ती, सिंह, बाघ, मिरिंग, मस्त जनावरें मी पाहिलीं पण तुझ्याशिवाय दुसरें माणुस मी पाहिलें नाहीं.

दमयंती— परंतु ते कोठेंच दृष्टीस पडले नाहींत काय ?

पहिला— पुना पुना तीच वारता ! अरे, ही येडीविडी तर नाहींना ?

दमयंती— होय, बाबांनो, (रडून) माझ्या प्राणपतीचें वेड मला लागलें आहे; व सांप्रत तुमच्या आश्रयाचें मला अगत्य पडलें आहे.

सुचि— अरे, गलबला करूं नका. हिच्या बोलण्यावरून मला असं वाटतं कीं, ही खचित माणुसच आहे. (दमयंतीस) अग बाई, तुझी मला फार दया येते. आजची रात आमच्या संगं रहा. दीस उगवला ह्मणजे तुला वाटल तिथं जा.

दमयंती— आपण कोण आहां व उदईक आपण कोठें जाणार आहां ?

दुसरा— तूंग कोण पुसणार ? आह्मी पाहिजेल ते आहों, आणि पाहिजेल तिथं जाणार.

सुचि— आह्मी लमाण आहों. आमच्यांत कितीक दाण्याचे व्यापारी आहेत, कितीक घोड्याचे व्यापारी, कितीक वाटसरू आहेत.

पहिला— आणि कितीक लुटारू आहेत !

सुचि— आह्मी चेदी राजाचे नगरास जाणार आहों.

दुसरा— आणि मला तिथं हात मारायला जायाचें आहे. कां ? येतेस संगति ! केढोळपासून टकळी लावली आहे. जात्ये कीं नाहीं ? कां हाणूं थोवाडांत ! !

दमयंती— हे लमाण हो, मज दीनाची तुह्मीं अशी थट्टा करूं नका. माझे तुह्मापारीं विनयपूर्वक इतकेंच मागणें आहे कीं, मला तुह्मी आपल्यावरोबर घेऊन जा.

सुचि— येईनास बापडी !

पहिला— अहो सुचि, नको! नको! बाबा, हे लचांड आ-

पल्याजवळ नको. ज्या माणसाची ओळख नाही तें माणूस कधी-ही जवळ बाळगूं नये.

सुचि— अरे, ही गरीब गायसारिखी वायुको आहे. हिला बाळगली असतां आपणांला पुन लागेल.

तिसरा— होय, मला पण तसंच वाटतें.

दुसरा— वरें चला. आतां बरीच रात झाली. आपण आतां निजायास जाऊं. (सर्व निद्रिस्त होतात. कांहीं वेळानें).

तिसरा— अरें चिरडलेंरे चिरडलों ! धांवारें धांवा ! हत्तींनीं फार धुमाळी मांडली आहे.

दुसरा— (झोंपेंतून उठून) कायरे ? कोण ओरडतो ती ?

(चार पांच लमाण जीव घेऊन पळत येतात).

तिसरा— अरे, पळा रें पळा येथून ! अरें, आला ! आला !

सुचि— अरे, पण आहे तरी काय ?

तिसरा— अहो ऐका, या नदीवर आपले हत्ती पाणी पि-यास गेले होते कीं नाहीं, त्यांस पाहून या रानामदील हत्ती ए-कदम त्यांच्या अंगावर येऊन पडले. मग काय पुसतां ! आ-पले समदे हत्ती घावरून गेले व धांवतां धांवतां आपल्या तळां-त शिरले. मग बाबानों, काय ईचारता ? आपल्यातून किती-कांचा चुराडा उडाला. कांहीं मरायास टेकले आहेत. कितीकांचे हातपाय मोडले. अहो, फार काय सांगूं ! त्या हत्तींनीं सगळ्या-चा फडसा उडवून टाकला. आह्मीं बघा मोठ्या शर्हींनीं वांचलों ह्मणून इथें आलों. आतां उशीर करूं नका. पळा येथून लौकर !

पहिला— असें काय ! अर घात झालार झाला ! !

दुसरा— अर, त्या अवदसेच्या पायगुणानें तर ही गोष्ट घडली नसलना ?

पहिला— अर, त्या चेटकीनें आपली माव तर उभी केली नसल नां ?

दुसरा— होय, मला असंच वाटतें.

सर्व— धरा ! बांधा ! मारा तिला ! पहाता काय ? (दमयं-तीस मारूं लागतात) अगे अवदसे, हें सगळ काम तुझें आहे.

आमचा समद्यांचा सत्यानास केलास. तुला ठार मारून टाकली पाहिजे. (तिला ताडण करून सर्व जातात).

दमयंती— हे परमेश्वरा ! शेवटीं हें पातक माझ्याच मस्तकी पडलें नां ? अरे, माझ्या हातून जन्मांतरीं असें कोणतें दुष्ट कर्म झालें होतें कीं, जेणेंकरून मी वारंवार अशा संकटांत पडत्यें. अरे, ज्या मंडळीनें मला आश्रय दिला होता तींतूनही बहुत्येकांचा माझ्या दुर्दैवेकरून नाश झाला ! हर हर ! केवढी भाग्यहीन मी ! खरी गोष्ट ! वृद्ध मनुष्यें गोष्ट सांगतात ती खरी, कीं, वेळा पूर्ण भरल्याशिवाय मृत्यु येत नसतो. परमेश्वरा ! हे लोक हत्तीच्या पायांखालीं चिरडून मेले, त्यांत मीच चांडाळीण कशी रे वांचल्यें ! अरे, मी मेल्यें असत्यें तर पृथ्वी ओस पडली नसती ! परंतु तसें होणार कोठून ! माझ्या दैवीं अज्ञून किती दुःख भोगणें आहे ! देवा ! —

श्लोक. (शिखरिणीवृत्त).

समर्थाची भार्या असुनि सुख सर्वत्र सरलें ॥

ह्मणोनी वाटे कीं तुज समुल देवा विसरलें ॥

अनाथाच्या नाथा गरुडवहना पाव मजसी ॥

निवारीं तापातें सदयहृदया प्रार्थि तुजसी ॥

(शोक करीत लमाण लोकांच्या मार्गानुरोधानें निघून जाते).

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला.

स्थल— चेदिराजाचें नगर.— राजमंदिर.

भानुमती, सुनंदा, सुबाहु, दमयंती, सुदेव,

दास दासी इत्यादि.

भानुमती— दासी, अग नुकती येथें सुनंदा होती, इतक्यांत ग कोणीकडे गेली ! जा, आणि तिला बोलावन आण.

दासी— आज्ञा स्वामिणी. (मागे पाहून) ह्या पहा, सुनंदा-
बाई आल्या. (सुनंदा प्रवेश करिते).

सुनंदा— माते, इतक्या त्वरेनें मला कां वरें बोलावून आणि-
लेंस ! कांहीं काम आहे काय ?

भानुमती— - अग सुनंदा, तूं इतका वेळ कोणीकडे होतीस ?
अग, उपवरकन्येनें इकडे तिकडे उगीच जाऊं नये.

सुनंदा— आई, मी घराच्या बाहेर कोठेंही गेल्यें नव्हत्यें.
ओटीवरच उभी होत्यें.

भानुमती— तेथें ग काय करीत होतीस ?

सुनंदा— मौज पहात उभी राहिल्यें होत्यें.

भानुमती— कशाची ग मौज!

सुनंदा— माते, मौज पहाण्यासारिखीच आहे. आपल्या
नगरांत कीं नाहीं, कोणी एक नवीन स्त्री आली आहे. तिच्या
भोंवतालीं आपल्या गांवचीं मुलें जमा झालीं आहेत व तिची
हुर्यो ! हुर्यो ! हुर्यो ! करीत आहेत. ती मौज पहात उभी होत्यें.

भानुमती— अग, ती कोणी वेडी असेल. वेड्या मनुष्यास
कधींही त्रास देऊं नये वरें ! व तसल्या मनुष्यांस जर कोणी
त्रास देत असेल तर तें पाहून आपण कधींही सुख मानूं नये.
एक तर परमेश्वराच्या अवकृपेमुळे त्या विचांच्याच्या बुद्धीस
भ्रंश झालेला असतो; आणि त्यांत त्याचा छळ करणें झटलें
ह्मणजे निर्दयपणाचा कळसच होतो.

सुनंदा— पण आई पहा, पहा तर खरी ! आपल्या वाड्या-
वरूनच ती चालली आहे; पहा तिच्या पाठीस मुलें कसीं ला-
गलीं आहेत ! तिच्यावर धूळ माती टाकीत आहेत !

(दमयंती व तिच्या पाठीस लागलेलीं मुलें प्रवेश करितात).

मुलें— हुर्यो ! हुर्यो ! वेडी ! वेडी ! हुर्यो !!!

भानुमती— (विस्मय पावून) अरेरे ! किती निष्ठुर लोक हे ?
अरे पहा ! तीं मुलें कसीं तिच्या पाठीस व्यर्थ लागलीं आहेत
व तिजवर धूळ दगड टाकीत आहेत ! (रागानें) काय अनर्थ हा !
(दासीस) दासी, जा, जा, त्या अनाथ बाईस सोडवून इकडे घे-

ऊन ये. अग, ती वेड्यासारखी दिसत आहे खरी परंतु तिचे स्वरूप माझ्या गृहास प्रकाश देण्यासारखे आहे, असें मला दिसते. जा त्वरा कर. (दासी जात्ये).

मुलें— हुर्यो ! हुर्यो ! हुर्यो ! ! !

दमयंती— (रडत रडत) प्राणनाथ ! काय ही माझी दुर्दशा ? आतां कोठवर तरी त्रास भोगूं ! अरे परमेश्वरा ! तुला तरी माझी करुणा कशी येत नाही !

दासी— (मुलांस रागें भरते) निवा, कारव्यांनों, व्हा पलिकडे. सोडा या बाईस. (मुलें पळून जातात). अहो बाई, तुह्यांस आमच्या स्वामिणी बोलावीत आहेत. चला, मजबरोवर या. (भानुमतीकडे येतात).

दमयंती— (भानुमतीस) मातुश्री, आपण या नगरवासी जनांच्या हातून सोडवून माझी लज्जा रक्षण केलीत, तेणेंकरून आपले मजवर जे महत् उपकार झाले आहेत ते मी कधींही विसरणार नाहीं. (गहिवरून) अहो, माझ्यासारखी दुसरी भाग्यहीन स्त्री आपणांस त्रिभुवनांत देखील आढळणार नाहीं ! हे परमेश्वरा ! आतां मला या दुःखांतून सोडीव, अंत पाहूं नको !

सुनंदा— माते, इच्या मुखावरून व इचें भाषण ऐकून मला असें वाटते कीं, ही वेडी नाही परंतु दुःखानें अतिशय गांजली आहे !

भानुमती— मलाही तसेंच वाटते.

सुनंदा— मला इचें स्वरूप इतर स्त्रियांपेक्षां कांहीं विशेष दिसते.

भानुमती— अगे स्त्रिये, जरी तूं अलंकाररहित आहेस तरी तुझे हें स्वरूप रतीस देखील लाजविणारें आहे असें मला दिसते. मला असें वाटते कीं, तूं मनुष्य नाहीस, कोणी तरी देवांगना आहेस. क्लेशरूप अभ्रानें जरी तुझा मुखेंदु आच्छादिला आहे, तरी त्याची प्रभा त्यांतूनही दैदीप्यमान दिसत आहे. अन्नपटलांत ज्याप्रमाणें विद्युच्छता शोभते त्याप्रमाणें तुझे लावण्य तुझ्या दुःखरूप अभ्रांत शोभत आहे. हे त्रिभुवनसुंदरि, अशी तूं

कोण आहेस? कोणाची कन्या आहेस व तुझी अशी दशा होण्याचें कारण काय हें सांगशील ?

दमयंती— मी मोठ्या कुळांत उत्पन्न झालेली असून महाप्रतापी व समर्थ पतीची भार्या आहे. परंतु दुर्दैवानें दास्यत्व करणें माझ्या प्राक्तनीं आलें आहे. फिरतां फिरतां जेथें सायंकाळ होईल तेथें राहून दास्यत्व करणारी मी सैरंध्री आहे. अहो, माझे प्राणपति सकलगुणसंपन्न असून मजवर अत्यंत प्रीति करणारे आहेत. माझीही त्यांजवर प्रीति असून ज्याप्रमाणें देहाची छाया देहाच्या मागून निरंतर गमन करिते त्याप्रमाणें मी त्यांच्या मागून गमन करणारी आहे. असें असतांही कालाच्या विपरीत गतीनें सर्व सुख नष्ट झाल्यामुळें एक एक वस्त्र परिधान करून आह्मांस वनवास करणें भाग पडलें. पुढें कांहीं कारणानें तें पतीचें वस्त्र नाहींसें होऊन आह्मी उभयतांनीं एकच वस्त्र परिधान केलेलें असतां वनवासांत कांहीं दिवस लोटले. परंतु माझ्या पतीचें मन भ्रमित झाल्यामुळें त्यांस कांहीं शंका उत्पन्न होऊन मी निद्रिस्त असतां त्यांनीं माझे वस्त्र कापून माझा कांहीं अपराध नसतां त्याग केला. (रडते) त्या दिवसापासून ते कोठें गेले आहेत हें मला समजत नाहीं. मी त्यांचा शोध करून करून दमलें परंतु ते देवासारखे शोभायमान, महासमर्थ, माझे प्राणेश्वर माझ्या दृष्टीस अजून पडत नाहींत. हर हर! अशी माझी दुर्दशा होऊन गेली आहे. हे भगवन् ! ! (रडत्ये).

भानुमती— अगे, हा तुझा दुःखकारक वृत्तांत ऐकून मला तुझी फार करुणा येत्ये.

सुनंदा— माते, असल्या निर्दोष स्त्रियेस सोडून जाणारा पति किती तरी निष्ठुर असावा बरें !

दमयंती— बाई, त्यांस दोष देऊं नका. माझेच दैव फिरलें, त्यास तें काय करतील ! (रडन कळू लागत्ये).

भानुमती— हे शुभानने, तूं असे शब्द उच्चारूं देखाळू नको. तूं माझ्या मंदिरीं स्वस्थ रहा. माझे सेवक तुझ्या पतीचा

शोध करतील. किंवा तोच फिरत फिरत इकडे येईल; आणि तुझी व त्याची भेट होईल. चिंता करू नको.

सुनंदा— माते, अशी सकुमार व गोजिरवाणी स्त्री आपल्या मंदिरां ठेवण्यास योग्य आहे, नाही वरें ! माते, इला जर माझी सखी करशील तर माझे सुख गगनीं मावणार नाही ! ! !

भानुमती— होय सुनंदा, मलाही तसेच वाटते. तुम्ही दोघीही समवयस्क आहां ह्मणून तुमचें ठीक जमेल.

दमयंती— परंतु मातुश्री, माझे एक व्रत आहे.

भानुमती— हे सुंदरी, काय तुझे व्रत आहे तें सांगशील ?

दमयंती— मातुश्री, मी कधीही कोणाचें उच्छिष्ट खाणार नाही, किंवा पादप्रक्षालन करणार नाही; सारांश ज्या कृत्यानें माझ्या व्रतास बाध येईल असें कृत्य मी कधीही करणार नाही.

भानुमती— हे सुशोले, हें मंदिर तुझेच आहे, असें समजून तूं या तुझ्या स्तुत्य व्रताचें सुखानें पालन कर, आणि स्वस्थ रहा.

सुनंदा— सखे, चल आतां आपण अंतःपुरांत जाऊं. माझ्यानें जितकें तुला सुख देवेल तितकें देईन. कोणत्याही गोष्टीची तुला न्यूनता पडूं देणार नाही, चल, आतां.

दमयंती— फार उत्तम. (सर्व निघून जातात).

प्रवेश २ रा.

स्थल—राजमंदिर. (खानाची खोली).

सुनंदा, दमयंती, भानुमती, सुबाहु, सुदेव, कलि, इत्यादि.

(सुनंदा हातांत शालू घेऊन दमयंतीसह प्रवेश करिते).

दमयंती— हे भगिनि, आतां मी येथें वास्तव्य तरी किती दिवस करूं ? अगे, येथें राहून माझ्या प्राणपतीचा शोध कसा वरें लागेल ! माझ्या जिवलग बाळांचें तरी काय झालें असेल ! माझे प्राणपति तरी कोठें असतील ? हे परमेश्वरा ! (रडूं लागत्ये).

सुनंदा— सखे, उगी रहा ! अगे, तूं असी वारंवार कां रडत्येस ! अगे, तुझ्या पतीच्या शोधार्थ, आम्ही पुष्कळ मनुष्ये पाठविली आहेत; परमेश्वरकृपेनें त्याच्या व तुझ्या भेटीचा योग लौकरच

केरल असें मला वाटतें. तूं स्वस्थ ऐस. रुदन करूं नको.

दमयंती— प्रिय भगिनि, माझ्यानें रडल्याशिवाय राहवत नाहीं, त्यास मी काय करूं !

सुनंदा— ती सर्व गोष्ट खरी. अगे, तुला दुःख होत नसेल असें कोण बोलूं शकेल ! परंतु याप्रमाणें रडून रडून तूं कां आपला जीव काढणार ! सखे, तूं येथें क्षणभर उभी रहा. मी स्नान करून येत्यें बरें ! पहा ! पुन्हां रडशील तर ! (सुनंदा खुंटीवर शालू टेवून स्नानास बसते).

दमयंती— श्लोक. (इंद्रवज्रावृत्त).

आहे जरीं भर्तृवियोग भाळीं ॥

तो कोण कैसा विधिलेख टाळी ॥

काल क्रमाया समयानुसारें ॥

धैर्या धरीं तूं मम मानसा रे ॥

सुनंदा— (येऊन व गळ्यांतील हार काढून) सखे, पाहिलासना, हा मौक्तिकांचा हार, उटण्यानें कसा विघडून गेला आहे तो. अग, हा अगोदर काढून ठेवण्याचें मला भानच राहिलें नाहीं.

दमयंती— खराचहो सुनंदा बाई ! द्या तो मजजवळ. (सुनंदा हार देते) तुमचें स्नान आटपे तोंपर्यंत मी हा स्वच्छ करून ठेवितें.

सुनंदा— सखे, बरी आठवण झाली. नाहीं तर उष्णोदकानें तर फारच विघडून अगदीं निस्तेज झाला असता. (जाते व दमयंती हार स्वच्छ करून एका खुंटीवर ठेविते इतक्यांत) सखे, त्या पलीकडल्या खुंटीवरला शालू जरा दे पाहूं ? (दमयंती जाऊन शालू देते इतक्यांत).

कलि— (अदृश्य) अरे, आतां येथें कांहीं कलह उपस्थित करून आपला थोडासा पराक्रम दमयंतीस दाखविला पाहिजे. (असें बोलून खुंटींत प्रवेश करितो व हार गिळून टाकतो).

सुनंदा— (स्नान आटोपल्यानंतर) सखे, तेथून हार आण.

दमयंती— (खुंटीवर हार न दृष्टीस पडल्यामुळे दचकून) अग बाई ! इतक्यांत, येथून हार कोणी नेला ! (इकडे तिकडे शोधूं लागते).

सुनंदा— (जवळ येऊन) सखे, अशी वेळ्यासारखी काय बघतेस ?

दमयंती— अहो, हार शोभीत आहे.

सुनंदा— काय ! हार शोभित्येस ! ह्मणजे ? अग, ठेवला होतास तरी कोठें ?

दमयंती— दुसरा कोठें ठेवायाचा ! या खुंटीवर.

सुनंदा— या खुंटीवर ! तरमग तो येथून नेला कोणी ?

दमयंती— सर्व जागा शोधून पाहिली, पण तो कोठें सांपडत नाही; खोलीचीं दारें तर सर्व लावलीं आहेत.

सुनंदा— (रागानें) तरमग हार जातो कसा ! त्यास नेतो कोण ! अगे, खुंटीनें कां गिळला !

दमयंती— मी बाई काय सांगूं ! पण असा संशय येतो खरा.

सुनंदा— (अतिशय क्रोधानें) ठीक ! तुला असें सांगण्यास लज्जा तरी वाटते काय ? चोरी करून उलटा सावपणा मिरवितेस ! अगे, उगीच नसेल ! असल्याच ढंगानें तुला तुझ्या नवऱ्यानें घरांतून हांकून दिली असेल.

दमयंती— बाई, दुःखावर डाग उगीच कां बरे देतां ! हे तुमचे तीक्ष्ण शब्दवाण माझ्या दुखावलेल्या हृदयाचें अगदीं विदारण करून टाकितात.

सुनंदा— (दमयंतीच्या गळ्यांत हात घालून व राग गेलासा करून बळेंच) प्रिय सखे, मला हाराचें अगत्य नाही, परंतु ही गोष्ट जर माझ्या मातुश्रीस कळली तर ती मला व्यर्थ दोष देईल व मजवर रागावेल, ह्मणून मी भित्यें. हे सखे, दे—दे, हार दे.

दमयंती— मी सत्य करून सांगत्यें कीं, मी हार लपविला नाही, खुंटीवर ठेवला होता तो तेथून नाहीसा झाला. देऊं कोणून !

सुनंदा— (तिच्या गळ्यांतोल हात काढून रागावून मोठ्यानें) हार देत्येस कीं नाही ?

भानुमती— (गडबड ऐकून आंतून) सुनंदे, काय आहेगे ! दार उघड पाहूं ! (सुनंदा दार उघडते व भानुमती प्रवेश करिते).

सुनंदा— (रडत रडत) माते, स्नान करण्यास ब्रसण्यापूर्वी उष्णोदकानें माझ्या कंठांतिल हार विघडूं नये ह्मणून मी तो गळ्यांतून काढून (दमयंतीकडे हात करून) इच्याजवळ दिला.

- भानुमती— मग काय झालें ?
- सुनंदा— तो नाहीसा झाला असें ही ह्मणत्ये.
- भानुमती— कां, सैरंध्री, ही सर्व गोष्ट खरी का ?
- दमयंती— मातोश्री, ही सर्व गोष्ट खरी आहे, परंतु ह्यांनीं जो हार मजजवळ दिला तो मी (हातानें दाखवून) या खुंटीवर ठेवला होता. पण तो तेथें सांपडत नाही.
- भानुमती— असें कसें होईल ! तूं हिचा हार दे.
- दमयंती— मातुश्री, मी कोठून बरें देऊं ? माझेजवळ नाही.
- भानुमती— पहा, तुझीं दोवीजणी समवयस्क आहां. जर तूं विनोद केला असशील तर तो आतां पुरे कर. सुनंदास फार दुःख झालें आहे.
- दमयंती— मातुश्री, मी विनोद करित नाही.
- भानुमती— तरमग निमृष्टपणीं दे पाहूं कसा तो हार.
- दमयंती— मातोश्री, मी देऊं तरी कोठून ? मजजवळ नाही.
- भानुमती— (रागानें) हे कृतघ्ने, अगे, मला तुझी दया येऊन, मी आपल्या पदरीं तुला ठेवून घेतलें ! तो उपकार या रीतीनें का फेडत्येस ?
- सुनंदा— माते, ही कोणी अट्टल चोर असून “भोळा शाव, सिद्धीस जाव ” अशांतली आहे.
- भानुमती— होय सुनंदा, अगे, ही सामोपचारानें अपराध कबूल करील असें मला वाटत नाही. चवदावें रत्न दाखविल्याशिवाय ही अट्टल चोर वायको कशी कबूल होते. सुनंदा, आपल्यासारख्या स्त्रिया, इच्यापामून हार काढूं शकतील असें मला वाटत नाही. इची व पुरुषांची गांठ घालून दिली ह्मणजे हं हं ह्मणतां हार बाहेर पडेल ! इला हाणमार करून पहा कसे ते इच्या जवळून हार ओकवितील ! अरे, कोण आहेरे तिकडे ?
- सेवक— जी—मी आहे—
- भानुमती— जा आणि सुत्राहूस त्वरित पाठवून दे. (तो जातो).
- सुनंदा— आतां समजेल ! जरा धीर धर !
- दमयंती— अरे परमेश्वरा, मी आतां काय करूं ! या प्रसं

गांतून कशी निभावत्ये ! अरेरे ! दुर्देवा ! ! आगींतून निघून फुपाच्यांत पडल्ये. आतां माझ्या देहाची पूर्ण विटंबना होण्याचा समय आला आहे ! हे दीनदयाळा प्रभो, या प्रसंगीं माझी लज्जा रक्षण करणारा तुझ्याशिवाय दुसरा कोणी नाही. हे भक्तवत्सला ! धांव आतां ! (भानुमतीस) हा देह तुमचा आहे, मारा ! तोडा ! जें करणें असेल तें करा ! रे परमेश्वरा ! (सुवाहु राजा कांहीं सेवकसहवर्तमान प्रवेश करितो).

सुवाहु— (भानुमतीस वंदनं करून) माते, काय आहे गे ! तुझे चित्त आज असें व्यग्र कां दिसते ? कशाकरितां पाचारण केलें आहेस ? (सुनंदास) प्रियभगिनि, तुझे पण मुखकमल असें म्लान कां बरे झालें आहे !

भानुमती— हे सुवाहु, आज सुनंदाचा हार चोरीस गेला आहे. बहुत प्रकारें तजवीज केली, परंतु तो सांपडत नाही.

सुवाहु— असें काय ! तुझाला संशय कोणाचा येतो ?

भानुमती— मला या दासीचा संशय येतो. पण खरी गोष्ट परमेश्वर जाणें !

सुवाहु— अगे सुनंदा, पण हार गेला कसा !

सुनंदा— हे प्रिय बांधवा, मी आपल्या स्नान करण्याच्या खोलींत स्नानास गेल्ये होत्ये, व ही मजबरोबर होती. स्नानास वसण्याच्यापूर्वीं माझा मौक्तिकांचा हार, इच्याजवळ संभाळून ठेवण्याकरितां मी दिला.

दमयंती— तो मी यांच्या समक्ष या खुंटीवर ठेविला.

सुवाहु— (दमयंतीस) मध्यंतरीं बोलूं नको. इचें बोलणें संपल्यानंतर, जें तुला सांगणें असेल तें सांग. (सुनंदास) मग पुढें काय झालें ?

सुनंदा— स्नान आटोपल्यावर तो हार मी इच्याजवळ मागितला, इच्या पुष्कळ विनवण्या करून पाहिल्या, क्रोधही दाखविला परंतु ही ह्मणून हार देत नाही.

दमयंती— हे राजन्, मी घेतला नाही. तरमग् मी तो को-

ठून् देऊं बरें ! महाराज, मी खरोखर निरपराधी आहे; आज्ञा होईल तसे दिव्य करण्यासही सिद्ध आहे—

(कलि सुवाहूच्या मनास भ्रश करितो).

सुवाहु— (दमयंतीचे मुख न्याहाळून) हँ ! चोर तर दिसते. हे दासी, मी दिव्यविद्ये कांहींच समजत नाहीं. सुनंदाचे भाषण तूं ऐकिलेंस ना ? यावर तुझे काय ह्मणणे आहे ?

दमयंती— सुनंदाबाईंनीं मजजवळ हार दिला खरा; आणि तो मी खुंटीवर ठेवला पण तेथून तो कसा नाहीसा झाला हें मला ठाऊक नाहीं.

सुवाहु— तेथें कोणीं दुसरें मनुष्य आलें होतें ?

दमयंती— नाहीं महाराज, आंतून सर्व द्वारे लावलेलीं होतीं.

सुवाहु— सुनंदा, याविषयीं तुझी पक्की खात्री आहे ना ?

सुनंदा— होय.

सुवाहु— खिडक्यांतून कोणी आंत येण्याचा संभव होता काय ?

सुनंदा— नाहीं, खिडक्यांचे गज होते तसेच आहेत.

सुवाहु— दासी, सुनंदांनें तुला हार दिला, व तो तूं तिच्या हातांतून घेतलास ही गोष्ट तूं आपल्या मुखानें कबूल करित्येस. तरमग तो हार तूं पुन्हा तिला माघारा दिलास ह्या गोष्टीचा पुरावा करणें तुझ्याकडे आहे.

दमयंती— हे राजन् ! आपणास जें करणें असेल तें करा. सर्वसाक्षी परमेश्वराशिवाय दुसरा माझा साक्षी कोणी नाहीं.

सुवाहु— (रागानें) अरे, पहाता काय ! मारा ! बांधा ! हीच चोर यांत संशय नाहीं.

दमयंती— (रागानें) तुझी अंतरसाक्षी आहां काय ? हार मीच चोरून नेला हें तुझ्यांस कसें समजलें !

सुवाहु— सेवका, बांध इत्या ! आणि बंदिशाळेंत नेऊन टाक.

दमयंती— (सेवक तिला धरण्यास जातो तें पाहून हात आपटून क्रोधानें) सांभाळ ! स्पर्श केलास तर ! भस्म करून टाकीन ! (तो भिऊन मागे सरतो) अरे, म्यां कायेनें, वाचेनें, तसेंच मनानें किंवा स्वप्नीही माझ्या प्राणपतिशिवाय अन्य पुरुषास कधींही चिंतिलें नसेल

अथवा पातिव्रत्याशिवाय अन्य व्रत हा कालात्त कठोर भाषणाने तर जो दुष्ट प्राणी या वेळीं माझी लज्जा व माझा ६ भसे-कठोर प्रवृत्त होऊन मला या दुर्दशेस मिळविण्यास कारणभूत झाला आहे व ज्यानें मला या महत्संकटांत व दुःखांत टाकिलें आहे तो गगनांत उडाय करणारा पक्षी जसा श्रीष्मऋतूच्या सूर्याच्या अति तीव्र तापाने व्याकुळ होऊन भूमंडळावर पतन पावतो व तडफडून प्राणास मुक्तो, तद्वत् या माझ्या क्रोधरूप अग्नीच्या दुःसह तापाने तो पापी चांडाळ व्याकुळ होऊन पतन पावो, व तुमचा हार तुझांस मिळो.

कलि—अरेरे ! जळालों रे जळालों ! (असें बोलत पळून जातां. व अतद्गीप्रमाणे भयंकर ध्वनि होऊन हार वरून पडतो).

सुनंदा— (हार घेऊन) माते, काय चमत्कार हा ! हार वरून कोठून पडला !

भानुमती— मलाही मोठाच चमत्कार वाटतो ! ही कोणीतरी महासमर्थ साध्वी असावी. नाही तर अशी गोष्ट घडणें विरळा ! (दमयंतीस) हे सति, शांत हो. मी तुला नमस्कार करित्ये. माझ्या हातून न जाणून झालेल्या अपराधाची क्षमा कर. मी तुला शरण आल्ये आहे.

सुबाहु— हे पतिव्रते, माझ्या अन्यायाची क्षमा कर. मीही शरण आलों आहे.

दमयंती— हे मातोश्री, यांत तुमचा कांहीं एक अपराध नाही. माझे प्रारब्धच तसें, त्यास तुम्ही काय कराल ! (सुबाहु, भानुमती, दास, हीं निघून जातात).

सुनंदा— सखे, मी अज्ञान आहे हें तर तूं जाणत आहेस. माझ्यापासून जे कांहीं अपराध झाले असतील त्यांची तूं मला क्षमा कर.

(सुनंदा व दमयंती असें बोलत बसल्या असतां शिष्यासहवर्तमान सुदेव ब्राह्मण प्रवेश करितो).

सुदेव— (दमयंतीस पाहून शिष्यास) अरे ! ही दमयंती तर नाही ना ? (कांहीं थांबून) होय, निःसंशय हीच दमयंती असावी.

डूळ देऊं बरें ! महाराजातीवरून व इतर चिन्हांवरून, वाटें
गेल तसें टिपता—दमयंती—

देवता— (ओळखून) सुदेवा, अरे तूं कोणीकडून आला-
स ? (रडते) माझीं बालकें सुखी आहेत ना ? माझ्या मातेनें मा-
झा शोध करण्याकरितां तुला पाठविलें असेल; ह्मणूनच तूं येथें
आला असशील ! अरे, माझ्या बालकांची काय अवस्था आहे !
अरे, तीं वेळोवेळां माझे स्मरण करीत असतील नाहीं बरें ! माझी
मार्गप्रतीक्षा करून करून त्यांचे प्राण कंठीं आले असतील !
हे सुदेवा, तीं सुखरूप आहेत ना ? (व्याकुळ होत).

सुनंदा— काय ह्मणतोस सुदेवा ! ही माझी भगिनी दमयं-
ती ! ! ! (धांवत धांवत जाऊन हें वर्तमान आपल्या आईस कळविते; तें ऐ-
कून सुवाहुसह भानुमती त्वरेनें येत्ये).

भानुमती— सुदेवा, अरे, ही कोण ? कोणाची कन्या ? इ-
चा सर्व वृत्तांत ऐकण्यास मी अति उत्कंठित झाल्यें आहे; ह्म-
णून इच्या संबंधी जें तुला माहित असेल तें यथार्थ सांग.

सुदेव— अहो, विदर्भ देशच्या भीमक राजाची पुत्री, द-
शार्ण देशचा राजा सुदाम याची पौत्री व नलराजाची महापति-
व्रता भार्या ही दमयंती होय.

भानुमती— (दमयंतीच्या गळ्यास मिठी मारून रूदन करिते) अरे,
ही माझ्या भगिनीची कन्या ! असें असून म्यां आंधळीनें आजपर्यंत
इला कशी ओळखिली नाहीं ! (दमयंतीस) अगे, मी किती हत-
भागी ! कीं, मी तुला परक्या मनुष्याप्रमाणें वागविलें, व दुष्ट
शब्दांनीं ताडून करून शेवटीं चौर्यकर्माचाही आरोप तुजवर
आणिला. अरेरे ! आतां जगांत मुख दाखविण्यास मला कोठें-
ही जागा राहिली नाहीं ! धिक्कार असो मला ! ! (रडते).

दमयंती— हे मातृभगिनी, तूं रूदन करूं नको; यांत तुझा
कांहींच अपराध नाहीं, माझ्या दैवयोगानें जें होणें तें झालें.
माझे भाग्य मोठें ह्मणून तूं मला आपल्या मंदिरांत ठेवून घेतलीस
व माझे प्राण रक्षण केलेस.

सुदेव— न जाणतां झालेल्या गोष्टीनें दोष घडत नाहीं.

सुनंदा— हे सखे दमयंती, अगे, माझ्या कठोर भाषणानें तुझें कोमल अंतःकरण फारच गे दुखावलें असेल ! असे कठोर शब्द मी तुला बोलल्ये हें मी योग्य केले नाहीं. भगिनी, याची मला क्षमा कर ! अगे, तूं माझ्या बरोबर परक्यासारखी वागून आपलें रूप गुप्त कां ठेविलेंस ?

सुबाहु— हे प्रिय भगिनी दमयंती, मजकडून तुझा एवढा मोठा अपराध झाला आहे कीं, मी त्याची क्षमा मागण्यास देखील योग्य नाहीं !

दमयंती— अहो, यांत तुझांस कोणीही दोष देऊं शकणार नाहीं. तुझीं आपलीं मनें व्यर्थ दुःखित करूं नका. हे मातृभगिनी, आतां मला माझ्या मातृगृहीं जाण्यास आज्ञा असावी. माझीं बालकें माझ्या केव्हां दृष्टीस पडतील असें झालें आहे.

सुदेव— हे भानुमती, दमयंतीस जाण्याची आज्ञा त्वरित द्यावी.

भानुमती— (दासीस) दासी, भांडारगृहांत जाऊन कांहीं सुवर्णाचे व रत्नखचित अलंकार आणि वस्त्रें घेऊन ये.

दमयंती— मातृभगिनी, मला अलंकारांचें कांहीं अगत्य नाहीं. अलंकारांचा मला आतां भार मात्र होईल.

भानुमती— परंतु नवे वस्त्र तर परिधान कर. अगे, हें तुझें वस्त्र अतिशय जीर्ण झालें आहे.

दमयंती— मला असें करणें प्रशस्त वाटत नाहीं, परंतु तुझ्या आज्ञाहास्तव एका वस्त्राचा मात्र स्वीकार करीन.

सुनंदा— सखे दमयंती, अंतःपुरांत चल.

भानुमती— (सुबाहूस) हे पुत्रा, सुदेवाबरोबर दमयंतीस आपल्या माहेरीं पाठवावयाचें आहे, याकारितां उत्तम वाहनें सिद्ध करीव आणि तूंही तिला पंचविण्यास जा.

सुबाहु— फार उत्तम मातोश्री. (सर्व निघून जातात).

अंक ५ वा.

प्रवेश १ ला.

स्थल— कुंडिनपुर— भीमक राजाचें मंदिर.

भीमकराजा, वज्रवती, पुरोहित, इंद्रसेन, इंद्रसेना,
केशिनी (दासी), सुदेव, दमयंती इत्यादि.

भीमक— अहो पुरोहित, माझ्या जिवलग दमयंतीच्या शो-
धार्थ गांवोगांवीं, रानोरानीं, सहस्रावधि ब्राह्मण पाठविले आहेत
त्यांस आज दोन वर्षे होऊन गेलीं परंतु त्यांतून एकही ब्राह्मण
तिचें शुभ वर्तमान सांगण्यास अद्याप येत नाहीं तेणेंकरून मा-
झ्या मनांत फार चिंता उत्पन्न झाली आहे, अहो, आतां हें
दुःख मला सहन होत नाहीं ! अरे परमेश्वरा ! माझ्या वृद्धाव-
स्थेत हा दारुण प्रसंग मजवर कसा आणिलास ! माझे जीर्ण
झालेलें अंतःकरण हा वज्रघात कसा सोशील ! हे दमयंती !

(इंद्रसेन, इंद्रसेना व केशिनी [दासी] प्रवेश करितात).

इंद्रसेन— हे मातामह, आमची आई कोठें आहे ! आह्मीं
रडून रडून तरी किती दिवस काढावे ? अमूनपर्यंत ती कां वरें येत
नाहीं ? मला आतां येथें करमत नाहीं ! (रडतो).

भीमक— बाळा, तुझी आई तुला लौकरच येऊन भेटेल. तूं
शोक करूं नको वरें !

इंद्रसेना— मला हें मंदिर मातोश्रीशिवाय शून्य दिसतें !
मला येथें कसेना कसेच वाटतें ! मी आपलें दुःख कोणास
तरी सांगूं !

वज्रवती— हे बालकांनों, असे तुमचे करुणाशब्द ऐकून
मला अतिशय दुःख होतें. अगे इंद्रसेने, तूं इंद्रसेनापेक्षां अधि-
क शहाणी आहेस. तूं तरी धैर्य धर. परमेश्वर तुह्मांस सुखाचे
दिवस लौकरच दाखवील.

इंद्रसेन— तुह्मीं ह्मणतां ती सर्व गोष्ट खरी, परंतु आईशि-
वाय आतां माझे प्राण वांचतील असें मला वाटत नाहीं. अगे आई !

श्लोक. (कामदावृत्त).

प्रीतिकारके सौख्यदायके ॥ आह्निं मे तुझीं दीन वालकें ॥
रुष्टलीस कां तूं अह्मांवरी ॥ पाउलें तुझीं दाविं सत्वरी ॥१॥
भाग्यहीन मे आह्निं लेंकुरें ॥ बोलती असें सर्व तें खरें ॥
पुण्य आमुच्या नाहिं संग्रहीं ॥ वास यास्तव प्राप्त या गृहीं ॥२॥

इंद्रसेना—

श्लोक. (शुद्ध कामदावृत्त).

बुडविलें अह्मां दुःखसागरीं ॥ तुजसि मे दया नाहिं अंतरीं ॥
निशिदिनीं बहू दुःख होतसे ॥ सुख अह्मां कदां स्वप्निं नादिसे ॥
तुजविणें अह्मां कांहीं ना सुचे ॥ उदकही तसें अन्न ना रुचे ॥
अजून हें किती दुःख सोसणें ॥ रहित मे तुझ्या व्यर्थ कीं जिणें ॥

इंद्रसेन व इंद्रसेना—

(कामदावृत्त).

आमुचा किती अंत पाहसी ॥ भद्र आह्निं मे अर्भकें कशीं ॥
वेड हें तुझें फार लागलें ॥ धांव सत्वरी येइं माउले ॥ १ ॥

इंद्रसेन— हे माते, अगे, हे माझे प्राण तुला भेटण्याच्या
आशेनें मात्र वांचले आहेत. अगे माझे आई ! तुझ्यावांचून आ-
ह्मांस या दुःखांतून कोण बरें मुक्त करील ?

केशिनी— अरे इंद्रसेना, धैर्य धर. हजारों ब्राह्मण तुझ्या
आजीनें तुझ्या मातेच्या शोधार्थ पाठविले आहेत, त्यांतून एखा-
द्धा तरी भाग्यशील ब्राह्मणास तिचा शोध लागला असेल, व
तो तिला घेऊन येत असेल. स्वस्थ ऐस, रडूं नको बाळा.
(इंद्रसेनेस) इंद्रसेने, किती रडशील ! आतां उगी रहा.

इंद्रसेन— अगे आई, आई, मे ! तूं अजून कां बरें येत
नाहींस ! केव्हां मे येशील ! (इतक्यांत सुदेव येतो).

सुदेव— राजा—

भीमक— अरे सुदेवा, माझ्या दमयंतीचा शोध लागला काय ?

सुदेव— होय, राजा शोध लागला वरें! आणि मी तिला येथे घेऊनही आलों आहे.

भीमक— अरे बाबा, ती कोठें आहे रे !

वज्रवती— ती मला दाखवि पाहूं! (दमयंती प्रवेश करित्ये).

सुदेव— ही पहा राजा—

(मुलांस पाहतांच दमयंती त्यांस आलिंगन देते मुलेंही प्रेमानें तिच्या गळ्यास मिथ्या घालतात. सर्वास आनंद होतो).

इंद्रसेना— आई, तूं इतके दिवस कोठें गे होतीस ? तुझ्या वांचून मला क्षणभरसुद्धां करमलें नाही.

दमयंती— माझ्या जिवलग बाळांनो—

सुदेव— पुरे पुरे आतां. भोजनानंतर गोष्टी सांगत वसूं !

(सर्व निवृत्त जातात).

प्रवेश २ रा.

स्थल—अंतःपुर.

दमयंती, वज्रवती, सुदेव, पर्णाद, दासदासी इत्यादि.

दमयंती— आर्य सुदेव, मी तर आपल्या मातृगृहीं येऊन पोहोचलें व माझीं प्रिय बालकेंही मला भेटलीं. परंतु—

सुदेव— देवी दमयंती, मी समजलों, नलराजाचा शोध करण्यासाठीं देशोदेशीं ब्राह्मण पाठविलेच आहेत. त्यांशिवाय दुसरे ब्राह्मण त्वरित पाठवावे ह्मणजे त्यांचा शोध कोठें तरी लागेल!

दमयंती— अरे सुदेवा, माझ्याही मनांत तेंच वागत आहे. अरे, त्यांच्याशिवाय हें गृह मला शून्य दिसतें, मला कांहींच सूचत नाही. (वज्रवतीस) हे माते, मी जिवंत राहावें अशी तुझी इच्छा असल्यास त्यांचा शोध करीव व ते येथें त्वरित येतील असें कर.

वज्रवती— मुली, धैर्य धर. अगे, दुःखाचा त्याग कर. त्यांची व तुझी भेट लवकर होईल असें करित्यें. तूं स्वस्थ ऐस. (सुदेवास) सुदेवा, कांहीं चांगले शाहणे व चतुर ब्राह्मणांस

त्वरित विचारण कर. (तो जातो व पर्णाद इत्यादि ब्राह्मणांसहवर्तमान परत येतो).

दमयंती— हे भूदेव हो, मी आपणांस वंदन करित्ये.

विप्र— दमयंती, तुजप्रत सदा कल्याण असो.

दमयंती— अहो विप्र हो, आपणांस श्रम देण्याचें कारण काय आहे तें आपणांस विदितच असेल.

विप्र— हे शुभानने, तुझा सर्व वृत्तांत सुदेवाच्या मुखानें आर्ह्यां श्रवण केला आहे.

दमयंती— हें कार्य तुह्यांवांचून दुसरें कोणीही करूं शकणार नाही. माझ्या प्राणपतीचा शोध लावाल तर तुह्मीच लावाल यांत संशय नाही, याकरितां मी आपणांस विनंती करित्ये कीं, आपण कसेंही करून माझ्या पतीच्या शोधार्थ जावें. व ज्या ज्या गांवीं तुह्मीं जाल तेथें तेथें, मी तुह्यांस सांगेन ते प्रश्न, सर्वांस विचारावे. जो पुरुष त्या प्रश्नांचीं उत्तरें देईल तो कोण आहे व कोठें राहतो याची चौकशी करून त्वरित माघारे या व मला सविस्तर वर्तमान निवेदन करा.

पर्णाद— ठीक आहे. मी तुझें कार्य त्वरित करून येतो.

वज्रवती— माझ्या जामाताचा शोध लावून जर याल तर जें तुह्मीं मागाल तें देऊन मी तुह्यांस तृप्त करीन.

विप्र— फार उत्तम. (सर्व जातात).

प्रवेश ३ रा.

स्थल— अयोध्या. (ऋतुपर्ण राजाची अश्वशाळा).

पर्णाद आणि बाहुक.

(पर्णाद प्रवेश करितो).

पर्णाद— (आपल्याशींच) दमयंतीनें सांगितलेले प्रश्न येथें विचारूं तर या ! (विचारितो).

श्लोक. (विबुधप्रियावृत्त).

भेदसूचक कष्टदायक शब्दसायक मारुनी ॥

वेधिलें मम मानसा तुल्लि विंध्य पर्वत लक्षुनी ॥

रक्षणाकरितां दिला मृत मीन मी नचि भक्षिला ॥
 दुःखदायक चित्तभेदक कोप कां मनिं आणिलां ॥ १ ॥
 येउनी खग तो तदा कपटेंचि अंबर नेतसे ॥
 दैन्य तें अवलोकुनी मग कोण वासन देतसे ॥
 छेदिलें मम वस्त्र तें मज झोंप लागलि पाहुनी ॥
 घोर कानन सेविलें तुहिं सोडुनी मजला वनीं ॥ २ ॥
 टाकितां वनिं एकली कशि नाहिं उद्धवली दया ॥
 अग्नि संनिध आण कां मग वाहिली कपटगिया ॥
 निर्मला वनिता असे निजधर्म कां परि सोडिला ॥
 कोणता अपराध मानुनि वैरभाव किं साधिला ॥ ३ ॥
 दुःख दारुण होतसे मज फारसें विरहानळें ॥
 जातसे युगसारिखें पळ कंठितें तुमच्या वळें ॥
 प्रेमभंजक पाहतां किति अंत मारक राजसा ॥
 यांसि पाहुनि मर्म सांगुनि धैर्य वा मम मानसा ॥ ४ ॥

बाहुक— (वरील श्लोक ऐकून आपल्याशींचि) अरे, हा ब्राह्मण
 माझ्या प्राणप्रियेनें माझ्या शोधार्थ पाठविला आहे, असें मला
 वाटतें. (उत्तरें देतो).

आर्या. (गीति).

पर्वत पाहुनि वदलों मातृगृहीं त्वरित जाइं गे अवले ॥
 हे दुष्ट शब्द तुझिया हृदयीं जैसेचि तीव्र शर वसले ॥ १ ॥
 दिधला त्वदीय हस्तीं जो म्यां मृत मीन रक्षणाकरितां ॥
 झाला सजीव गेला वाटे आश्चर्य कर्णिं हें पडतां ॥ २ ॥

श्लोक. (शिखरिणीवृत्त).

कदंबाच्या वृक्षावरून खग खालीं उतरला ॥
 नृपालाच्या वस्त्रा हिरून लवलाही परतला ॥
 अशी दैन्यावस्था वघुनि मनिंकष्टी अति सती ॥
 तदा होई देई निज वसन अर्धे पतिस ती ॥

(प्रेमान्) आहाहा ! ! धन्य ती प्रतिव्रता ! ! ! कुलीन स्त्रियेस जरी विपत्ति प्राप्त झाली तरी ती आपल्या मनेकरून आपल्या प्राणाचें रक्षण करिते. व पतीनें वस्त्र कापून तिचा जरी त्यांग केला असला तरी ती त्यावर कधीही रुष्ट होत नाही व पातिव्रत्य आचरून आपले प्राण धारण करिते. अशी स्त्री आपला वस्त्रहीन पति अधम व निष्ठुर आहे असें मानीत नाही.

पर्णाद— (बाहुकास पाहून आश्चर्यानें आपल्याशीं) अरे, जरी यानें उत्तरें दिलीं, तरी या दैत्याचें वर्तमान दमयंतीस मी काय सांगूं. हा तर कोणी ब्रह्मराक्षस दिसतो ! यास नलराजा कोण ह्मणेल ! (कांहीं थांबून) पण ज्या कार्यास मी आलों आहे तें मला त्वरित केलें पाहिजे. मग जें होणें असेल तें होवो. मला त्याचें काय ! आपण जाऊन हा वृत्तांत दमयंतीस कळवावा. ह्मणजे आपलें दारिद्र्य विच्छिन्न होईल. (बाहुकास) अरे, तुझी मला एकांतीं भेट घेणें आहे व तुला आणखी कांहीं विचारावयाचें आहे ह्मणून चल आंत जाऊं. (जातात.)

प्रवेश ४ था.

स्थल — विदर्भदेश राजमंदिर.

वज्रवती, दमयंती, सुदेव इत्यादि वसलेलीं असतां,
(पर्णाद प्रवेश करितो).

सुदेव— (पर्णादास पाहून) नमोनमः—यावे, पर्णाद, या. वसा. आपल्या हास्यमुद्रेवरून मला असें वाटतें कीं, आपण सश संपादन करून आलां आहां.

दमयंती— मलाही असेंच वाटतें. सुदेवा, कांहीं शुभ वर्तमान आहे यांत संशय नाही. (पर्णादास) अरे पर्णाद, कांहीं शोध लागला काय ?

पर्णाद— हे दमयंती, मी नल राजांच्या शोधार्थ देशोदेशीं फिरत असतां ऋतुपर्ण राजाच्या अयोध्या नगरीस गेलों; तेथें सर्व लोकांस तुझा झालेला वृत्तांत निवेदन केला परंतु त्या-

कडे कोणीही लक्ष्य दिलें नाहीं. शेवटीं राजाच्या अर्थशाळेंत गेलों. तेथें बाहुक नांवाचा सारथि होता. तो तुझा वृत्तांत ऐकून अतिशय रूदन करूं लागला. तें पाहून मी त्याच्या जवळ गेलों. नंतर तो “आपण कोण आहां, कोठून आलां, कुशल आहां ना ” असें मला विचारून फारच विलाप करूं लागला व कांहीं चमत्कारिक चमत्कारिक गोष्टी सांगूं लागला. परंतु त्याचें रूप पाहून मी इतका भिऊन गेलों आहे कीं, तो अज्ञूनपर्यंत मला स्वप्नांत देखील दिसत आहे. अग, मी त्यास ह्मणूं तरी काय? ब्रह्मराक्षस ह्मणूं ! कीं खवीस ! कीं काय ह्मणूं ! !

दमयंती—पर्णाद, कांहीं चिंता नाहीं; परंतु तूं काय ऐकिलेंस तें सांगूं शकशील ?

पर्णाद—होय; जरी त्या सर्व गोष्टी शब्दशः सांगूं शकणार नाहीं तरी त्यांतील सारांश सांगूं शकेन.

दमयंती—सांग बरें पाहूं, अरे तो वृत्तांत केव्हां ऐकेन असें झालें आहे.

पर्णाद—दमयंती, सांगतो ऐक—

दिंडी.

कधीं नाहीं पाहिलें ऐकिलें तें ॥

तसें सांगे त्या मजसि वृत्तांतातें ॥

निवृत्त मासा तो कसा जाइ कोटें ॥

सजिव होई आश्चर्य बहू मोठें ॥

दमयंती—पर्णाद, काय ह्मणतोस ! अरे, खरोखरीं असें तो बाहुक बोलला ! बरें पुढें—

पर्णाद—

श्लोक. (स्रग्धरावृत्त).

आला वेगें अवस्तां विहग उतरुनी वृक्षशाखे वरुनी ॥

नेई वस्त्रा नृपाच्या झडकरि मग तो अंतरिक्षीं हिरुनी ॥

दैन्यावस्था अशी ती नयनिं वधुनियां खिन्नहोई सुशीला ॥

अर्धे अर्पी स्वहस्तें निज वसन तदां सादरें ती पतीला ॥

दमयंती— पर्णाद, तूं जे हे शब्द बोलतोस ते त्या मनुष्याः
च्या मुखांतून ऐकिलेस काय ?

पर्णाद—दमयंती, त्याच्या मुखांतून जें ऐकिलें तेंच सांगतो.

दमयंती— त्याविषयीं माझा तर पूर्ण भरंवसा तुजवर आहे-
च; परंतु निक्षून विचारिलें ह्मणजे चांगलें. बरें तर, तुला दुसरें
कांहीं आठवतें काय ?

पर्णाद— होय, तो आणखी असें ह्मणाला—

आर्या. (गीति).

छेदी त्वदीय वस्त्रा, जाणुनिनिद्रिस्त तुजसि हा कुमती ॥

त्यागुनि जावें वाटे, कैसी त्याला स्वकीय ती सुमती ॥

दमयंती— हे माते, हे आर्य सुदेव, तुमची समजूत कशी-
ही असो, पण असें बोलणारा पुरुष निःसंशय माझा पति असावा.
पर्णाद, दुसरें कांहीं ऐकिलेंस ?

पर्णाद—

आर्या. (गीति).

अधम कृतघ्न ह्मणोनी, मंदमती हा प्रिये तुतें सोडी ॥

न, वसन तव छेदी पण, स्नेहाचे प्रवल पाश ते तोडी ॥

दमयंती— माझ्या मनांत आतां मुळींच संशय राहिला
नाहीं. (पतीचे गुणानुवाद स्मरून) अहो, तुम्ही सर्वगुणसंपन्न, धर्मा-
त्मे असून आपणांस “अधम व मंदमति” असें कां ह्मणून घेतां !
आणि तें केलें माझ्या दुःखाची वृद्धि कां बरें करितां! (सुदेवास)
अरे सुदेवा, हे बाहुकाचे शब्द नव्हत. हे माझ्या प्राणपतीचेच
शब्द आहेत. अरे सुदेवा, जा, उठ, त्वरा कर. अरे, माझ्या
पतीस त्वरित जाऊन घेऊन ये आणि माझ्या जीवाचा ताप दूर
कर ! अरे, अरण्यांतील व माझ्या मनांतील गुप्त गोष्टी जाणणारा
तो बाहुक, अश्वरक्षक नव्हे. अरे सुदेवा, जर तुम्ही जाण्याची
इच्छा नसेल तर मी जात्ये आणि त्यांस घेऊन येत्ये !

सुदेव— अग, पण तूं जातेस कोठें ? अयोध्या काय येथून
जवळ आहे !

दमयंती— तूं कसैंही कर; पण त्यांची व माझी एकदां लौकर भेट करून दे.

सुदेव— धीर धर अंमळ, इतकी अधीर होऊं नको—काय चमत्कार आहे पहा ! नाहींतर आमची बायको, घरांतून जितका वेळ आह्मी बाहेर तितका वेळ तिला अत्यानंद ! घरांत जाण्याचा अवकाश कीं, लागलीच मुखांतून मुक्ताफळें पडलीं बाहेर ! आली बाई कटकट ! एवढा वेळ बरी निसूर होतें ! (दमयंतीस) अगे दमयंती, तो लौकर येईल अशी कांहीं युक्ति काढितों ह्मणजे झालें ना ?

दमयंती— मला एक युक्ति सुचली आहे. पणदि, तूं धर्मशास्त्रांत प्रवीण आहेस. क्षत्रियाच्या कन्यांनीं पुनः स्वयंवर करण्याविषयीं कोठें शास्त्रांत प्रमाण आहे किंवा नाहीं हें तूं जाणतोस काय?

पणदि— होय, त्यास शास्त्रसंमति आहे.

दमयंती— तरमग सुदेवा, तूं अयोध्येस जा, आणि ऋतुपर्ण राजास असें सांग कीं, मी उदईक प्रातःकाळीं स्वयंवर करणार आहे.

सुदेव— ठीक ठीक !! युक्ति तर सर्वोत्कृष्टच काढलीस !! मी जाऊन तुझ्या कार्याची सिद्धि करून येतो, स्वस्थ ऐस.

वज्रवती— सुदेवा, तूं जर एवढें काम करून आलास तर तुझ्या सर्व इच्छा मी परिपूर्ण करवीन. जा आतां, परमेश्वर तुला यश देवो. (सर्व जातात).

प्रवेश ५ वा.

स्थल—अयोध्या—ऋतुपर्ण राजाची सभा.

ऋतुपर्ण, प्रधान, सुदेव, प्रतिहार, सेवक इत्यादि.

(प्रधानासह ऋतुपर्ण वसला असतां प्रतिहार शब्द करितो).

प्रतिहार— राजाधिराज ऋतुपर्णराज महाराज !!!

ऋतुपर्ण— (ऐकून) प्रतिहार, कोण आहे ?

प्रतिहार— महाराज, आपणांस भेटण्याची इच्छा धरून एक ब्राह्मण आला आहे.

ऋतुपर्ण— वरें, त्यास आंत' येऊं दे. (प्रतिहार सुदेवास येऊन येतो. त्यास पाहून राजा नमस्कार करितो).

सुदेव— हे राजन्, तुजप्रत कल्याण असो.

ऋतुपर्ण— भूदेव, आपलें आगमन किमर्थ झालें आहे ?

सुदेव— राजन्, ही कुंकुमपत्रिका ध्यावी. (ती देतो) दमयंतीच्या स्वयंवरास आपणांस पाचारण करण्याकरितां मी आलों आहे.

ऋतुपर्ण— (कुंकुमपत्रिका वाचून) काय ह्मणता भूदेव ! अहो, दमयंती पुनः स्वयंवर करण्यास सिद्ध झाली आहे काय !

सुदेव— होय राजन्, कांहीं कारणानें दमयंतीचा व नलराजाचा वियोग होऊन आज तीन वर्षे झालीं परंतु त्याचा शोध अद्याप लागत नाही. ह्मणून शास्त्रसंमतीनें दमयंती उदईक प्रातःकालीं कुंडिनपुरांत आपलें स्वयंवर करणार.

ऋतुपर्ण— (हर्षानें) तर माझे प्रारब्धच उदयास आलें. हे भूदेव, दमयंतीच्या पहिल्या स्वयंवरसमयीं मी तेथें असतां जेव्हां दमयंती मजजवळ माळ घेऊन आली, त्या वेळेस माझ्या गुणांचें तिच्या सखीनें चांगल्या रीतीनें वर्णन केल्यामुळें, तिची इच्छा माझ्या कंठीं माळ अर्पण करण्याची होती; परंतु नलराजा तिच्या दृष्टीस पडल्यामुळें तिनें माझे हेतु परिपूर्ण केले नाहींत. नाहींतर मला सोडून दुसऱ्यास वरतीना.

सुदेव— खरी गोष्ट महाराज, ह्मणूनच मी या वेळेस आपणापाशीं आलों आहे.

ऋतुपर्ण— परंतु कुंडिनपूर येथून शत योजनें दूर आहे; उदईक तेथें पोहोंचण्यास उपाय काय करूं? (उदास होऊन) भूदेव, आपण फार विलंब करून आलां.

सुदेव— मी त्यास काय करूं राजन् ! पुष्कळ राजांस आमंत्रण केलें आहे, त्यांस कुंकुमपत्रिका देत देत आज आपल्या नगरींत आलों आहे.

ऋतुपर्ण— भूदेव, आपण मोठीच चूक केलीत. पहिल्यानेंच येऊन मला कां कळविलें नाहीं ? अहो तुम्ही माझा सर्वस्वी घात

कैलात. दमयंतीसारखें रत्न माझ्या हातून तुम्ही दवडिलेंत. आतां तें मला कसें प्राप्त होईल. अवकाश तर फारच थोडा उरला आहे.

प्रधान— महाराज, आपण इतक्या विचारांत कां पडलेत ! इतके दिवस मोठें वेतन फुकट खाऊन रिकामा बसलेला, व अश्वविद्येची मोठी आढ्यता मिरविणारा जो बाहुक त्याची परीक्षा घेण्याचा हा समय सर्वोत्कृष्ट आहे.

ऋतुपर्ण— प्रधानजी, ठीक ! योग्य सूचना केलीत ! हें काम करील तर तोच करील. तुम्हांस ठाऊक आहे कीं, अश्वविद्येत निपुण असा एक स्वर्गलोकीं मातलि आहे, तसाच या मृत्युलोकीं नलराजा होता, बाहुकाच्या सांगण्यावरून असें कळून येतें कीं, नलराजाजवळून त्यानें ती विद्या ग्रहण केली आहे तर तोच मला स्वयंवरसमयीं तेथें पोहोंचवील यांत संशय नाही. (प्रतिहारास) प्रतिहार, बाहुकास त्वरित पाचारण कर. (प्रतिहार “ आज्ञा ” असें म्हणून जातो व बाहुकासह प्रवेश करितो).

बाहुक— (नमून) महाराज, काय आज्ञा आहे ?

सुदेव— (त्यास पाहून थर थर कांपूं लागतो) अरे, हा कोण ! अरे, हा जिवंत संबंध कोठून आला !

ऋतुपर्ण— महाराज, हा बाहुक नांवाचा माझा सारथि आहे. आपण घाबरून नका. (सुदेव दूर जाऊन उभा राहतो). (बाहुकास) बाहुका, आज बहुत दिवसांनीं तुझ्या गुणांची परीक्षा घेण्याचा योग आला आहे.

बाहुक— ठीक आहे. ज्याप्रमाणें आज्ञा होईल, त्याप्रमाणें कार्य करण्यास मी सिद्ध आहे.

ऋतुपर्ण— हे बाहुका, आज्ञा म्हणून इतकीच कीं, उदईक प्रातःकाळीं दमयंती कुंडिनपुरांत आपलें स्वयंवर करणार, तेथून मला पाचारण करण्यास हा (ब्राह्मणास दाखवून) सुदेव प्राप्त झाला आहे. जर तूं कृपा करून मला त्या वेळेस तेथें पोहोंचविशील तर दमयंती, निःसंशय माझ्या कंठांत माळ घालील.

बाहुक— (मनांत विस्मयानें) अरे, अशी गोष्ट घडेल तरी कशी !

दमयंतीचा वृद्ध प्रेम मजवर असती. ती स्वयंवर करण्यास सिद्ध झाली आहे हे ऐकून मला आश्चर्य वाटते ! त्यांत ती पुत्रव्रती आहे, ह्मणून तर फारच आश्चर्य वाटते ! कोण जाणे कदाचित् ही गोष्ट खरीहि असेल. पण नाही, असे होणार नाही. माझा शोध लावण्याकरितांच तिने ही युक्ति काढिली असेल असें मला वाटते. पण आपण तेथें जाऊन मौज तर पहावी काय होते ती ! (राजास) हे राजन्, काय ह्मणतां ! वर जिवंत असतां ती पुनः स्वयंवर करणार काय ! अहो उगीच मिटक्या कां मारितां !

ऋतुपर्ण— अरे, अशा अडचणी सांगून तूं व्यर्थ वेळ कां दवडितोस ? कुंडिनपुर येथून फारच दूर आहे. अरे, उगीच वाद-विवाद कां बरे करितोस ? जर या वेळेस माझ्या हातून दमयंतीसारखें रत्न गेलें तर माझ्यासारखा अभागी या भूमंडळावर दुसरा कोणीच नाही असें समजलें पाहिजे.

बाहुक— महाराज, आपण इतके कष्टी होऊं नका. माझी एक गोष्ट ऐकाल तर—

ऋतुपर्ण— बाबा, त्वरित बोल पाहूं. अरे, जें तूं मागशील तें मी तुला देण्यास सिद्ध आहे. पण एकदां मला तेथें नेऊन पोहचोव.

बाहुक— पण स्वयंवर उदईक प्रातःकाळीं आहे ना ? महाराज, आपण धैर्य धरावे—इतके उतावळे होऊं नका. मी आपणास हें हें ह्मणतां सूर्योदयास चार घटका उरल्या नाहीत तोंच तेथें पोहचवितों. पण महाराज—

ऋतुपर्ण— बोल लवकर, काय तुझ्या मनांत आहे तें.

बाहुक— हे राजन्, आपणांस तेथें पोहोचविल्यावर आपणा व माझ्यामध्ये स्वामिसेवकसंबंधानें अंतर आपण ठेवूं नये. मलाही स्वयंवरमंडपीं बसण्यास आपण आज्ञा दिली पाहिजे.

ऋतुपर्ण— (हांसून) इतकेंच काय ! बाबा, तिला बसण्यास तूं प्रथम पाहिजे तितका प्रयत्न कर. नंतर मी प्रयत्न करीन.

बाहुक— महाराज, तेथें गेल्यानंतर मजविषयीं आपण कांहीं अडचण मात्र काहूं नये.

ऋतुपर्ण— नहीं, खचित काढणार नाही. घे हें वचन. (वचन देतो) पण बाहुका, मला एकदां तेथें नेऊन पोहचीव. अरे, माझे पंचप्राण व्याकुल होत आहेत. या समर्थीं तूं माझे मनोरथ पूर्ण कर.

बाहुक— राजन्, धैर्य सोडूं नका. स्वस्थ असा; हाच पहामी रथ सिद्ध करून आणतो आणि आपणांस स्वयंवरसमर्थीं तेथें नेऊन पोहचवितो.

ऋतुपर्ण— बरें, जा. इतक्यांत मी सिद्ध होऊन येतो. (सर्व निघून जातात व बाहुक रथ सिद्ध करून आणतो आणि ऋतुपर्ण इत्यादि येतात).

ऋतुपर्ण— (रोडके घोडे पाहून बाहुकास रागानें) अरे, चांगले धष्टपुष्ट अश्व सोडून हे कृश अश्व, ज्यांच्या अंगावर मांस अगदीं नाही अशा अश्वांस कोठून घेऊन आलास ? हे तीन दिवसांत अडीच कोस देखील चालण्यास समर्थ नाहीत. ते शतयोजनमार्ग कसा क्रमण करूं शकतील ? अरे, हा समय माझी कुचेष्टा का करण्याचा आहे ?

बाहुक— महाराज, हीं कृश घोडीं मी आपल्या परीक्षेनें निवडून काढलीं आहेत. आपणांस प्रातःकाळाच्या पूर्वीं तेथें नेऊं शकतील तर हींच. दुसऱ्यांची प्राज्ञा नाही.

ऋतुपर्ण— (रागानें) ही तुझी गोष्ट मी कधींही सत्य मानणार नाही. अरे, ही काय तूं ठकविद्या मांडली आहेस ?

बाहुक— तरमग आपण पाहिजे तसें करा. हा पहा मी चाललो.

ऋतुपर्ण— (त्यास धरून) बाहुका, विचार कर. अरे, हीं घोडीं कशीं मार्ग क्रमण करूं शकतील बरें !

बाहुक— महाराज ! आपण अश्वविद्या जाणत नाही. ह्मणून आपणांस या अश्वांचें मर्म व सामर्थ्य समजत नाही. तेथें नेमलेल्या वेळीं आपणांस पोहचविलें ह्मणजे झालें ना ?

ऋतुपर्ण— (उतावळा होऊन) बाबा, तुला जसें योग्य दिसेल तसें कर. पण मला तेथें एकदां नेऊन पोहोचीव ह्मणजे झालें.

बाहुक— आज्ञा महाराज, रथारूढ व्हावें. (ऋतुपर्ण, बाहुक,

वाष्णेय व सुदेव रथारूढ झाल्यानंतर बाहुक अश्वान्या पाठीवर हात मारतो, तोंच रथ वायुवेगाने चालू लागतो).

प्रवेश ६ वा.

स्थल—कुंडिनपूरचा मार्ग.

ऋतुपर्ण, बाहुक, वाष्णेय, सुदेव आणि कलि.

(रथांत बसलेले ऋतुपर्ण आदि करून प्रवेश करितात).

ऋतुपर्ण— (रथाचा वेग पाहून) हे वाष्णेया, अरे ! काय चमत्कार हा ! प्रथमतः हे कश घोडे पाहून इतक्या वेगाने ते चालतील असें मला वाटले नव्हते. ह्मणून मी या बाहुकाची फार निर्भर्त्सना केली. परंतु काय आश्चर्य हे !! अरे, आपला रथ केवळ वायुवेगानेच चालला आहे असें वाटते. फार काय सांगूं, रथाच्या वेगामुळे जी जी वस्तु पहावी ती ती मला चमत्कारिक दिसते.

वाष्णेय— महाराज, ती कशी बरे ?

ऋतुपर्ण— ऐक, वाष्णेया—

श्लोक. (शिखरिणीवृत्त).

पहातां जी सूक्ष्म त्वरित मज विस्तीर्ण दिसते ॥

अवच्छिन्ना तैसी असुनि जसि संयुक्त गमते ॥

स्वभावे जी वक्रा तदपि मम नेत्रां सम दिसे ॥

रथाच्या वेगाने दुर निकट कांहीं मज नसे ॥

(बाहुकास) धन्य ! बाहुका, तूं धन्य आहेस ! कुंडिनपुरास तूं मला उदईक नेऊन पोहोचविशील, याविषयी माझ्या मनांत आतां कांहीं संशय उरला नाही.

वाष्णेय— (आपल्याशी) अरे, हा बाहुक नल तर नसेल ! किंवा इंद्राचा सारथि मातलि तर नसेल ! याच्यामध्ये त्यांच्यासारखीं सर्व लक्षणे दृष्टीस पडतात ! नाही ! हा बाहुक नलच आहे असें मला वाटते. कारण कीं, या प्रकारच्या अश्वविद्येत नलाशिवाय या भूमंडळावर दुसरा कोणी प्रवीण नाही; परंतु याच्या मुखचर्येवरून मात्र संशय येतो.

ऋतुपर्ण— (स्वताचें उत्तरीय वस्त्र रथाखालीं पडलेलें पाहून) हे बाहुका, रथ स्थिर कर. वाष्ण्य सारथि जाऊन माझे पडलेलें वस्त्र घेऊन परत येई तोंपर्यंत तूं अश्वांस थांबीव.

बाहुक— हे राजन्, वस्त्र पडलेल्या ठिकाणापासून हा रथ एक योजन येऊन पोहोचला आहे. वाष्ण्य सारथि नियमित-वेळांत वस्त्र तें आणूं शकेल, असें मला वाटत नाही.

ऋतुपर्ण— अरे, “ रथ स्थिर कर इत्यादि ” दहा बारा शब्द बोललों नाहीं, इतक्यांत रथ एक योजन मार्ग क्रमण करून आला आहे, असें ह्मणतोस ! हें तुझे भाषण सत्य आहे असें मी कसें मानूं !

बाहुक— राजन्, माझे भाषण कधीही असत्य होणार नाहीं. परीक्षा पहाणें असल्यास रथ थांबवितों. वाष्ण्य पास पाठवून वस्त्र आणवावें.

ऋतुपर्ण— पण तूं सांगतोस ही गोष्ट सत्य असल्यास वाष्ण्य परत येण्यास किमानपक्ष एक प्रहर लागेल.

बाहुक— होय महाराज; परंतु माझे भाषण सत्य आहे, हें सिद्ध करून दाखविण्यास मला त्या ठिकाणीं रथ पुनः माघारा नेला पाहिजे.

ऋतुपर्ण— बाहुका, आतां रथ माघारा नेण्याच्या खटपटींत पडूं नको. तूं अश्वविद्येंत किती निपुण आहेस हें रथारूढ होते वेळेसच माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. परंतु रथाच्या वेगाचें मान किती आहे हें समजण्याकरितां मात्र मी अशी शंका काढली होती.

बाहुक— महाराज, या वेळेस या रथाचा वेग, एका घटकेत आपण दहा योजनें जाऊं शकूं असा आहे.

ऋतुपर्ण— तूं धन्य आहेस ! बाहुका, तूं धन्य आहेस !!! सज्जनाचा सज्जनार्थी, तसाच विद्वानाचा विद्वानार्थी समागम झाला असतां परस्परांस जसा आनंद प्राप्त होतो, तसा या समर्थी माझ्या अंतःकरणास आनंद झाला आहे ! बाहुका, एकाच मनुष्यास सर्व विद्या अवगत असतात, असें नाहीं; परमेश्वराशिवाय सर्वज्ञ दुसरा कोणीच नाहीं. परंतु मला जी विद्या अवगत

आहे ती तुझ्यासारख्या विद्वानास द्वाखवावी, असें मी इच्छितों.

बाहुक— राजन्, आपण गुणत्राही आहां; हे माझ्या दृष्ट्ये-
पत्तीस आल्यावरून मला जो आनंद झाला आहे तो दर्शवि-
ण्यास मी सांप्रत असमर्थ आहे. महाराज, आपल्या विद्येचें सा-
मर्थ्य अवलोकन करण्यास मी फार उत्सुक आहे.

ऋतुपर्ण— (एक वेहेव्याचें झाड समीप आलेलें पाहून) बाहुका,
या वृक्षास पानें व फळें किती आहेत, हे तूं न मोजतां सांगूं श-
कशील !

बाहुक— महाराज, मला अक्षविद्या माहीत नाही. जो ती
विद्या जाणत असेल, तोच तें सांगूं शकेल.

ऋतुपर्ण— बाहुका, तरमग माझ्या विद्येचा पराक्रम अव-
लोकन कर. या वृक्षाचीं खालीं पडलेलीं पानें एकशें एक आहेत,
व खालीं पडलेलें फळ एकच आहे; तसेंच या वृक्षाच्या दोन
शाखांस पांच कोटि पानें आणि दोन हजार पंचाण्णव फळें
आहेत.

बाहुक— (रथ उभा करून) हे राजन्, एकादा मनुष्य आप-
लें भाषण ऐकण्यास जवळ कोणीं नाही असें समजून बडबड
करितो, तद्वत्, हे राजन्, हे आपलें भाषण आहे असें मला वाट-
ते. परंतु या वृक्षाचें छेदन करून त्याचीं पानें व फळें स्वतां मो-
जल्याशिवाय मला हे आपलें बोलणें सत्य आहे असें कधींही
वाटणार नाही. पाहा, मी हा वृक्ष आपल्यासमक्ष छेदितों.
(वाष्ण्यास) हे वाष्ण्या, तूं एक मुहूर्तपर्यंत मात्र या अश्व्याच्या
दोऱ्या ग्रहण कर.

ऋतुपर्ण— बाहुका, वृक्ष छेदून त्याचीं पानें व फळें मोज-
ण्यास तुला फार वेळ लागेल, व आपण प्रातःकाळीं कुंडिनपुरा-
स पोहचूं शकणार नाही.

बाहुक— तें कसेंही असो. माझ्या मनांत जी जिज्ञासा उ-
त्पन्न झाली आहे, तिचें सांतवन झाल्याशिवाय मी एक पाऊल
देखील पुढें चालणार नाही.

ऋतुपर्ण— हे प्रियबाहुका, मी करद्वय जोडून तुझी प्रार्थ-

ना करितों कीं, तूं या वेळेस माझ्या कार्यांत विघ्न आणूं नको. अरे, या वेळेस जर दमयंती माझ्या हातून गेली तर माझा जन्म व्यर्थ गेला असें समजलें पाहिजे.

बाहुक— हे राजन्, आपण चिंता करूं नका. एक मुहूर्त मात्र रथ थांबविल्यानं आपल्या कार्यास विलंब होईल असें आपण मनांत देखील आणूं नका. आपण ज्या वेगानें आलों आहों त्यापेक्षां सहस्रपट वेगानें मी अश्व हांकूं शकेन. महाराज, फार तर काय सांगूं ? प्रातःकाल होई तोंपर्यंत आपणास कुंडिनपुरास नेऊन पुनः आपल्या अयोध्येस पोहोंचविण्याचें सामर्थ्य माझ्या आंगीं आहे.

ऋतुपर्ण—अरे, असें आहे तर जा आणि आपली संशयनिवृत्ति करून त्वरित ये. (बाहुक रथांतून खालीं उतरतो व वृक्ष छेदून त्याचीं पानें व फळें मोजितो).

बाहुक— (विस्मयानें आपल्याशीं) अरे ! राजाच्या सांगण्याप्रमाणेंच या वृक्षाच्या पानांची व फळांची संख्या उतरली ! हा अक्षविद्येंत निपुण आहे, यांत संशय नाही. (राजास) हे राजन्, आपण अक्षविद्येच्या सामर्थ्यानें हीं पानें व फळें मोजूं शकलांत. आपणास ती विद्या पूर्णपणें अवगत आहे. माझ्या अश्वविद्येचें बल पाहून जसे आपण हर्षभरित झालां आहां तद्वत्च आपल्या अक्षविद्येचें सामर्थ्य अवलोकन करून मला परमानंद प्राप्त झाला आहे. महाराज, आपण धन्य आहां. महाराज, ही आपली विद्या आपल्यापासून ग्रहण करण्यास मी इच्छितों.

ऋतुपर्ण— जर तूं मला उदईक प्रातःकालीं कुंडिनपुरास नेऊन पोहचविशील, तर मी तुला ही अपूर्व विद्या शिकवीन.

बाहुक— हे राजन्, आपणास त्या वेळेपूर्वीच तेथें नेऊन पोहोंचविण्याविषयीं मी पूर्वीच वचनबद्ध झालों आहे, आणि तें माझे वचन मी सत्य करीन.

ऋतुपर्ण— ठीक आहे तर. मी तुला माझी अक्षविद्या शिकविण्यास सिद्ध आहे, श्रवण कर.

बाहुक—पण—राजन्, शास्त्रांत असें सांगितलें आहे कीं, द्रव्य

किंवा विद्या देऊन विद्या ग्रहण करावी. कोणापासून कोणतीही विद्या ग्रहण केली असतां तन्निमित्त विद्या ग्रहण करणाराभें त्यास कांहीं तरी दिलें पाहिजे. सांप्रत मजपार्शी द्रव्य तर नाही; परंतु मला जी अश्वविद्या येत आहे ती मजपासून संपादन करून घेण्याची आपली इच्छा असल्यास आपण ती अक्षविद्या मला शिकवावी.

ऋतुपर्ण— वाहुका, तूं माझे मनच जाणत आहेस, असें या तुझ्या भाषणावरून मला वाटते. अरे, अश्वविद्या शिकण्यास मी फार उत्सुक आहे. परंतु ती विद्या कुंडिनपुरास पोहोचल्यानंतर मी तुजपासून ग्रहण करीन. सांप्रत अक्षविद्या मी तुला सांगतो ती ऐक.

वाहुक— जशी आपली आज्ञा.

(वाहुकाच्या कर्णांत अक्षविद्येचा मंत्र सांगतो. तो मंत्र त्याच्या कर्णां पडतांच त्याच्या शरीरांत वास करणारा कलि कर्कोटकाचें विष वमन करीत करीत बाहेर पडतो. तो वाहुकास मात्र दिसतो त्यास पाहून तो त्याच्या जवळ जाऊन).

वाहुक— (रागानें) हे चांडाळा, हे अधमा, अरे हृदयशून्या, मला राज्यपदापामून भ्रष्ट करून माझ्या व माझ्या निरपराधी व प्रिय स्त्रियेमध्ये व जिवलग बालकांमध्ये वियोग करून आह्मांस गहन दुःखसागरांत बुडविणारा तो तूंच काय ! अरे दुष्टा, या समयीं तूं माझ्या शापास पात्र झाला आहेस.

कलि— (थर थर कांपत हात जोडून) अहो दयासिंधो, पुण्यश्लोक नलराजन्, मी आपला अपराधी आहे. माझ्या अपराधांची गणना करण्यास शेषही शक्तिमान् नाही. माझ्यानें आपणास जितकें दुःख देववलें तितकें मी दिलें. किमपिहि आळस केला नाही. मी दुष्ट वासना धारण करून आपणामध्ये व आपली महापतिव्रता स्त्री दमयंती आणि आपल्या जिवलग बालकांमध्ये वियोग करविला. मी माझ्या निर्दयपणाची सीमाच केली. माझ्या कृत्रिमामुळे आपण उभयतां घोर अरण्यांत फिरत असतां मी आपणांस नानाप्रकारचा त्रास दिला. असा मी दुष्ट प्राणी, या माझ्या अगणित कृतापराधांची आतां क्षमा मागण्यास देखील योग्य आहे, असें मला वाटत नाही. परंतु हे राजन्, आपण परदुःखभंजन करणारे

आहांत व शरणागताचें रक्षण करण्याचा आपला धर्म आहे हें जाणून, तसेंच आपण दीनदयाळ असून क्षमाशील असल्यामुळें मी पदर पसरून, करद्वय जोडून आपणांस विनवितों कीं, मज दीनाकडे कृपादृष्टीनें अवलोकन करून आपण आपला कोप आतां शांत करावा. मी आपल्या क्रोधानें फार भयाभीत झालों आहे. मी आपणांस शरण आलों आहे. सति दमयंतीवर मी चौर्यकर्माचा आरोप आणल्यामुळें त्यांनींही मला जो शाप दिला आहे त्या शापाच्या योगेंकरून मी अगदीं जर्जर होऊन गेलों आहे. त्यांत आपण आतां मला आणखी शाप देऊं नका. इतकी मजवर कृपा करा. हे राजन्, जर आपण कृपाकरून शाप न दिला तर आपणांस महत्कीर्तीचा लाभ करून देईन. जो आपलें, आपल्या महापतिव्रता दमयंतीचें, कर्कोटकाचें आणि पुण्यशील ऋतुपर्ण राजाचें भक्तिपुरःसर नामस्मरण करील, त्यास माझी कोणत्याही प्रकारची बाधा कधींही होणार नाहीं. आपण लोकहितेच्छु आहां तर या माझ्या वचनाकडे लक्ष्य देऊन माझ्या अपराधांची क्षमा करावी.

बाहुक— सर्व लोकांच्या हितास्तव या समयीं मी तुझी ही गोष्ट मान्य करितों. पण संभाळ, असा त्रास तूं पुनः कोणासही देऊं नको.

कलि— आज्ञा महाराज. (असें म्हणून विबव्याच्या वृक्षांत प्रवेश करितो).

(बाहुक रथारूढ होऊन जसा पक्षी आकाशमार्गी उडुण करित जातो तद्वत् अथांस गति देतो. आणि ते सर्व कुंडिनपुराचा मार्ग धरितात).

अंक ६ वा.

प्रवेश १ ला.

स्थल—कुंडिनपुर राजमंदिर.

दमयंती, इंद्रसेन, इंद्रसेना, सुशीला (दमयंतीच्या भावाची पत्नी),

केशिनी, व सुदेव.

दमयंती— अग सुशीले, मेघ नसतां मेघासारखा ध्वनि को-

तून येत आहे बरें ! अश्वशाळेंतील अश्व कां बरें खिकाळत आहेत ? अग, आज माझा वामनेत्र कां लवत आहे !

सुशीला— दमयंती, हीं शुभचिन्हें तुला होत आहेत. अग, तुझा पति आज तुला खचित भेटेल असें मला वाटतें.

दमयंती— परमेश्वर करो आणि तसें होवो.

सुशीला— (आकाशाकडे पाहून) दमयंती, दमयंती, अग वर पहा तर खरी; कोणी मोठ्या वेगानें उड्डाण करित आपणांकडे येत आहे असें मला दिसतें.

दमयंती— होय, खरेंच. चला आपण गोपुरावर जाऊं. (जातात).

केशिनी— दमयंती बाई, वर पहा, अहो एक रथ येत आहे असें मला वाटतें—

दमयंती— अगे केशिनी, हा रथच यांत संशय नाही. त्या रथचक्रांच्या ध्वनीवरून मला असें वाटतें कीं, त्यांत माझे प्राणपति खचित असावेत.

सुशीला— आणि पहा तो रथ पण आपल्या वाज्यांत उतरला.

(सर्व गोपुरावरून खाली उतरतात).

दमयंती— केशिनी, अग पहात्येस काय ! जा आणि कोण आले आहेत त्यांचा शोध करून त्वरित ये. (ती जाऊन सुदेवासह प्रवेश करिते).

सुदेव— देवी दमयंती, मी युक्तिप्रयुक्ति करून त्या बाहुकास तर येथें घेऊन आलों आहे. अग, पण माझी दुर्दशा काय झाली आहे हें तुला काय सांगूं ! तो बाहुक मनुष्य आहे असें मला वाटत नाही. जसा प्रत्यक्ष खवीसच मला भासतो ! अयोध्येत त्यास पाहिल्या दिवसापासून माझ्या पोटांत इतका धसका बसला आहे कीं, तेणेंकरून अज्ञानपर्यंत देखील मी तापानें मरत आहे.

दमयंती— आर्य सुदेव, तूं घाबरूं नको. सर्व ठीक होईल. पण तुला कांहीं शोध लागला का ?

सुदेव— शोध झणून इतकाच कीं, रंगरूपाशिवाय दुसरें सर्व मिळतें.

दमयंती— तरमग कांहीं विंता नाहीं. अगे केशिनी, आपल्या अश्वशालेंत उतरलेला बाहुक नांवाचा मनुष्य हा कोण आहे हे समजण्यासाठीं आपणास चौकशी करणे आहे ह्मणून तूं त्याचे जवळ जा; आणि मोठ्या नम्रतेनें त्यास विचार कीं, आपण कोण आहां व कोठून आलां आहांत ? नंतर इंद्रसेना व इंद्रसेन या दोन बालकांस त्याचे जवळ घेऊन जा; त्यांस पाहून तो काय करितो तें मला येऊन सांग. त्याचप्रमाणें स्वयंपाक करण्याचें सर्व साहित्य त्यास दे, परंतु त्यांत अग्नि, उदक किंवा पळी देऊं नको. व स्वयंपाक झाल्यानंतर त्याच्या जवळून शिजविलेले थोडेसें मांस मागून घेऊन ये. जा पाहूं लवकर.

केशिनी— आज्ञा स्वामिणी. या सर्व खुणा मिळाल्यावर आणखी काय पाहिजे !

सुशीला— दमयंती, मीही जातें व पहात्यें तो काय करितो तें ?

(सर्व निघून जातात).

प्रवेश २ रा.

स्थल— अश्वशाला.

सुशीला, केशिनी, इंद्रसेना, इंद्रसेन, व बाहुक.

(बाहुक बसला असतां सुशीला, केशिनी इत्यादि प्रवेश करितात).

इंद्रसेन व इंद्रसेना— (बाहुकास पहातांच भिऊन) अग आई !!
(केशिनीच्या गळ्यास मिठी मारितात).

केशिनी— हा ग कोण मेला राक्षस ! मुलांस भेवडाविण्यास येथें आला आहे. (बाहुकास) अरे, तुझें तोंड फिरीव. तुझें हें विक्राळ रूप पाहून मुलें घाबरतात ना ?

सुशीला— अग याला का कोणी नलराजा ह्मणेल ? परमेश्वर जाणे, दमयंतीस कशी भ्रांति पडली असेल ती !!

बाहुक— (पुढें हात करून) हे मनोहर बालकांनो, भिऊं नका. मला तुमचें आलिंगन घेऊं द्या. या, मजजवळ या. (असें ह्मणून मुलांस पोटाशीं धरितो व त्यांस अंकावर बसवून रडूं लागतो).

केशिनी— अग, हा मेला असें ग काय करतो ? (बाहुकास)

अरे दांडग्या, राहूंदे तुझा खेळ. मुलांस का चिरडून टाकतोस !
अरे, तुला दिसत का नाही मेल्या ! मुलं कशीं भयाभीत झालीं
आहेत तीं ! ! (त्याच्या जवळून मुलांस ओढून घेते).

सुशीला— (केशिनीस) अगे, हा इतका रडतो गे कशाला !

केशिनी— फुटले त्याचे डोळे ! कोणी ढोंगी तर दिसतो.

बाहुक— मी ढोंगी नाहीं. अशींच गोजिरवाणीं माझीं बा-
लकें आहेत. यांस पाहून त्यांचें स्मरण झाल्यामुळें माझ्या नेत्रां-
तून अश्रुपांत होत आहेत.

केशिनी— बरें बरें ! तोंड मीट ! दांत दाखवूं नको !

सुशीला— अग केशिनी, असे कठोर शब्द तूं त्यास बोलूं
नको. मुलांस पाहून हा रडतो यांत कांहीं तरी मर्म आहे, असें
मला वाटतें. बरें, यास स्वयंपाकाची सामग्री देऊन तर पाहूं,
हा काय करतो तें !

केशिनी— ठीक आहे. (सेवकास हाक मारिते) अरे सेवका, इकडे ये.

सेवक— काय आज्ञा आहे ?

केशिनी— हे सेवका, माजघरांत सिद्ध करून ठेवलेली
सामग्री त्वरित घेऊन ये. (तो जातो व सामग्री व रिक्तकुंभ व चूळ
घेऊन येतो).

सेवक— ही आणली पाहा !

केशिनी— (बाहुकास) ही घे सामग्री, आणि ऋतुपर्ण रा-
जासाठीं लौकर स्वयंपाक कर.

बाहुक— ठीक आहे: (असें झणून तो स्वयंपाकाची तयारी करितो
ती पाहून).

सुशीला— (केशिनीस) अग, तूं याला अग्नि व उदक दिलें
नाहींस तर हा स्वयंपाक कसा करील ?

केशिनी— (हळूच) सुशीला बार्ड, उगीच रहा, हें सर्व त्या-
ची परीक्षा पाहण्यासाठीं केलें आहे.

(नल चूळ मांडून तींत काष्ठे घालून अग्नि उत्पन्न करितो; त्याचप्रमाणें
रिक्तकुंभांत उदक उत्पन्न करितो व स्वयंपाक करूं लागतो व पळीशिवाय हात-
नेच शिजतें अन्न ढवळूं लागतो हें पाहून).

सुशीला—अग बाई ! काय ग चमत्कार हा ! चुलींत लांकडे ठेविलीं मात्र. इतक्यांत तींत अग्नि ग कसा उत्पन्न झाला ! तसाच रिक्तकुंभास त्यानें हात लावतांच तो उदकानें कसा भरून गेला ! अग, काय चमत्कार हा ! !

केशिनी— सुशीला बाई, दुसरा चमत्कार पाहिलात का ? अहो, शिजत्या अन्नांत नुसता हात घालून कसें ढवळीत आहे तें पहा ! त्याला पळीचेंही अगत्य नाही ! सुशीला बाई, चला आपण जाऊं व हे सर्व चमत्कार दमयंती बाईंस सांगूं. त्या आपली वाट पहात बसल्या असतील. चला.

वाहुक— (केशिनी गुप्तरीतीनें आपण काय करितों हें पहात आहे असें पाहून रागावून) कां ग बाई, तूं येथें उभी ! जा येथून, संभाळ पुनः आलीस तर.

(सुशीला व केशिनी मुलांसह निघून जातात)

प्रवेश ३ रा.

स्थल— राजमंदिर.

(दमयंती व सुदेव मंदिरांत बसलीं असतां सुशीला व केशिनी—
इंद्रसेना व इंद्रसेन यांसह येतात.)

दमयंती— केशिनी, अग कसें काय ! कांहीं चमत्कार तुझ्या दृष्टीस पडले काय ?

केशिनी— दमयंती बाई, चमत्कार ह्मणून किती सांगूं ! नलराजाचीं सर्व लक्षणें त्याच्यांत आहेत, असें माझ्या अवलोकनांत आलें. मंत्र जपून तृण व काष्ठांवर फुंकतांच त्यानें अग्नि प्रज्वलित केला. तसेंच रिक्तघटास स्पर्श करितांच त्यांत उदक निर्माण झालें. कढत पदार्थ त्यानें आपल्या बोटानें ढवळिले, परंतु त्याचीं बोटे भाजलीं नाहींत. अहो, मी तें पाहून अगदीं चकित झाल्यें आहे.

सुशीला— अगे दमयंती, मुलांस पाहतांच त्यास मोठा ग-
हिवर आला व तो रडूं लागला, व बोलूं लागला कीं, माझींही बालकें अशींच गोजिरवाणी आहेत.

दमयंती— तरमग हीं सर्व लक्षणे तुझ्या दृष्टीस पडलीं ?

केशिनी— होय; पण मुखचर्येवरून मात्र संशय येतो.

दमयंती— कांहीं चिंता नाही. केशिनी, जा लौकर. त्याचा स्वयंपाक झाला असेल, तर त्यांतून थोडेंसे मांस त्याजपासून मागून आण.

केशिनी— आतां मी त्याच्याजवळ जाण्यास भित्तये. कारण, तो मला शेवटीं असें बोलला कीं, “संभाळ पुनः आलीस तर.”

दमयंती— कांहीं चिंता नाही. मी सुदेवास पाठवित्तये. (सुदेवास) सुदेवा, तूं जा पाहूं.

सुदेव— मी त्या जिवंत संवंधाजवळ कधींही जाणार नाहीं. तो मला झोंपेंत देखील दिसतो ! नकोरे वावा ! !

दमयंती— अग केशिनी, तुझ्याशिवाय हें काम होणार नाहीं, ह्मणून तूंच जा आणि मांस आण. (ती जात्ये व मांस घेऊन येत्ये).

केशिनी— स्वामिणी, हें आणलें.

दमयंती— (मांस चाखून) काय सांगूं ! स्वाद पण तोच ! आतां मला कांहींच संशय राहिला नाहीं. रंग व रूप हीं कोणाएकाच्या शापानें बदललीं असतील. कांहीं चिंता नाहीं. सुदेवा, मला त्यास एकांतीं भेटण्याची जर माझ्या पित्याची आज्ञा होईल तर माझ्या मनांत उरलेल्या संशयाची निवृत्ति होईल.

सुदेव— वरें, ही गोष्ट मी तुझ्या मातेस जाऊन कळवितों. (सुदेव जाऊन परत येतो).

सुदेव— देवी दमयंती, तुझ्या इच्छेप्रमाणें भीमक राजाची आज्ञा झाली आहे. तुला अश्वशाळेंत जाण्याचें अगत्य नाहीं. तुझ्या पित्यानें बाहुकास बोलावूं पाठविलें आहे. तर आतां बाहुकच येथें येईल. आह्मांस येथून जाण्याची तुझी आज्ञा असावी.

दमयंती— ठीक आहे, जा. (दमयंतीशिवाय सर्व जातात व बाहुक प्रवेश करितो).

बाहुक— (आपल्याशींच) हर हर ! माझ्या विरहदुःखानें इच्या मुखाची कांति इतकी बदलून गेली आहे कीं, माझ्यानें इ-

ला. ओळखवत देखील नाही. ६ अरे परमेश्वरा ! इची दशा अशी व्हावी काय ! असो. (दमयंतीस) हे स्त्रिये, तुझ्या पित्याने मला तुझ्याजवळ कशासाठी पाठविले आहे, हे मला समजत नाही. काय तुझे ह्मणणे आहे ?

दमयंती— (आपल्याशीच) अरे ! स्वरही मिळतो ! ! (बाहुकास) कांहीं विचारणे आहे ह्मणून मी आपणांस येथे पाचारण केले आहे. आपल्या आगमनाने मला आनंद झाला आहे. अहो सर्वधर्मज्ञ नलराज आपल्या स्त्रियेचा त्याग करून गेले आहेत, ते आपणांस कोठे दृष्टीस पडले आहेत काय ? अहो, माझा कांहीं एक अपराध नसतां भयंकर व निर्जन वनांत माझा व्यर्थ त्याग करून ते कोणीकडे गेले आहेत, त्यांचा शोध मला अद्याप लागत नाही. मी निद्रावस्थेत असतां माझे वस्त्र छेदून मला घोर अरण्यांत टाकून नलराजाशिवाय दुसऱ्या पुरुषाच्याने कसे जावेल !

बाहुक— हे स्त्रिये, त्याच्या मनांत कांहीं शंका उत्पन्न झाल्याशिवाय त्यानें तें काम केले नसेल. तसें करण्यास त्याला कांहीं तरी कारण असेल असें मला वाटते. सात दिवसांची उपोषित असतां सायंकाळपर्यंत श्रम करून मोठ्या कष्टाने प्राप्त झालेल्या मत्स्याचे भक्षण, आपल्याच पोटाकडे लक्ष्य देऊन, करणारीचें हृदय किती तरी निष्ठुर असले पाहिजे बरे !

दमयंती— अहो, तिनें तो मत्स्य भक्षण केला ही गोष्ट खरी असल्यास ती निष्ठुर खरी. परंतु शकुंतपक्षी वस्त्रासह उडाण करून गेला त्या वेळेस—

बाहुक— हे स्त्रिये, तुझ्या बोलण्याचा अर्थ मी समजलों. त्या वेळेस जरी त्या सुहास्यवदनीनें परम प्रीतीनें आपले अर्ध वस्त्र दिले तरी—

दमयंती— पुरे पुरे, त्या गोष्टी आतां नकोत. माझे प्राणनाथ मला कधीं भेटतील असें झाले आहे. माझे पंचप्राण त्यांच्या विरहाने व्याकुळ होत आहेत. मी चातक पक्ष्याप्रमाणे त्यांची मार्गप्रतीक्षा करीत आहे.

बाहुक— हैं तुझे भाषण मला सर्वथैव सत्य वाटत नाहीं. कारण कीं, अगे स्त्रिये, तुझी प्रीति जर तुझ्या भ्रतारावर असती तर तो जिवंत असतां तूं दुसऱ्यास वरण्यास सिद्ध कां झाली असतीस ?

दमयंती— ही शंका आपण मनांत आणूंच नये. कारण कीं, देवादिकांचाही त्याग करून जिणें त्यांस वरिलें, तें उगीच का असेल ! माझ्या प्राणपतीचा शोध लागावा ह्मणून स्वयंवराचें निमित्त मात्र केलें आहे. असेंही असतां आपणास जर शंका येत असेल, तर मी असें दिव्य करित्यें कीं, जर मी केव्हांही कायेनें, वाचेनें किंवा मनानें पापाचरण केलें असेल किंवा नलराजाव्यतिरिक्त दुसऱ्यास वरण्याची इच्छा धारण केली असेल तर, सर्व जगांत संचार करणारा, तसाच सर्व प्राणिमात्रांच्या सर्व कर्मांचा साक्षीभूत वायु, त्याचप्रमाणें तीक्ष्ण किरणें धारण करणारा व सर्व भुवनांत भ्रमण करणारा सूर्यनारायण, तसाच सर्वांच्या हृदयां साक्षिरूपें वास करणारा चंद्रमा, आणि सर्व पातक्यांस शासन करणारा रुद्र, हे माझ्या पंचप्राणांचा अवरोध करोत. आणि जर मी माझे पातिव्रत्य रक्षण केलें असेल तर अहो तुम्हीं रुद्र—वायु—सूर्य—चंद्रमा हो, तुम्हीं या समयीं प्रगट होऊन माझ्या निर्दोषतेविषयीं जें जाणत असाल तें निवेदन करा.

(हैं ऐकून विमानांतून देव खालीं उतरतात).

रुद्र— हे महापतिव्रते दमयंती, हे चंद्रसूर्य आकाशांत ज्यावत्कालपर्यंत भ्रमण करीत असतील तावत्कालपर्यंत सर्व जन तुझे पातिव्रत्य गावोत. (नलास) हे पुण्यश्लोक नलराजा, या दमयंतीनें कोणत्याही प्रकारचें पापाचरण केलें नाहीं, हैं आह्मी तुला सत्य सांगतो. हे राजन्, मी व वायु, तसेच सूर्य व चंद्र, या चौघांजणांनीं तुझ्या प्रार्थनेप्रमाणें या दमयंतीचें रक्षण केलें आहे आणि इनें आपल्या धर्माचें पालन केलें याविषयीं आह्मीं इचे साक्षी आहो. इनें तुझ्या प्राप्तीकरितां मात्र पुनः स्वयंवर करण्याचें निमित्त केलें आहे, कारण कीं, हे राजा, एका दिवसांत शतयो जनें मार्ग क्रमण करून येथें येण्यास तुझ्याशिवाय दुसरा कोण

पुरुष समर्थ आहे ! यास्तव मी तुला सांगतो कीं, तूं आपल्या मनांत कांहीं एक शंका न आणितां इचा अंगीकार कर.

नल— हे मम प्राणवल्लभे—

दमयंती— अहो प्राणनाथ !

(असें झणून नलदमयंती एकमेकांस आलिंगितात).

(भीमक, वज्रवती, इंद्रसेना, इंद्रसेन, सुशीला, सुदेव पुरोहित इत्यादि प्रवेश करितात. आणि रुद्रास पाहून सर्व नमतात, इतक्यांत पुष्पवृष्टि होते).

नल— मम प्राणवल्लभे ! हे कमललोचने, तुझ्यासारखी पतिसेवा-परायण दुसरी स्त्री त्रिभुवनांतही मिळणें नाहीं. माझे दैव मोठें झणून माझे हरवलेलें रत्न मला पुनः मिळालें. अगे, माझ्या योगें करून तुला जें दुःख प्राप्त झालें तें मी होऊन तुला दिलें, असें समजू नको. त्या दुष्ट कलीनें माझ्या शरीरांत प्रवेश करून तुझा व माझा वि-योग केला.

दमयंती— प्राणपती, गतगोष्टीचा खेद करूं नये. होणार तें कधींच चुकत नाहीं. पण आपलें शरीर असें विरूप होण्याचें कारण मी जाणण्यास फारच अधीर झालें आहे.

नल— हे प्राणवल्लभे, तुला सोडून मी अरण्यांत फिरत असतां, मला कोणी ओळखूं नये झणून कर्कोटक नांवाच्या नागानें मजवर प्रत्युपकार करण्याकरितां मला दंश केला, तेणें करून मी विरूप झालों. परंतु त्यानें मला हीं (वस्त्रें दाखवितो) दोन वस्त्रें दिलीं आहेत. हीं परिधान केल्यावर माझे पूर्वरूप मला प्राप्त होईल. (कर्कोटकाचें स्मरण करून तीं वस्त्रें परिधान करितांच नलास पूर्वरूप प्राप्त होतें. इंद्रसेना व इंद्रसेन त्यास भेटतात).

रुद्र— हे सती दमयंती, तुझ्यासारखी पतिव्रता या भूमंडला-वर दुसरी कोणी नाहीं. हे दमयंती, तुझ्या स्वयंवरसमयीं इंद्रादिक देवही तुझ्या पाणिग्रहणाची इच्छा धरून याचना करण्यास आले होते. परंतु तूं त्यांचाही त्याग करून नलास वरिलेंस; तसेंच नलराजाच्या विपत्कालीं त्याच्या समागमें घोर अरण्यांत हिंडून व त्यानें तुझा त्याग केल्यानंतरही त्याच्या शोधासाठीं अरण्यवास भोगून तूं आपल्या धर्माचें रक्षण केलेंस. हे सती, तूं धन्य आहेस !

दमयंती— (नमन करिते).

रुद्र— हे राजा, आतां तूं त्वरेनें आपल्या निषध देशास नमन कर. तुला तेथें राज्याची व सुखाची प्राप्ति होईल.

नल— आज्ञा महाराज.

भीमक— (सेवकास) सेवका, वस्त्रालंकार घेऊन ये. (तो जातो व वस्त्रालंकार घेऊन येतो. तीं घेऊन नलास) हे नलराज, आपण या वस्त्रालंकारांचा स्वीकार करावा. व मी माझे सैन्य आपणांस देतो हें घेऊन पुष्करासमागमें युद्ध करून आपलें राज्य जिंकून घ्यावें.

नल— मला आतां वस्त्रालंकार नकोत आणि राज्यही नको. द्यूत खेळण्यास जी माझी प्रजा मला निषेध करित होती तीस माझे हें वदन कसें दाखवूं ! तपश्चर्येस जाऊन देहाचें सार्थक करावें अशी इच्छा माझ्या मनांत उत्पन्न झाली आहे.

पुरोहित—हे राजन्,त्या सर्वकृत्यांचा दोषी कलि आहे ह्मणून ती गोष्ट आपल्या मनांत देखील आणूं नका. राजन्,तपश्चर्येस जाणें हा उत्तम पक्ष खरा; परंतु आपला पुत्र इंद्रसेन राज्य चालविण्यास योग्य झाला नाही ह्मणून व आपल्या वियोगानें खिन्न झालेली व राजभक्तिपरायण प्रधानादि प्रजा, तिचें समाधान करण्यासाठीं, हे राजन्,हा आपला सांप्रतचा स्तुत्य उद्देश रहित करा, व वस्त्रालंकारांचा स्वीकार करून आपले श्वशुर आपणांस जें सांगत आहेत त्याप्रमाणें वागा व सुखी व्हा.

नल— आज्ञा महाराज. (वस्त्रालंकार स्वीकारतो व सर्वास आनंद होतां).

अंक ७ वा.

प्रवेश १ ला.

स्थल—निषधदेश—राजमंदिर.

पुष्कर, प्रधान, सेनापति, नल, दमयंती, इंद्रसेना, इंद्रसेन, दास, सेवक, इत्यादि.

पुष्कर— प्रधानजी, आज एक मास पूर्ण झाला, माझ्या चित्तास समाधान वाटत नाही.

प्रधान— होय, तें महाराजांच्या मुखचर्येवरून स्पष्ट दृष्टोत्पत्तीस येते. पण महाराजांस चिंता प्राप्त होण्याचें कारण काय असावे बरें !

पुष्कर— प्रधानजी, मला असें स्वप्न पडलें कीं, माझे सर्व राज्य गेलें व माझा सर्वस्वी नाश झाला.

(इतक्यांत नलराजाकडील दूत प्रवेश करितो).

दूत— (वंदन करून) महाराज, नगराबाहेर नलराज सकुटुंब सपरिवार प्राप्त झाले आहेत. मला त्यांनीं आपणांस कळविण्याकरितां पाठविलें आहे.

पुष्कर— प्रधानजी, आतां मला कांहीं नीट दिसत नाही. कांहीं तरी विपरीत आहे. असो. पण आपण जाऊन मोठ्या सन्मानानें नलराजास सभेंत घेऊन यावे.

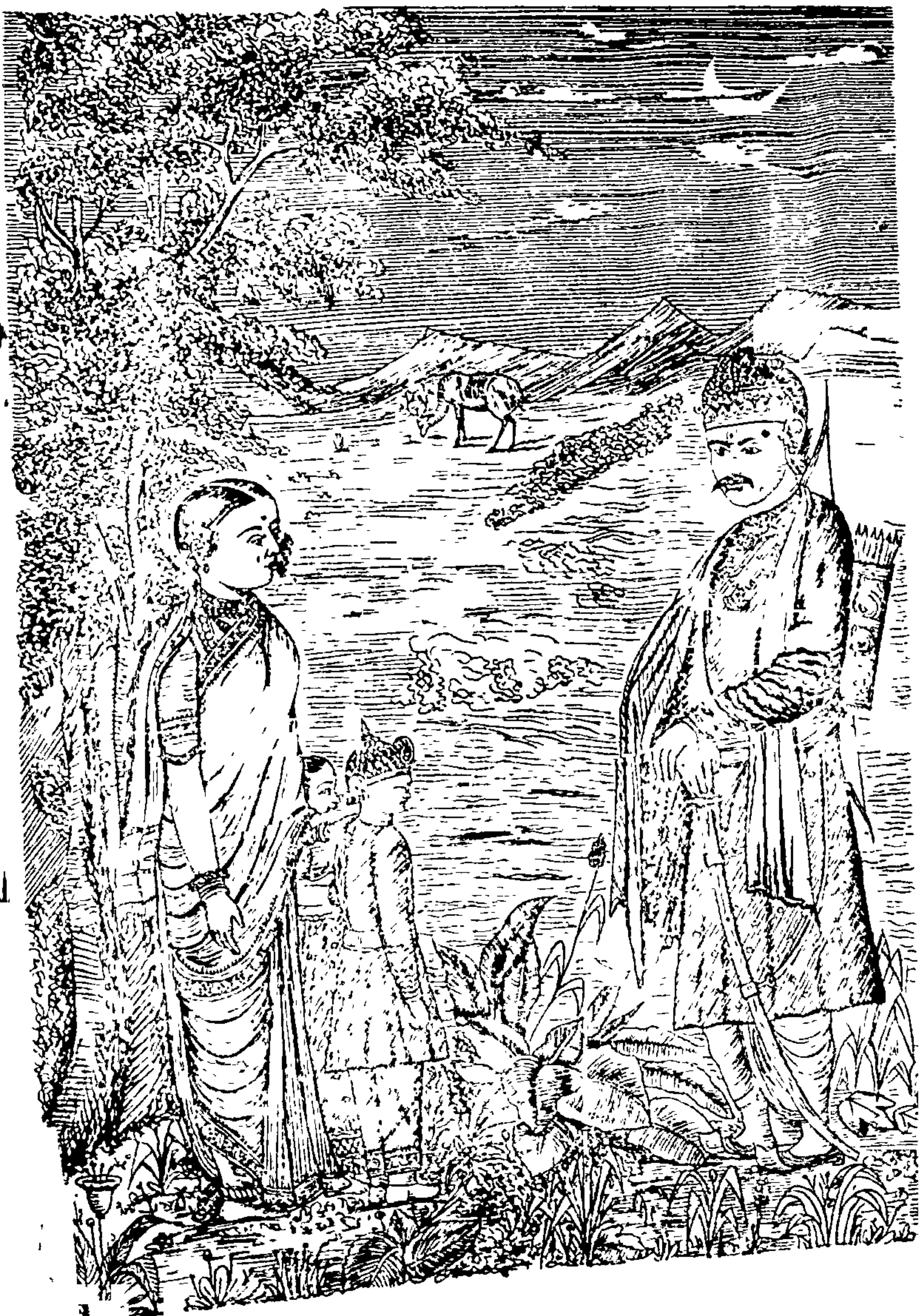
प्रधान— आज्ञा. (असें म्हणून जातो व नलराजासह परत येतो).

पुष्कर— (नलराजास पाहतांच सिंहासनावरून उठून नमन करितो व हात जोडून) पुण्यश्लोक नलराजा, आपलें आगमन कां झालें ?

नल— हे पुष्करा, आतां मी पुष्कळ द्रव्य संपादन करून आलों आहे, आणि माझ्या मनांतून पुनः एकवार तुजशीं द्यूत खेळण्याची इच्छा आहे. पणांत मी आपलें सर्व द्रव्य व माझी प्रियपत्नी दमयंतीही लावण्यास सिद्ध आहे. तूं आपलें सर्व राज्य पणांत लाव. द्यूताचा एकच डाव आपण खेळूं, त्यांत मी हरलों तर माझे सर्व द्रव्य व स्त्री दमयंती हीं तूं जिंकशील व तूं हरलास तर तुझे सर्व राज्य मी जिंकून.

पुष्कर— नलराज, ठीक आहे. अहो, तुझीं द्यूतांत आपली स्त्री दमयंतीही लावण्यास सिद्ध झालां आहां हें ऐकून मला परमालहाद झाला आहे. मला ती रूपवती दमयंती प्राप्त झाली तर माझ्या जन्माचें सार्थकच झालें.

नल— (रागावून व नम्र खड्ग हातांत घेऊन त्याच्या आंगावर धांवतो) हे मूढा, हे अल्पमते, अरे, पणांत तुझा जय होण्यापूर्वीं अशा नीच शब्दांचा उच्चार करण्यास तुला लज्जा कशी वाटत नाही !

पुष्कर—अरे, किमर्थ वलगना करितोस. चल वैस द्यूत खेळण्यास.

नल— ठीक आहे चल. (द्यूत खेळतात. एक डाव होतांच पुष्कर सर्वस्वो हरतो. हें पाहून).

सर्व लोक— (आनंदानें) नलराजाचा जयजयकार असो !!

नल— (पुष्करास अगदीं दीन झालेला पाहून) अरे पुष्करा, जरी तुझे सर्व मी जिंकून घेतलें आहे तरी तूं मनांत अगदीं भिऊं नको. माझा लोभ पूर्ववत्च तुजवर आहे असें समज. पूर्वीं तूं मजबरोवर द्यूत खेळून माझे राज्य हरण केलेंस आणि तेणेंकरून मला जें दारुण दुःख प्राप्त झालें तत्संबंधी तिलमात्रही दोष तुजकडे नाही. तें सर्व कृत्य त्या दुष्ट कलीचें होय. हे बांधवा, माझ्या नगरांत राहण्याची तुझी इच्छा असल्यास सुखानें राहा.

पुष्कर— महाराज, आपले अनेक उपकार माझ्या मस्तकीं असतां आपणांशीं वैर जोडिलें व आपणांस राज्यभ्रष्ट करून वनवासास पाठविलें; तसेंच आपणांस जितकें दुःख देववेल तितकें दिलें. या माझ्या कृतापराधाची मला क्षमा असावी. महाराज, पुनः तपश्चर्या करून जन्माचें सार्थक करून घेण्याचा माझा हेतु आहे. यास्तव मी अरण्यांत जातो.

नल— अरे, इतक्यांतच तपश्चर्येस जाण्याकरितां माझ्यानें तुला अनुमोदन देववत् नाही. तुला मी एक गांव देतो त्यांत तूं सुखरूप राज्य कर.

पुष्कर— जशी आपली आज्ञा. महाराज, हें सिंहासन आपलेंच आहे. यावर आरूढ होऊन सर्व लोकांस आनंद द्यावा. (नलराजा सिंहासनारूढ होतो. लोक जयजयकार करितात. पुष्पवृष्टि होते मंगलवाद्यें वाजूं लागतात. वारांगना येऊन नृत्य गायन करितात).

पद. (चा० अशाश्वत संग्रह कोण करी).

तारक नाव पति ॥ स्त्रियांसी ॥ ध्रु० ॥

पतिसेवाव्रत आचरती ज्या, भवसागर तरती ॥ १ ॥

इहलोकीं सुख उपभोगुनियां, अंतीं उद्धरती ॥ २ ॥

सति दमयंती पतिव्रतेचा, महिमा वर्णुं किती ॥ ३ ॥

(गायन करून जातात).

नल— अहो प्रिय बुधजन हो, या स्थलीं तुह्मांस पुनः अवलोकन करून माझ्या जिवास फार समाधान वाटत आहे. ज्या द्यूतानें मला व माझ्या प्रिय दमयंतीला आणि जिवलग बाळकांना दुःखसमुद्रांत लोटून दिलें होतें तें अनर्थकारक द्यूत खेळूं नये ह्मणून तुह्मी येऊन माझी अनेक प्रकारें प्रार्थना केली. परंतु मी तुमच्या विनंतीकडे केवळ दुर्लक्ष्य करून तुह्मांस मुकलीं होतो. परंतु तुमची मजवर अतिशय भक्ति असल्यामुळे कृपाळु परमेश्वरानें मला तुह्मांस पुनः भेटण्याचा हा योग्य व सुखदायक प्रसंग आणला आहे. या प्रसंगीं मी सुप्रसन्न आहे. काय इच्छित असेल तें मागा.

सर्व— हे राजन्, आपणांस पुनः सिंहासनारूढ अवलोकन करून आह्मांस जो आनंद प्राप्त झाला आहे त्याचें वर्णन करण्यास आह्मी असमर्थ आहों. महाराज, आपण सुप्रसन्न होऊन आह्मांस मागा ह्मणून सांगतां, तर आह्मी मागतां हें द्या.

नल— काय मागतां ? मागा. मी तें देण्यास सिद्ध आहे.

सर्व लोक—

श्लोक. (शिखरिणीवृत्त).

जर्गी या राजेंद्रा सकल वनिता ज्या विलसती ॥
सुवेळीं दुर्वेळीं पतिवरि सम प्रेम धरिती ॥
कदा दुष्कर्माच्या दुरितरूप अभ्रीं न लपती ॥
असें हो साध्वीच्या वरदवचनें हीच विनती ॥

दमयंती—

आर्या. (गीति).

ज्या ललना भक्तीनें, पतिसेवाव्रतिं सदैव रमतील ॥
इहलोकीं सुख भोगुनि, तारुनि अपुल्या पतीस तरतील ॥

(प्रच्छादनपट पडतो).

— समाप्त —

या पुस्तकास आश्रय देणाऱ्या गृहस्थांचीं नांवे.

नांवे	प्रती.	नांवे	प्रती.
ए. रा. हरिश्चंद्र शामराव.	... ६	रा. रा. भवानीशंकर मंगेश धुमे.	२
„ वापुजी हरिश्चंद्रजी	... ५	„ शामराव भास्कर कोठारे.	२
„ नारायण रामचंद्र.	... ४	डाक्टर पांडुरंग गोपाळ...	२
„ अनंदराव विनायक	... ४	रा. रा. नानू नारायण कोठारे ...	२
एववाहादुर नाना मोरोजी...	३	„ बाबा लक्ष्मणजी...	२
श्रीमंत किवे साहेब, इंदुर...	२	राववाहादुर पांडुरंग दिनानाथजी.	२
रा. रा. जगन्नाथ शंकर.	... २	रा. रा. खंडेराव त्रिमणराव वेदर-	
„ विनायक बापु जोशी	... २	कर	२
„ भाई जिवनजी.	... २	„ शांताराम नारायण	२
„ बाळ बापु.	२	„ कृष्णराव विठोजी...	२
„ शिवशंकर काशिनाथ	... २	„ अनंदराव लक्ष्मण.	१
„ बाळाजी पांडुरंग.	... २	„ अण्णाजी बाबुराव अंगळ	१
„ भाईशंकर नानाभाई	... २	„ अनंदराव हरिश्चंकर	१
„ नारायण काशिनाथ	... २	„ अनंदराव रावजी.	१
„ सदाशिव विश्वनाथ धुरंधर	२	„ अनंदराव भाऊ...	१
प्रोफेसर रामकृष्ण गोपाळ भांडा-		अ० इ० कमींग इस्कायर.	१
रकर.	२	रा. रा. अनंदराव दामोदर.	१
रा. रा. बळवंतराव मंगेश वागळे.	२	„ अनंदराव लक्ष्मण	१
„ बाळकृष्ण वासुदेव.	... २	„ अ० रामकृष्ण.	१
„ जनार्दन गोपाळ.	... २	„ अनंदराव साबाजी.	१
„ श्रीकृष्ण नारायण.	... २	अरन ड्यानियल इस्कायर	१
„ शामराव पांडुरंग.	... २	रा. रा. अनंदराव पांडुरंग.	१
„ पांडुरंग राघोबा.	... २	„ अनंदराव लक्ष्मण नवलकर.	१
डाक्टर अनंता चंद्रोबा	... २	„ अनंता आत्माराम	
रा. रा. गणपतराव सर्वोत्तम मा-		शेरतुकडे.	१
नकर... ..	२	„ अनंदराव चापाजी	१
„ बाळाजी नारायण	... २	„ आत्माराम बाळकृष्ण	१
„ रघुनाथ नारायण खोटे.	२	„ आत्माराम सदानंद	१

नांवें	प्रती.	नांवें	प्रती.
रा. रा. आत्माराम विनोबा पाखडे.	१	रा. रा. के० अनंदराव.	१
„ आत्माराम जगन्नाथ ...	१	„ खंडेराव मोरोजी	१
„ आत्माराम नारायण ...	१	„ गणपतराव गोपिनाथ ...	१
शेट. आ० डी० माजी. ...	१	„ गणपतराव बाळाजी. ...	१
रा. रा. आत्माराम शिवशंकर ...	१	„ गजानन जनार्दन प्रधान.	१
अज्ञम आबन साहेब सावतअल्ली.	१	„ गणपतराव जगन्नाथ दळवी.	१
आर. वेन्जामिन इस्कायर. ...	१	„ गजानन बापूजी	१
रा. रा. काशिनाथ लक्ष्मणजी ...	१	„ गणेश रामजी.	१
रा. रा. काशिनाथ दिनानाथ ...	१	„ गणपतराव रामचंद्र कोठारे.	१
„ काशिनाथ त्रिवक तेलंग	१	„ गणपतराव चिंतोबा तात्या.	१
„ कृष्णराव विनायक. ...	१	„ गणेश रामचंद्र देसाई...	१
„ कृष्णाजी भिवाजी. ...	१	„ गोपाळ पांडुरंग.	१
„ कृष्णराव विनायक. ...	१	„ गोविंद नारायण.	१
„ काशिनाथ दाजी. ...	१	„ गोविंद महादेव जेठये....	१
„ कृष्णराव रामचंद्र. ...	१	„ गणपत अनंदराव. ...	१
„ काशिनाथ पांडुरंग परब.	१	„ गंगादास विजभुखणदास.	१
„ केशव विनायक धैर्यवान.	१	„ गोपिनाथ निळाजी. ...	१
„ काशिनाथ पुरुषोत्तमजी.	१	„ गजानन कृष्णनाथ. ...	१
„ क. बाळकृष्ण.	१	„ गणपतराव रावजी. ...	१
„ काशिनाथ बापू जोशी...	१	„ गणपतराव माधवराव	
„ केशव नारायण बडोदेकर.	१	धैर्यवान... ..	१
„ कृष्णनाथ गोविंदनाथ...	१	„ गणपत अनंदराव. ...	१
„ कृष्णराव नारायण. ...	१	„ गणपतराव मोरोजी झाववा	१
„ कृष्णराव रामचंद्र... ..	१	„ गणपतराव माधवराव ...	१
„ कृष्णाजी विठ्ठल लिमये...	१	„ गोविंद गंगाधर फडके ...	१
„ कृष्णनाथ रघुनाथ खोटे...	१	„ गोविंदराव हरी. ...	१
„ कृष्णराव दिनानाथ ...	१	„ गोविंद बळवंत. ...	१
„ कृष्णराव राघवेंद्र सौमित्र.	१	„ गोविंद बल्लाळ मोरे. ...	१
„ केशरीनाथ अनंदराव. ...	१	„ गोविंद दामोदर. ...	१
„ काशिनाथ विठोबा. ...	१	„ गोविंद वासुदेव.	१
„ काशिनाथ हरबा. ...	१	„ गणेश हरी.	१
„ काशिनाथ धाकजी. ...	१	„ गणू राघोजी.	१

नावें	प्रती.	नावें	प्रती.
रा. रा. गोपिनाथ आत्माराम....	१	रा. रा. त्रिंबकराव वापुजी मायदेव.	१
„ गणपत सदाशिव राव ...	१	„ त्रिंबकराव रघुनाथ गरुड.	१
„ गणपत लक्ष्मण.	१	„ तुकाराम तात्या	१
राव साहेब गणपतराव मोरोबा		„ दिनानाथ माधवजी. ...	१
पितळे ह्यांची भार्या...	१	„ दादाजी रघुनाथ. ...	१
रा. रा. गंगाधर जगन्नाथ सिरोळकर.	१	„ द्वारकानाथ जगन्नाथ. ...	१
„ गणपत नानाभाई राणे...	१	„ दिनानाथ मोरोबा. ...	१
„ गणपतराव सदानंदजी...	१	„ दिनानाथ पांडुरंग. ...	१
„ गोपिनाथ दामोदर. ...	१	„ द० स० राणे. ...	१
„ गणपतराव पांडुरंग. ...	१	„ दयाल जेराज.	१
„ गोविंद भिकाजी अठवले.	१	„ दादाभाई नारायण. ...	१
„ चिंतोबा भास्करजी. ...	१	„ दिनानाथ रघुनाथ खोटे.	१
„ चिंतामण गोपाळ. ...	१	„ द्वारकादास मुलजी. ...	१
„ चिंतू माणकजी. ...	१	„ देवीदास माधवदास. ...	१
„ चिंतामण गोविंद. ...	१	„ दिनानाथ केशव. ...	१
„ जनार्दन रामचंद्रजी. ...	१	„ दिनानाथ जगन्नाथ. ...	१
„ जनार्दन राघोबा. ...	१	„ द० रघुनाथजी. ...	१
„ जनार्दन त्रिंबक... ..	१	„ दिनानाथ हरिचंद्रजी ...	१
„ जनार्दन नथोबा. ...	१	„ दिनानाथ मदनजी. ...	१
„ जगन्नाथ काशिनाथ. ...	१	„ दाजी गोपाळ.	१
„ जयसत्यबोधराव त्रिमल्लराव.	१	„ दिनकरराव बल्लाळ वैद्य.	१
„ जगन्नाथ आत्माराम. ...	१	„ दामोदर हरिश्चंद्र... ..	१
जे० एस. पिंटो. इस्कायर ...	१	„ धाकजी काशिनाथजी ...	१
रा. रा. जगन्नाथ केरोबा. ...	१	„ धोंडजी विश्वनाथ. ...	१
„ जनार्दन शंकरजी. ...	१	शे० नवरोजी जमसेटजी. ...	१
जे. ल. पेडनेकर इस्कायर. ...	१	रा. रा. नारायण काशिनाथ. ...	१
रा. रा. जव्हेरिलाल उमीयाशंकर.	१	„ नानाभाई भवानीशंकर... ..	१
शे० डोसाभाई बेजनजी मोती-		„ नारायण रणछोड. ...	१
वाला.	१	„ नानाभाई अनंदराव. ...	१
रा. रा. तातोबा आत्माराम. ...	१	„ नाना भाई.	१
„ त्रिंबक आपाजी. ...	१	„ नाना बापू जोशी. ...	१
„ तुकाराम राघोजी पाटील.	१	„ नारायण लक्ष्मण. ...	१

नांवें	प्रती.
रा. रा. नानाभाई हरीत्रिंशक. ...	१
„ नानाभाई अनंदराव. ...	१
„ नारायण श्रीधर गोडबोले. ...	१
„ नारायण रघुनाथ. ...	१
„ नानाभाई जगन्नाथ. ...	१
„ नरोत्तम पुरुषोत्तम. ...	१
„ नारायण दामोदर. ...	१
„ नारायण गोपाळ... ..	१
„ नारायण महादेव परमानंद. ...	१
„ नीलकंठ महादेव. ...	१
„ ना० र० संजित. ...	१
„ नारायण केरोबा. ...	१
„ नानाभाई बाळजी. ...	१
„ नानाभाई दादोबा. ...	१
„ नाना रामचंद्र.	१
„ नारायण पांडुरंग. ...	१
„ नानाभाई भास्करजी ...	१
„ नारायण दाजी गुप्ते ...	१
„ नानाभाई गणपतराव... ..	१
„ नारायण अनंदराव... ..	१
„ नाना गोविंदराव... ..	१
„ नारायण केरोबा. ...	१
„ नाना गोपिनाथ. ...	१
„ नानाभाई रघुनाथ. ...	१
„ पांडुरंग सखारामजी वगळ. ...	१
„ पांडुरंग राघोबा. ...	१
„ पांडुरंग भिवराव. ...	१
„ पंढरिनाथ र.	१
„ परशुराम गणेश. ...	१
„ पांडुरंग विष्णु.	१
„ पांडुरंग बळिभद्र. ...	१
„ परशुराम कुशाबा आचार्य. ...	१

नांवें	प्रती.
रा. रा. पांडुरंग वापु वदें. ...	१
„ पुरुषोत्तम आप्पा... ..	१
„ परशुराम मुकुंदजी... ..	१
„ पांडुरंग रावजी... ..	१
„ पुरुषोत्तम हरजीवन... ..	१
„ पुतळाजी सोकाजी... ..	१
„ पुरुषोत्तम गणपत... ..	१
„ फकिर नारायण. ...	१
„ बाळकृष्ण मोरोजी ...	१
„ बाळकृष्ण चिंतामण. ...	१
„ बळवंत काशिनाथ. ...	१
„ बळवंत रघुनाथ देशपांडे. ...	१
„ बावुराव भिकाजी. ...	१
„ बापूजी नारायण. ...	१
„ बाळकृष्ण नारायण. ...	१
„ बाबाजी काशिनाथ. ड... ..	१
„ बाळकृष्ण गणोबा. ...	१
„ बाळकृष्ण नारायण. ...	१
„ बाळकृष्ण अर्जुन. ...	१
„ बळवंत दिनानाथ. ...	१
„ बापुजी माधवराव. ...	१
„ बाळ भास्कर शिंत्रे. ...	१
„ बाळकृष्ण भाऊ. ...	१
„ बाळकृष्ण बी. राव. ...	१
„ बाळकृष्ण नारायणजी मो- रवाले.	१
„ बापुजी नारायण. ...	१
„ बाळकृष्ण केरोबा. ...	१
„ बाबाजी रघुनाथजी. ...	१
„ शेट बेरामजी दादाभाई. ...	१
रा. रा. बाळजी कृष्णनाथ. ...	१
„ बाळकृष्ण रघुनाथ. ...	१

नांवें	प्रती.
रा. रा. वावु रामचंद्र.	१
„ वाळकृष्ण मोरोवा पाठारे.	१
„ वाळजी दिनानाथ. ...	१
„ वाळकृष्ण सदानंद. ...	१
„ वाळकृष्ण गणेश कानिटकर.	१
„ वाळकृष्ण येसोवा... ..	१
„ वाळकृष्ण पुरुषोत्तमजी... ..	१
„ बाबाजी काशिनाथजी... ..	१
„ बापुजी दिनानाथजी... ..	१
„ बळवंत बापु.	१
„ बाळकृष्ण दामोदर... ..	१
„ वी० सिताराम.	१
„ वी चिंतामण... ..	१
„ भगवंतराव राघोवा. ...	१
„ भिकोवा शंकर... ..	१
„ भाऊ कृष्णराव... ..	१
„ भाऊ दादोवा.	१
„ भिकाजी मोरेश्वर. ...	१
„ भाई रामचंद्रजी... ..	१
„ भाई गणोवा.	१
„ भाईजी विठ्ठल... ..	१
„ भिमाजी येसूजी. ...	१
„ भगवंतराव शंकर. ...	१
„ भिमजी येसुजी मोती... ..	१
„ भगवंतराव वासुदेव. ...	१
„ भास्कर वाळकृष्ण वकील निसवत गाईकवाड महाराज.	१
„ भास्कर हरि भागवत ...	१
„ भास्कर श्रीधर जोशी... ..	१
„ भाई पांडुरंग कोठारे... ..	१
„ मदन कृष्णाजी.	१
„ माधवराव श्रीधर. ...	१

नांवें	प्रती.
रा. रा. माधवराव जे.	१
„ महादेव गोविंद	१
„ मनमोहनदास नरोत्तमदास.	१
„ माधवराव काशिनाथ. ...	१
„ शेट मानिकजी होरमझजी ...	१
रा. रा. महादेव कृष्णाजी. ...	१
„ मोरोवा नारायणजी. ...	१
„ मुकुंदराव भास्करजी. ...	१
„ मंगेश धाकल.	१
„ माधवराव निळाजी. ...	१
„ मोठाभाई सुंदरजी. ...	१
„ मुकुंदराव जनार्दनजी... ..	१
„ मंगेश हरी.	१
„ मधुसूदन मुकुंदजी. ...	१
„ मोरेश्वर विठोवा... ..	१
„ मंगेश नारायण रांगणेकर.	२
„ मोठाभाई रघुनाथजी... ..	१
„ मोरोवा पुरुषोत्तम धुरू... ..	१
„ माधवराव मोरोवा पितळे	१
„ मोरेश्वर सखाराम करनिक.	१
„ मोरोवा माणिकजी. ...	१
„ मोरोवा जगन्नाथ मोहिले... ..	१
„ मोरोजी काशिनाथ. ...	१
„ म० काशिनाथजी. ...	१
„ मोरोवा जिववा.	१
„ महादेव नारायण. ...	१
„ येलाप्या बाळाराम. ...	१
„ यशवंतराव भास्करजी... ..	१
„ रंगीलाल मोतीराम. ...	१
„ रामचंद्र गोविंद... ..	१
„ रामचंद्र विश्वनाथ ...	१
„ रामकृष्ण बलवंत वैद्य... ..	१

नांवें	प्रती.	नांवें	प्रती.
रा. रा. रामकिसन घनश्याम ...	१	रा. रा. २० गणपतजी...	१
„ रामराव पालंढे.	१	„ रामचंद्र बापुजी...	१
„ रामजी कुंभार....	१	„ रामचंद्र मोरेश्वर...	१
„ रखमाजी देवजी आटे.	१	„ रामचंद्र हरजी पुरो. ...	१
„ रामकिसन परदेशी. ...	१	„ रघुनाथ वासुदेव ...	१
„ रामकिसन परदेशी भय्या.	१	„ रावजी काशिनाथ... ..	१
„ रशिमान बाळाजी घाची.	१	„ रावजी नारायण	१
„ राघूभुलाजी धोंडफोडे ...	१	„ रामराव बापुजी... ..	१
„ रामलाल रखमाजी धोंड- फोडे.	१	„ रामचंद्र यशवंत. ...	१
„ रामचंद्र केशव.	१	„ २० वि० रंजित. ...	१
„ रामचंद्र रावजी....	१	„ राघोबा सखाराम. ...	१
„ रामचंद्र भास्कर....	१	„ रामचंद्र शामराव. ...	१
„ रामचंद्र नारायण. ...	१	„ रामचंद्र जगन्नाथ	१
„ २० सदाशिव	१	„ रामचंद्र विनायक रास्ते...	१
„ रामचंद्र नारायण. ...	१	„ रामचंद्र विश्वनाथ... ..	१
„ रामचंद्र सखारामजी....	१	„ लक्ष्मण पुरुषोत्तम पै....	१
„ राघोबा येनाजी.	१	„ लक्ष्मण राघवेंद्र... ..	१
„ रामचंद्र नारायणजी. ...	१	„ लक्ष्मण गणपत... ..	१
„ राघोबा नारायण. ...	१	„ लक्ष्मण पांडुरंग... ..	१
राव नाना मोरोबा	१	„ लखमीचंद्र देविदास. ...	१
रा. रा. रामचंद्र जगन्नाथ आचार्य.	१	„ लिंबाजी महादजी पाटेल.	१
„ रामचंद्र गोविंद....	१	„ लालदास दामोदरदास...	१
„ रघुनाथ पांडुरंग दिवेकर.	१	„ लक्ष्मण गोविंद चंदोरकर.	१
„ रावजी गणेश कानिटकर.	१	„ वामनराव बळवंत भिसे...	१
„ रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर	१	„ विनायक पिलाजी ...	१
„ राघोबा निळु	१	„ विनायक यशवंत... ..	१
„ रामचंद्र रघुनाथ. ...	१	„ विनायक कृष्ण सिर्नाई...	१
„ रामचंद्र केशवजी... ..	१	„ वासुदेव रामचंद्र... ..	१
„ २० सदाशिव २० ...	१	„ वासुदेव रामचंद्रजी चौधुले	१
„ रामचंद्र आत्माराम ...	१	„ विनायक धोंडजी... ..	१
„ राघवेंद्रराव रामचंद्र ...	१	„ विश्वनाथ विठोजी... ..	१
		„ विठ्ठल तुकाराम	१

नांवे	प्रती.	नांवे	प्रती.
१. वामन परशुराम...	१	रा. रा. शामराव काशिनाथ ...	१
„ विनायक मोरोजी ...	१	„ शांताराम मंगेश धुमे ...	१
„ विनायक विश्वनाथ ...	१	„ शामराव हरिचंद्र ...	१
„ विश्वनाथ जगन्नाथ ...	१	„ शंकर दामोदर ...	१
„ वि० हरिचंद्र. ...	१	„ शामराव अंबरनाथ ...	१
„ वासुदेव देवजी ...	१	„ शिवराम भाऊ ...	१
„ विठोबा गुमचंद्र. ...	१	„ शिकारदास मोहनदास...	१
„ विनायक बाजीराव. ...	१	„ शिवराम नारायण ना-	१
„ विश्वनाथ बाळकृष्ण प्रधान	१	शिककर. ...	१
„ विश्वनाथ रामकृष्ण ...	१	„ शिवराम यशवंत ...	१
„ विठ्ठल त्रिंबक पगडबंद...	१	„ शामराव गणपतराव ...	१
„ विठ्ठल बाबाजी कुळकर्णी.	१	„ सदाशिव वामनराव ...	१
„ विश्वनाथ नारायण. ...	१	„ सोकाजी बाळाजी ...	१
„ विष्णु परशुराम. ...	१	„ सुंदर वासुदेवजी...	१
„ विनायक कर्णानंदजी. ...	१	„ सदाशिव अनंत ड० ...	१
„ व० स० कीर्तिकर. ...	१	„ सदाशिव पुरुषोत्तम ...	१
„ विश्वनाथ क० तेली. ...	१	„ शिवदास अनंदजी शाहा.	१
„ विनायकराव पांडुरंग ...	१	„ श्रीकृष्ण सखाराम ...	१
„ विनायकराव बाळकृष्ण ..	१	„ श्री गणपती. ...	१
„ विनायक अनंदराव. ...	१	„ श्रीधर परशुराम...	१
„ वसंतराव आत्माराम. ...	१	„ शिवशंकर गोपिनाथ ...	१
„ विनायक नारायण. ...	१	„ शामराव भाऊ ...	१
„ व्यंकटराव रामचंद्र. ...	१	„ शामराव नारायण...	१
„ विनायक सदाशिव.....	१	„ शंकर निकू. ...	१
„ वासुदेव जगन्नाथ...	१	„ शिवशंकर गणोबा. ...	१
„ व्यंकटेश आत्माराम ...	१	„ सखाराम पुंडलिक ...	१
„ वसनजी चतुर्भुज...	१	„ स० सदाशिव ...	१
„ विनायक पुतोबा ...	१	„ स० मानिकजी...	१
„ विनायक जगन्नाथजी ...	१	„ सुंदरराव बाळाजी. ...	१
„ वासुदेव बाळकृष्णजी ...	१	„ सखाराम रणछोड...	१
„ वासुदेव आबाजी...	१	„ सदाशिव हरित्रिंबक ...	१
„ विनायक मुंगाजी...	१	„ सखाराम कानूबा. ...	१

नांवें	प्रती.	नांवें	प्रती
रा. रा. सटवाजी राघू	१	रा. रा. सखाराम गोपाळ... ..	
„ सदाशिव महिपत धारे... ..	१	„ हरिश्चंद्र मोरोबा	
„ सिद्धु रखमाजी	१	„ हरिश्चंद्र वाजीराव.	
„ सटवा येसू धोंडफोडे	१	„ हरिश्चंद्र विठोबा.	
„ सखाराम विठ्ठल... ..	१	„ हरिश्चंद्र विठोबा र०	
„ सदानंद येसोबा.	१	„ हरि चिंतामण गोरे	
„ सिताराम यशवंत.	१	„ हुसन मानिक धोंडफोडे.	
साम्युएल रुवेन इस्कायर... ..	१	„ हरिश्चंद्र बाबाजी... ..	
रा. रा. सिताराम धाकजी.	१	„ हरिश्चंद्र दशरथजी.	
„ सुंदर पांडुरंग.	१	„ हरिश्चंद्र पुरुषोत्तमजी	
„ सदाशिव नाना.	१	„ हरिश्चंद्र पांडुरंग... ..	
„ सदानंद नथुजी.... ..	१	हकेल बाबाजी इस्कायर.	
„ सदानंद पूर्णानंद... ..	१	रा. रा. हरिशंकरं मोरोबा	
„ सिताराम पुराणिक इंदुरकर	१	„ हरिशंकर बाळकृष्ण.	
„ सखाराम मेस्त्री	१	„ ह० सखाराम.	
„ सखाराम नारायण	१	„ हरिचंद्रकृष्ण	
„ सिताराम नारायण जोशी. १		शेट होरमसजी रस्तमजी उम-	
„ सिताराम विश्वनाथ	१	रिगर	
„ सखाराम नारायण देशपांडे १		रा. रा. हरि गणेश कडुसकर.	
„ नारायण केरोबा दळवी... ..	१	„ बाळजी विश्वनाथ... ..	
„ मोरेश्वर सदाशिव	१	„ नारायण राघोबा	

हे पुस्तक मुंबईमध्ये आत्माराम सगुण आणि
कंपनी यांच्या दुकानीं विकत मिळेल.

ता० १९ वी फेब्रुआरी सन १८७९.